

Зайнабидин АБДИРАШИДОВ,

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

филология фанлари доктори, доцент

abdirashidov@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6869-4315

ТАЪЛИМ УЧУН КУРАШ: РУСЛАШТИРИШ ВА ЖАДИДЧИЛИК

Аннотация

Россия Туркистон ўлкасини босиб олгандан кейин маҳаллий аҳолини руслаштириш сиёсатини амалга оширишда таълим муассасаларига алоҳида эътибор қаратган ҳолда дастур ишлаб чиқишга киришди. Кауфман юритган сиёсат маҳаллий аҳолини турмуш тарзига кўра иккига ажратди ва ушбу икки гуруҳга нисбатан мақсадли иш кўрди. Бошқа тарафдан русларнинг “ғайрижинс”ларга нисбатан олиб борган мустамлакачилик сиёсати натижада уларга қарши турувчи маҳаллий зиёлиларнинг етишиб чиқишига туртки берди. Мақолада руслаштириш сиёсатига қарши майдонга чиққан жадидчилик ҳаракати, унинг асосий фаолият йўналишлари таҳлилга тортилган. Шунингдек, рус маъмурлари ва жадидлар ўртасида таълим тизими учун кечган ғоявий кураш тарихий материаллар асосида очиб берилган.

Калит сўзлар: ғайрижинс, руслаштириш, таълим, жадидчилик, янги усул.

THE STRUGGLE FOR AN EDUCATION: RUSSIFICATION AND JADIDISM

Annotation

After occupation of Turkestan, the Russian administration began to develop a program with a special focus on educational institutions within the implementation of the policy of Russification to the local population. The policy pursued by Kaufman divided the local population according to their way of life and took targeted action against these two groups. On the other hand, the Russian colonial policy towards the "Aliens" eventually led to the emergence of local intellectuals who opposed them. The article analyzes main activities of the Jadidism, which emerged against the policy of Russification. The ideological struggle for education system between Russian administrators and Jadids is also revealed on the basis of historical materials.

Key words: aliens, russification, education, Jadidism, a new method.

БОРЬБА ЗА ОБРАЗОВАНИЕ: РУСИФИКАЦИЯ И ДЖАДИДИЗМ

Аннотация

После оккупации Туркестана российская администрация приступила к разработке программы с особым упором на образовательные учреждения в рамках реализации политики русификации местного населения. Политика Кауфмана разделила местное население по образу жизни и приняла целенаправленные меры против этих двух групп. С другой стороны, колониальная политика России по отношению к «инородцам», в конечном итоге, привела к появлению местной интеллигенции, которая выступила против этих инициатив. В статье анализируются основные направления деятельности джадидизма, выступившего против политики русификации. Идеологическая борьба за систему образования между российскими чиновниками и джадидами также раскрывается на анализе исторических материалов.

Ключевые слова: инородцы, русификация, образование, джадидизм, новый метод.

Кириш. Россия Туркистон ўлкасини босиб олгандан кейин маҳаллий таълим муассасаларини ўзига қарши тура оладиган куч сифатида кўра бошлади. Шу сабаб, биринчи навбатда, чор маъмурияти маҳаллий аҳолини руслаштириш сиёсатини амалга оширишда таълим муассасаларига алоҳида эътибор қаратган ҳолда дастур ишлаб чиқишга киришди [17, 253].

Кауфман юритган сиёсат маҳаллий аҳолини турмуш тарзига кўра иккига ажратди ва ушбу икки гуруҳга нисбатан мақсадли иш кўрди. Биринчи гуруҳни асосан кўчманчи ҳолда чоравчилик билан шуғулланган киргизлар (қозоқлар) ташкил қилган бўлса, иккинчи гуруҳга эса шаҳар ва қишлоқларда ўтроқ яшаган, русларнинг таъбири билан айтганда, “сиёсий жиҳатдан ўта хавфли” бўлган аҳоли киритилди. Кауфман яратмоқчи бўлган янги маориф тизими кўчманчи аҳолини ўтроқ мусулмонлар таъсиридан олиб чиқиш ва тез орада уларни руслаштиришни мақсад қилди. Ўтроқ аҳолига нисбатан эса бу сиёсат бошқача йўл тутуши керак эди ва шу мақсадда Қозондан машҳур миссионер Николай Ильминскийнинг шогирдлари Николай Остроумов ва Михаил Мировпиев Тошкентга чақириб олиб келинди.

Остроумов ва Мировпиев, гарчи улар маҳаллий мусулмонларни насронийлаштириш орқали руслаштириш

ва шу йўл билан уларни рус халқи билан бирлаштиришга қаратилган таклифларни илгари сурганига қарамай, Туркистон маъмурияти бундай сиёсатни амалга оширишга ботина олмади. Туркистонда маҳаллий маориф тизimini тартибга келтириш рус маъмурлари ўйлаганчалик осон иш эмас эди. Кауфман айтганидай, руслар Туркистонда мустаҳкам асосга эга маориф тизимига дуч келдилар.

Бошқа тарафдан русларнинг “ғайрижинс”ларга нисбатан олиб борган мустамлакачилик сиёсати натижада уларга қарши турувчи маҳаллий зиёлиларнинг етишиб чиқишига туртки берди. Шундай шахслардан бири кримлик Исмоил Гаспринский эди. Гаспринский маҳаллий мусулмон мактаб ва мадрасалар таълим дастурига рус тили ва рус тарихига оид фанларни киритиш орқали янги маориф тизimini яратиш дастури билан Туркистон рус маъмуриятига мурожаат қилди. Гаспринскийнинг бу ташаббуси Остроумов ва Мировпиевлар томонидан жуда катта қаршиликка дуч келди. Албатта, бу миссионерлар Гаспринский таклиф этган дастурнинг асосий мақсади ва натижаси нимага олиб келишини жуда яхши тушунганлари бонс уни умуман инкор этдилар.

Россиянинг Туркистонга тажовузи оқибатида олиб борилган руслаштириш сиёсати охир оқибат таназзулга

юз тутди. Буни ўз вақтида рус маъмурлари ва миссионерлари ҳам эътироф этди. Ўлкага Гаспринский дастури билан кириб келган жадидчилик руслаштиришга қарши катта куч сифатида майдонга чиқди.

Инкор этиш – руслаштиришнинг бош ғояси

1867 йилда Туркистоннинг босиб олинган худуди доирасида Чор ҳукмати Туркистон генерал-губернаторлигини ташкил қилди ва биринчи губернатор сифатида Константин Петрович фон Кауфманни (1818-1882) тайинлади. Янги генерал-губернаторлик маркази этиб Тошкент танланди.

Туркистон генерал-губернаторлигини бошқариш бўйича 1867-1886 йилларда амалда бўлган Муваққат Низом генерал-губернатор фаолиятида кенг сиёсий эркинлик беришни назарда тутмаган бўлсада, генерал Кауфман Петербург билан маслаҳатлашмаган ҳолда Туркистонга қўшни давлатлар билан мустақил тарзда турли музокаралар олиб бориш, шунингдек ўлканинг бюджетини тасдиқлаш, турли солиқ ва йиғимлар ҳамда рус субъектлари учун имтиёзлар бериш каби ишларни амалга ошириши мумкин эди. Россия Империясининг ҳеч қайси генерал-губернаторлиги Туркистон генерал-губернаторлигига берилган имтиёзларга ҳамда марказдан мустақил ҳаракат қилиш ваколатига эга бўлмаган.

Кауфман маъмурияти Туркистондаги фаолиятини маҳаллий халқлар ўртасида “цивилизация ғоялари”ни сингдиришдан бошлади ва янги босиб олинган худудларда Европанинг “цивилизаторлик миссияси”ни ўз елкасига олди. Жеф Саҳадеога кўра, руслар колонияга айлантирилган Тошкентда қўллай бошлаган “цивилизация” сўзи, биров маъносини ўзгартирган ва Европада кўп ишлатиладиган “маданият”, “тараққиёт”га яқинроқ эди [16, 8]. Бундан ташқари, руслар Туркистонда шундай қизғин жамият ва иқтисодий ҳолатга дуч келдиларки, бу уларнинг Осиёнинг қотиб қолган ва қолоқ ҳолдаги тасаввурларига бутунлай тўғри келмас эди [16, 12].

Рус маъмурияти Туркистондаги “цивилизаторлик миссияси”ни ўзлари учун “муҳим аҳамиятга молик иш” бўлган мактабдан бошладилар [13, 430-436]. Кауфман маъмурияти янги сиёсат доирасида Туркистондаги маориф ташкилотларини ўзига бўйсундира бошлади. Улар сиёсий ваз сабабидан барча маҳаллий мактабларни ёпиб ташлай олмасдилар. Шу сабаб ҳам руслар ушбу муассасаларни инкор этиш ва моддий таъминотдан маҳрум қилиш йўлини танладилар [13, 438; 11, 139].

Кауфман йўлга қўя бошлаган сиёсат биринчи навбатда маҳаллий таълим муассасаларининг моддий таъминотчиси бўлган вақф институтини тақиқлади. Энди мактаб ва мадрасаларга вақф мулки бериш ёки вақф мулкни янгидан ташкил этилмайдиган бўлди [7, 240-241]. Кауфман бу йўлда ҳатто “1867 йилда тасдиқланган Муваққат Низомда кўрсатилган янги вақф мулкларни ташкил этиш ва ҳада қилиш” [13, 240] бандини инobatга ҳам олмади. Кўплаб вақф мулклари турли тазйиқлар ва айбловлар остида мусодара қилинди [16, 75].

Чор ҳукуматининг маҳаллий аҳоли учун таълим тили рус тили бўлган мактабларни таъсис қилишига сабаблардан бири, бу руслаштириш сиёсатининг асоси бўлган “рус манфаатлари” эди. Ушбу манфаатдан келиб чиққан ҳолда, чоризмнинг Туркистондаги таълим сиёсати маҳаллий халқни руслаштириш орқали уни Россия Империясига маҳкам “боғлаш”га йўналтирилди. 1870 йили Халқ таълими вазирлиги “Ватанимиз сарҳадларида истиқомат қилувчи барча ғайрижинсларнинг [20, 173-190] таълимидан кўзланган асосий мақсад уларни руслаштириш ва рус халқи билан бирлаштириш”га қаратилганлиги ҳақида ахборот берди [8, 263-264].

Кауфман юрита бошлаган умумтаълим сиёсати натижасида рус ва ғайрижинслар болалари бирга таълим оладиган ҳамда диний фанлар ўқитилмайдиган мактаблар ташкил этилиши керак эди. Бундай мактаблар, Кауфманга кўра, кўчманчи халқларни ўтроқ ҳаёт кечирадиган ғайрижинсларнинг диний таъсиридан узоқлаштиришга ва ажратишга хизмат қилишига мўлжалланган эди. Айни шу сиёсат араб алифбосини кириллча билан алмаштирадиган рус ҳарфларини жорий этишни ҳам кўзда тутган эди [13, 436]. Бу усул Волгабўйи татарлари учун Николай Ильминский тарафидан қўлланилган ва самара берган эди [19; 5; 21]. Умуман олганда, Кауфман таклиф қилган маориф лойиҳаси Туркистон ўлкасида биринчи навбатда айнан кўчманчи қозоқ болалари учун рус мактаблари очишни мақсад қилган. Бу йўл билан уларни тезроқ руслаштириш ва руслаштириш сиёсатининг ғояларига тўғри келмайдиган ўтроқ мусулмонларнинг таъсир доирасидан бутунлай ихоталаш мумкин эди [12]. Албатта, Кауфман бу сиёсатни шакллантиришда Шарқ тарихи бўйича йирик мутахассис Василий Григорев (1816-1881) ва Николай Ильминский тавсияларига қаттиқ амал қилди [11, 141].

XIX асрнинг 80 йиллари бошида Кауфман подшоҳ Александр III га йўллаган ҳисоботида ўлканинг янги маъмурияти халқ таълимини йўлга қўйишда амирлик ва хонликлар худудларида “жуда яхши ташкил этилган ва шаклланган халқ таълими тизимига қарши” курашишга тўғри келганини ёзган эди [13, 433]. Кауфман маъмурияти, юқорида айтилганидек, бу таълим муассасаларига ўта ишончсизлик билан қараган ва имкон қадар уларнинг фаолиятини чеклашга уринган. Шу билан бир қаторда, диний таълим ёки мусулмон ҳуқуқий тизимига аралашмаслик ҳақида расман эълон ҳам қилган эди. Бу эса, Саҳадеонинг таъкидлашича, Кауфман юритган сиёсатга “инкор этиш сиёсати” мақоми расман берилганлигини тасдиқлайди [16, 33].

Биринчи генерал-губернатор Кауфман бошлаган маориф сиёсатини давом эттирган кейинги губернаторлар таълим муассасаларига янада қаттиқроқ шартларни қўя бошлади. Мусулмонларга бўлган ишончсизлик янада кучайди. Туркистон ўлка рус маъмурияти Петербургдан Туркистон мусулмонлари диний маҳкамасини таъсис қилиш борасида билдирилаётган таклифларга ҳам қарши чиқди. Аслида Петербург ушбу маҳкамани таъсис қилиш орқали ўлкадаги барча мусулмон ташкилотларини назорат остига олишни режалаштирган эди. 1898 йили генерал-губернатор Сергей Духовской (1838-1901) Россия Империяси Ҳарбий вазирга ёзган маълумотномасида ўлкада чор ҳукумати янада мустаҳкамлаш учун халқнинг маънавий-ахлоқий жиҳатига катта таъсир ўтказувчи Туркистондаги барча мусулмон ташкилотлари, хусусан мадраса ҳаётига кўпроқ аралаштиш таклифини билдирган эди. У Туркистон мусулмонлари диний маҳкамасини таъсис қилинишига қатъиян қарши чиқди. Духовской бу маҳкама таъсис қилинадиган бўлса, у фақат маҳаллий мусулмонларни бириштиришга ва рус давлатчилигига қарши фаолият олиб боради деган фикрда эди. Бундан ташқари, у барча маҳаллий мусулмон мактабларини Туркистон маъмурияти тасарруфига ўтказиш; барча мусулмон муассаса ва ташкилотларини қайта рўйхатдан ўтказиш; ва энг асосийси, мусулмон мактаби муаллимлари ҳар йили дарс бериш ҳуқуқини берувчи гувоҳнома олишлари кераклиги борасида таклифлар берди. Духовской ўз маълумотномаси сўнггида генерал-губернатор ваколатига сиёсий жиҳатдан номақбул деб топилган исталган маҳаллий мусулмон муассасасини ёпиш ваколатини беришни сўрайди [11, 147].

Кўриниб турганидек, Туркистон маъмурияти маҳаллий таълим муассасаларида нима ва қандай ўқитилаётганидан қаттиқ ташвишга туша бошлаган. Духовской мусулмонлар диний маҳкамаси ўрнига барча мусулмон муассасалари бошқарувини бекор қилиш ва уларнинг вазифаларини умумий маъмуриятга ўтказишни назарда тутувчи лойиҳа ишлаб чиқиш ва амалга оширишни ҳам таклиф қилди [1, 294]. Ўша вақт Ҳарбий вазир, 1916-1917 йилларда Туркистон генерал-губернатори бўлган Алексей Куропаткин (1848-1925) ҳам Духовскойнинг бу таклифини қўллаб-қувватлаган йирик сийсий шахслардан бири эди. Куропаткин мусулмон уламоси фаолиятини қатъий назоратга олиш ва “руслаштириш” сиёсатини қучайтириш тарафдори сифатида танилди. Лекин Туркистон мусулмонлари диний маҳкамаси масаласи ўз ечимини топмади. Туркистон ўлкасида бошқарувчилик қилган губернаторлар мусулмонларнинг аҳволини тартибга келтиришни у қадар муҳим масала деб қарамадилар.

Ислом ва унинг ташкилотларини инкор этиш сиёсатига қарши чиққан шахслардан бири Николай Остроумов эди. У, аксинча, мусулмон умумтаълим муассасалари бўлган мактаб ва мадрасани қаттиқ назорат остига олиш тарафдори эди. Остроумов мактаб ва мадрасани энг катта хавф деб ҳисоблади ва уларни бутунлай инкор этишни сиёсий хато деб талкин қилди. Туркистон маъмуриятининг бу сиёсати, унинг фикрича, “қўчманчи қирғизларни ўтроқ сартлар ва татарлар таъсиридан чиқара олмади; бундан буён ҳам руслар ўтроқ сартларни ўз таъсирида ушлаб туришга қодир эмас; иш шундай давом этса, мусулмон мактаби тараққиёт ва бутун дунё мусулмонлари билан бирилашишга интилаётган янги татарлар, ёш татарлар таъсирига тушиши аниқ” [11, 159-160] эди. Аммо унинг бу соҳадаги фаолияти фақат таклиф беришдан нари ўтмади. Рус сиёсатчилари Туркистон мусулмонлари ва уларнинг муассасаларига нисбатан олиб борган инкор этиш йўли орқали уларни ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетишини тўғри деб билдилар [15, 155].

Янги мактаб – янги тартиб

Гаспринский Туркистонга расмий йўл билан жадид мактабини олиб кириш учун Қримда қўллаган усулдан фойдаланишга ҳаракат қилди. Гаспринский бошланғич мактаблар ва у билан бир қаторда айрим мадрасаларни ислоҳ қилиш ҳақидаги таклифларини Туркистон генерал-губернатори барон Александр Вревский^[1]га [10, 30; 18, 35; 2, 65]^[2] юборди [3]. Гаспринский бу ишда, Миропиевдан фарқли равишда, бошланғич мактабда ислом динига оид асосий таълимот берувчи фанлар сақланиб қолинишини ва қўшимча равишда рус тили фанини дастурга киритилишини асосий омил сифатида кўрсатди. Гаспринский мактабда ерли аҳоли ўз динига муҳофизат қилинса умуман ўзига ёт бўлган нарсани ҳеч қачон қабул қилмаслиги борасида генерал-губернаторни ишонтиришга уринди [3].

Гаспринский режасини амалга оширишда мактаб ва мадраса дастурларига рус тилини киритишни олдинги планга чиқарди. У рус тилини мактаб ва мадраса дастурига киритиш орқали рус маъмурияти ишончини қозониш ва таклифларини амалий жиҳатдан қўллаб-қувватланишини мақсад қилган эди. Гаспринский Туркистон маъмуриятини “... рус тилини мусулмонлар орасида жорий қилиш масаласи мактабда ўқитишни соддалаштириш ёки бошқача айтганда, осон йўлга солишга бориб тақалиши”га [3] эътибор қаратишга ва ушбу усул маҳаллий аҳолини русларга, хусусан уларнинг маданияти билан танишига йўл очади деган фикрни ўртага ташлади.

Гаспринский таълимни ислоҳ қилишдаги “осон йўл”ни амалга ошириш учун қуйидагиларни таклиф этади:

- 1) ўқитувчилар учун янги усулга асосланган ўқиш ва ёзишга ўргатиш қўлланмасини тарқатиш;
- 2) янги усулга асосланган жадид мактабларини оммалаштириш;
- 3) ушбу мактабларга ўқитувчи етиштириш учун мавжуд мадрасалардан айримларини “олий” тоифага айлантириш учун уларни ислоҳ қилиш;
- 4) “олий мадраса” талабаларига ҳарбий мажбурият бўйича имтиёз бериш ҳамда диний бошқарма қошидаги имтиҳонлардан озод қилиш;
- 5) “олий мадраса” дастури рус тили, рус қонунлари ва педагогикасини етарли даражада ўргатилишига асосланиши керак.

Гаспринскийга кўра, бу ишлар амалга ошгандан кейин янги усул мактабига тайинланадиган ўқитувчилар маҳаллий ўқув юртлари дирекцияси ва мусулмон диний бошқармаси вакиллари ҳузурида имтиҳон топширади. Бу ўқитувчилар бир вақтнинг ўзida ҳам мусулмонча, ҳам русча ўқита олади. Ишни бу тартибга қўйилиши ва рус-тузем мактабидаги ўқитувчининг маҳаллий аҳолидан бўлиши мусулмонларни ислом динининг бузулмаслигига ишончини ортиради. Гаспринский Туркистон генерал-губернаторига шу йўл билан мусулмон мактабларида ўқитишни соддалаштириш ва янги усулни жорий қилишни таклиф этди.

Гаспринский янги усулнинг асосий моҳияти шу пайтгача жорий 6 йиллик бошланғич мактабларни икки йилга тушириш, қолган муддатда рус тили ва маданиятини ўргатишга йўналтирилганига ургу беради. Фақат бу ишни ерли зиёлилар қўлига топширилиши лозимлигини таъкидлайди.

Гаспринскийнинг мақсади пухта ўйланган ва амалда Қримда синовдан ўтказилган эди. Туркистон маъмурияти Гаспринскийнинг асосий мақсади нима эканлигини жуда яхши билар эди. Шу сабабдан ҳам генерал-губернатор Вревский бу масалани ҳал қилишни таълим соҳасига масул бўлган Николай Остроумов ва ўлка бўйича мутахассис ҳисобланган Владимир Наливкин^[3]га топширади.

Николай Остроумов, хат билан танишиб чиқиб, Гаспринскийнинг русларга ақл ўргатаётганлигидан тааж-жубда қолганлигини ва “...бу масаланинг (мусулмонларнинг таълими – А.З.) Туркистон туб аҳолисига бевосита алоқаси йўқ, номаъмурий шахс томонидан муҳокама қилиниши йўл қўйиб бўлмайдиган иш”, - деб баҳолайди. Шунингдек, “...ўқув маҳкамаси учун ҳам, Туркистон ўлкасида маҳаллий маорифни ташкил этишда ҳам қўлланма сифатида қабул қилиниши мумкин эмас”, деган хулоса беради [4, 42].

Остроумов Гаспринский таклифларини таҳлил қилар экан, масаланинг моҳияти, яъни Туркистон маҳаллий аҳолисини қайси усулда ўқитишни Гаспринскийдан кўра ўлка ўқув маҳкамаси яхшироқ билишини таъкидлайди. Туркистон мактабларида ўқитишни фақат ерли зиёлилар қўлига топширилишини эса умуман амалга ошириб бўлмайдиган иш, сифатида кўради [4, 42]. Остроумовнинг фикрича, рус тилини рус муаллимсиз кенг ёйиб бўлмайди. У Гаспринскийнинг барча ҳаракатлари мусулмонларни руслардан ажратишга қаратилган деб изоҳлайди. Остроумов маслакдоши Миропиевнинг фикрларини давом эттирган ҳолда, тарихда ҳоким миллат ўзига яқинлашиш масаласи ишини бўйсундирилган ғайрижинс миллат қўлига ишониб топширгани ҳақида мисол йўқлигига ургу беради. Сўзининг охирида эса, “ўлканинг мустамлакага айлантирилиши Туркистон аҳолисининг руслаштирилишига хизмат қилиши керак. Бу

эса уларни рус халқи ва Россия билан яқинлаштиришнинг энг қулай ва тўғри воситаси” деган хулоса беради.

Владимир Наливкин ҳам ўз навбатида маслакдоши Николай Остроумов фикрларини маъқуллаган ҳолда, “Туркистонда ўқув соҳасида олиб бораётган сиёсатимизда Гаспринский каби бир одамнинг фикрларига рағбат қилинса, рус ҳукумати бундан пушаймон бўлади”, - деб ёзади. “Гаспринскийга ишониб бўлмайди, чунки у ўзи чиқараётган “Таржимон” газетаси орқали рус сиёсатига қарши фикрлар билдирмоқда” [10, 31], деган сўзлар билан ўз фикрини яқунлайди. Генерал-губернатор Вревский юқоридаги икки рус маъмурининг берган хулосаларга асосланиб, Гаспринский мактубини жавобсиз қолдирди [14, 23].

Адиб Холдиннинг фикрича, Гаспринскийнинг таклифи яхши қабул қилинмаганлигига икки сабаб бор. Биринчидан, Гаспринский Туркистондаги ижтимоий-сиёсий ҳолатдан етарли даражада хабардор эмаслиги бўлса, иккинчидан унинг жадид мактаби учун ёзган дарслиги Туркистонда деярли қўлланилмас эди [9, 179]. Бизнингча бу фикр қисман тўғри. Гаспринский Туркистондаги асл ҳолатни яхши билмаслиги мумкин, лекин ўлкада янги усул мактаблари етарли даражада ёйилмасдан унинг дарслиги қўлланилмаслиги ҳам аниқ. Гаспринскийнинг аввал янги усул мактабларини ташкиллаштиришга умид боғлаган эди. Дарсликларига келсак, мактаблар ташкили йўлга қўйилгандан кейин улар ҳам бир шаклда татбиқ қилиниши керак эди. Кейинчалик Гаспринскийнинг дарслиги Туркистоннинг айрим ерларида, хусусан Бухорода Мулла Жўрабой Пирмастий тарафидан 1897 йили форсчага таржима қилинди ва маҳаллий мактабда ўқитила бошланди.

Хулоса. Россия Туркистонни босиб олган 1867 йилдан бошлаб ўлкада мустамлака сиёсатини, аниқроғи маҳаллий аҳолига нисбатан руслаштириш сиёсатини олиб борди. Бу сиёсатининг муваффақиятли амалга оширилиши учун рус ҳукумати биринчи навбатда диққатини маҳаллий маориф муассасаларига қаратди. Мактаб руслаштиришнинг негизи сифатида қабул қилинди. Кауфман танлаган йўл – инкор этиш сиёсати бўлиб, бунинг натижасида маҳаллий маориф тизими ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан кўмак олишига тўсик қўйилиши ва оқибатда ушбу тизим ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетиши керак эди. Кауфман олиб борган сиёсатини “цивилизаторлик миссияси” деб баҳолади ва бу йўналишда изчил фаолият олиб борди. Қозонлик миссионер Николай Ильминский таклифига кўра, Туркистонга маориф тизимини тартибга келтириб беришга масул бўлган Николай Остроумовни олиб келди. Бу ишларнинг барчаси

ғайрижинсларнинг маорифини руслаштириш сиёсатига мослаштиришга йўналтирилди. Маҳаллий маориф тизимини бутунлай бекор қилиш орқали уларни тамоман рус маъмурияти тасарруфига ўтказиш бўйича амалий ишлар қилинганига қарамай, “жуда яхши ташкил этилган” бу тизимни бўйсундириш ишлари ниҳоясига етмади.

Ички Россия мусулмонлари орасида бошланган ислохотчилик ҳаракатининг Туркистон ўлкасига кириб келиши ва ёйилиши рус маъмуриятининг руслаштириш сиёсатига қатъи зарба бўлди. Николай Остроумов маориф масалалари бўйича масул сифатида сиёсий майдонга эндигина кириб келаётган мусулмон зиёлиларининг фаолиятларига тўсик бўлишга уринди. Бу йўналишда у биринчи навбатда Исмоил Гаспринский таклиф этаётган “ҳамкорлик сиёсати”га асосланган дастурни Туркистонда амалга оширилмаслигига ҳаракат қилди ва уни тўлиқ инкор этилишига эришди. Бунинг муқобилида ўзининг ҳаммаслаги Михаил Миропиев билан русларнинг ва рус ҳукуматининг цивилизаторлик миссиясини маҳаллий аҳолини насронийлаштириш орқали давлат бирлигини таъминлашга қаратилган дастурини таклиф қилди.

Кауфман бошлаган инкор этиш сиёсати 1905 йилга қадар давом этди ва русларнинг танлаган йўли хато эканлиги аниқлашди. Бу вақтга қадар Туркистонда жадидчилик – янгиланиш ва ислохотчилик ҳаракати илдириш ва ўз тарафдорларини топиб улгурди. Гаспринский мусулмонларни руслар билан яқинлаштиришнинг бирдан бир йўли бу руслаштиришга муқобил шаклда ҳамкорлик йўлини акс эттирган таклифи Туркистонда инкор этилди. Шу билан бир қаторда, Чор ҳукумати империя мусулмонлари орасида кечаётган янгиланиш ҳаракати ва унинг оқибатини жиддий ўйлаб бошлади. Ҳукумат жадид мактаблари очаётган, уларда дарс бераётган, янги таъсис этилган маҳаллий матбуот ва хорижий нашрларда иштирок этаётган барча кишилар хусусида суриштирув ишларини кенг йўлга қўйди. Туркистонда содир бўлган 1892 ва 1898 йиллардаги халқ кўзғолонлари мусулмонлар орасида жиддий ўзгаришлар юз бераётгани ва вазият тобора кескинлашиб бораётгани ҳукуматнинг мамлакатда кечаётган воқеаларнинг сабабларини чет элдаги “душман марказлари”дан кидиришга ундади.

1905 йил 17 октябрь Манифести ва бунинг натижаси сифатида қабул қилинган “Эътикод тўғрисидаги қонун” ҳукуматнинг амалда кўпроқ рус тилини жорий қилишга интилиб, миллий чегараланишни йўқ қилиш ва дин ишларига камроқ аралашини қонунан мустаҳкамлади. Бу сиёсат ортидан полиция департаменти Туркистонда маҳаллий зиёлилар ортидан кузатувни кучайтирди.

АДАБИЁТЛАР

1. Арапов, Дмитрий. (ком. и ред.). Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика). Москва: ИКЦ “Академкнига”, 2001. –368 стр.
2. Devlet, Nadir. İsmail Bey (Gaspıralı). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988. –54 s.
3. Гаспринский, Исмоил. 1893. Записка Главному Начальнику Туркестанского Края от Исмоил Бека Гаспринского по поводу учебника и методов обучения русскому языку в туземной школе. ЦГАРУз. Ф. И-1. Описание-11. Дело-806, лл. 1–3.
4. Холбоев, Сотим. Остроумовнинг жавоби // Гулистон, 1995, №1. –Б.41–43.
5. Ильминский, Николай. Воспоминания об И.А. Алтынсарине. Казань, Типо-литография В.М. Ключникова, 1891. – 396 стр.
6. Исмоил. Бағчасарайдан Ташканта саяхат // Таржимон, 1893, №41.
7. Муминов, Ибрахим (ред.). История Самарканда. В 2-х томах. Ташкент: Фан, 1969.
8. История народов Узбекистана. Т. II. От образования государства Шейбанидов до Великой октябрьской социалистической революции. Ташкент: АН УзССР, 1947. –555 стр.
9. Khalid, Adeeb. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1998. –335 pp.
10. Lazzerini, Edward. Ismail Bey Gasprinskii and Muslim modernism in Russia. 1878-1914. University of Washington, 1973. Unpublished Ph.D. thesis.

11. Остроумов, Николай. Колебания во взглядах на образование туземцев в Туркестанском крае (хронологическая справка). – Кауфманский сборник, изданный в память 25 лет, истекших со дня смерти покорителя Туркестанского края, генерал-адъютанта К.П. фон-Кауфмана I-го. Москва: Типо-литография Т-ва И. Н. КУШНЕРОВ и Ко, 1910. – С.140–160.
12. Остроумов, Николай. Константин Петрович фон Кауфман, устроитель Туркестанского края. Личные воспоминания Н.Остроумова. Ташкент: Типо-лит. Ф. и Г. бр. Каминских, 1899. –286 стр.
13. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. фон Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867 – 25 марта 1881. Санкт-Петербург, 1885. –503 стр.
14. Қосимов, Беғали. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Тошкент: Маънавият, 2002. –400 бет.
15. Раджабов, Зариф. Туркестан на страницах большевистских газет периода первой русской революции (1905-1917 гг.). Душанбе: Дониш, 1970. –225 стр.
16. Sahadeo, Jeff. Russian colonial society in Tashkent, 1865 – 1923. Bloomington: Indiana University Press, 2007. –288 pp.
17. Содиков, Ҳамдам ва бошқ. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент: Шарқ, 2000. –464 бет.
18. Saray, Mehmet. Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e. Türk dünyasında dil ve kültür birliği. İstanbul, 1993. –184 s.
19. Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев. Санкт-Петербург, 1869. –522 стр.
20. Slocum, John W. Who, and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of «Aliens» in Imperial Russia // Russian Review, Vol.57, 2 (Apr.), 1998. –P.173–190.
21. Знаменский, Пётр. Участие Н. И. Ильминского в деле инородческого образования в Туркестанском крае. Казань, 1900. –225 стр.
22. Вревский Александр Борисович - (1834-1910), барон; Туркистон генерал-губернатори (1890-1898).
23. Вревский Александр Борисович - (1834-1910), барон; Туркистон генерал-губернатори (1890-1898).
24. Наливкин Владимир Петрович - (1852 - 1918), кўзга кўринган рус шарқшунос олими ва амалдори. Туркистонда кечган 40 йиллик ҳаёти давомида ўлка мусулмон мактаблари инспектори, XX аср бошларида Туркистон генерал-губернаторлигининг махсус ишлар бўйича масъул ходими, Фарғона вилояти Ҳарбий губернатори ёрдамчиси бўлиб хизмат қилган.

Gulmira ABSALAMOVA,
Toshkent davlat agrar universiteti Samarqand filiali assistenti
E-mail: absalamovagulmira88@gmail.com

Buhoro davlat tibbiyot instituti professori, f.f.d. Q.Shodmonov taqrizi asosida

MAIN DIRECTIONS OF TERMINOLOGY ON HUMANIST MICHEL DE MONTEN

Abstract

In 'Experiments', Michel de Monten continues the tradition of terminology in addition to his philosophical views. Both proverbial combinations and phraseological combinations and the use of words with other meanings in a completely different sense enrich the French language, increasing the variety of colors. The article seeks to explain the analysis of passages based on diversity, the etymological power of words, the cases of synonymy, and the metaphor of words with food. In the course of the analysis, we witnessed that the author managed to bring reality to life without losing its naturalness, using a simple form of thought and style.

Key words: simplicity of style, adequacy of thought, child rearing, proverbs and sayings, discursive space, figurative meaning, concentration of meaning, synesthesia.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ТЕРМИНОЛОГИИ НА ГУМАНИСТЕ МИШЕЛЬ ДЕ МОНТЕН

Аннотации

В «Экспериментах» Мишель де Монтен продолжает традицию терминологии в дополнение к своим философским взглядам. И пресловутые фразы, и фразеологические фразы, и использование слов с другими значениями в совершенно другом смысле обогащают французский язык, увеличивая разнообразие цветов. В этой статье делается попытка объяснить анализ отрывков на основе разнообразия, этимологической силы слов, случаев синонимии и метафоры слов с едой. В ходе анализа мы стали свидетелями того, что автору удалось воплотить реальность в жизнь без потери ее естественности, используя простую форму мысли и стиль.

Ключевые слова: простота стиля, адекватность мысли, воспитание детей, пословицы и поговорки, дискурсивное пространство, переносное значение, концентрация смысла, синестезия.

GUMANIST MISHEL DE MONTEN ATAMASOZLIGINING ASOSIY YO'NALISHLARI

Annotatsiya

Mishel de Monten 'Tajribalar' asarida falsafiy qarashlaridan tashqari atamasozlik an'anasini ham davom ettiradi. Ham maqolli birikmalar ham frazeologik birikmalar va boshqa ma'nodagi so'zni umuman o'zgacha ma'noda qo'llash bilan fransuz tilini boyitadi, rang barangligini oshiradi. Asar rang-baranglikga asoslangan, so'zlarning etimologik kuchi, sinonimlik holatlari va so'zlar oziq ovqat mahsulotlari bilan metafora qilinishi bilan yoritilgan parchalar tahlilini ushbu maqolada izohlashga harakat qilindi. Tahlil jarayonida muallif tabiiylikni yo'qotmagan holda voqelikni jonlantirishga erishgani, fikr va uslublarning sodda shaklidan foydalanganini guvohi bo'ldik.

Tayanch so'zlar: uslubning soddaligi, fikr adekvatligi, farzand tarbiyasi, maqol va iboralar, diskursiv bo'shliq, ma'joziy ma'no, ma'no konsentratsiyasi, sinesteziya.

Kirish. O'zbek tilshunosligida lingvokultremalarni ajratish, tasniflash va qiyoslash urfga aylanmoqda. Albatta, milliy madaniyatni targ'ib qilish o'zligini namoyon etishni boshlagan xalqlar uchun dastlabki maqsad bo'lib, pirovard mo'ljal esa dunyo xalqlari uchun ma'naviylashish, tenglik, o'zaro hurmat va do'stlik, hamkorlik tantanalari bo'lmog'i lozim. Jahonda kechayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar ta'sirida, inson ma'naviy-axloqiy qadriyatlarini tizimida yuzaga kelayotgan o'zgarishlar shaxs, oila va jamiyat barqarorligi muammolarini tadqiq etishni har qachongidan ham dolzarb qilib qo'yimoqda. Mishel de Monten o'zining 'Tajribalar' asarida ham falsafiy qarashlaridan tashqari atamasozlik an'anasini ham davom ettiradi. Ham maqolli birikmalar ham frazeologik birikmalar va boshqa ma'nodagi so'zni umuman o'zgacha ma'nosida qo'llash bilan fransuz tili adabiy tilini boyitadi, rang barangligini oshiradi.

-Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ommaviy madaniyatning Monten ijodiga ta'siri Rablega qaraganda kamroq aniqlangan. Biroq, maqollar va sobit iboralar "Tajribalar" asarida haqiqatan ham mavjud. Voqelikni jonlantirish uchun Monten iboralarni ishlatgan, bu uslubning soddaligini va fikrni mazmunli yoritib berish uchun xizmat qilgan. Aniqlik talabi muallifning kirish so'zidan o'zi haqidagi ma'lumotni bezaklarsiz yetkazishdan iborat bo'lgan:

Je veux qu'on m'y voie en ma façon simple, naturelle et ordinaire, sans étude et artifice : car c'est moi que je peins. Mes défauts s'y liront au vif, mes imperfections et ma forme naïve, autant que la révérence publique me l'a permis.

Men odamlar meni tabiiy va oddiy tarzda, o'qimasdan va bezaksiz ko'rishni xohlayman: chunki men tasvirini suratga bergan odamman. Mendagi kamchilik shuki, meni hayotiy o'qiydi, mening nomukammalligim va sodda qiyofam xalqning hurmati menga bundayin imkonni bergan.

O'quvchi oldida "au naturel" "tabiiy ravishda" paydo bo'lish istagidan kelib chiqqan holda, Monten o'z talabini qo'yadi.

Uslubning soddaligi haqida gapirganda, shuni ta'kidlash kerakki, bunda birinchi qoralama yozishni nazarda tutmaydi.

Monten juda ehtiyotkorlik bilan ishlaganini tushunish uchun faqat, Bordo nusxasiga murojaat qilish kerak holos. Floyd Grey uslubning "tabiiyligi" hech qanday qiyinchiliksiz yozishni anglatmasligini ta'kidlaydi. Monten naif (nativus)-sodda so'zining barcha etimologik kuchiga ega va uning uslubi tabiiy va chuqur tabiatini o'zgartiradi. Bunday tanlovni mulohazasiz amalga oshirish mumkin emas, u doimiy va murakkab harakatni o'z ichiga oladi. Naif-sodda sifati asarda Monten tomonidan tez tez simple sifati bilan ishlatilgan. Biz

shundayin misollarni "De l'Institution des enfants" ya'ni Farzand tarbiyasi bobida ko'rishimiz mumkin. "Je veux que les choses surmontent, et qu'elles remplissent de façon l'imagination de celui qui écoute, qu'il n'ait aucune souvenance des mots. Le parler que j'aime, c'est un parler simple et naïf, tel sur le papier qu'à la bouche." (I, 25, p. 265 ; Villey, 26, p. 171 [a]). Men hamma narsani yengib o'tishni va tinglovchining tasavvuri to'ldirishni xohlayman, u so'zlarni eslamaydi. Menga yoqadigan gap - bu oddiy va sodda gapirish, og'zakidagidek ammo qog'ozda.

Bu parchada ko'rib chiqilayotgan sifatlar Montening izlagan uslubini aniqlash uchun ishlatiladi. Oddiy ommabop tildan olingan maqol va iboralarni ishlatish o'quvchiga o'zining haqiqiy qiyofasini, niqob va bezaksiz chuqur tabiatini yetkazishga yordam beradi. 1550 -yildagina naïfveté – samimiylilik ma'nosida sincérité -samimiylilik atamasi tasdiqlangan. Uslubga nisbatan naïfveté "soddalik" atamasini Monten "biror narsani ifodalashning tabiiy va oqlangan soddaligini ifodalash uchun ishlatgan. Pierre Villey kuzatdiki, muallif xalqchil so'zlardan, maqollarning ishlatilishdagi soddaligi va tabiiylik tasvirini bayon qilishda qo'llagan. (1933: 308-313) Iqtibos qilingan parcha, shuningdek, Montening o'z asariga berishni xohlagan og'zaki xarakterini ta'kidlaydi. Biroq, maqoldan foydalanish mashhur va asosan og'zaki hisoblanadi. Maqollardan foydalanib, u suhbatning tanish ohangini hosil qiladi. Bu holat o'quvchi bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa o'rnatishga yordam beradi. Bundan tashqari, maqollardan foydalanish mohiyatining bir qismi bo'lib, uni hamma tushunadi va shu bilan tushunmovchiliklardan qochadi, muloqot muvaffaqiyatini mustahkamlaydi. Biroq, maqol formulalarining soddaligi, ifoda intensivligini istisno qilmaydi. Monten birinchi navbatda tildan nimani talab qilsa, uning "fikrlovchi" bo'lishiga erishadi, uning g'oyalarini uzatishda va aynan maqollar uni yanada aniqroq qilishga yordam beradi. U shakl haqida qayg'urishdan yiroq, lekin uning uchun eng muhimi tildan ko'ra, tushunchaning mahsul-dorligidir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Boshqacha qilib aytganda, muallif uslubning o'z oxiri borligini yoki u ifoda etayotgan g'oyalar zarariga e'tiborni tortishini tan olmaydi. U shaklga ahamiyat bermaslikdan yiroq, lekin uning uchun eng muhimi: « de la fécondité des conceptions, plus que du langage » (I, 25, p. 267 ; Villey, 26, p. 173 [a]) tildan ham ko'proq tushunchaning samarasidir. Shunga qaramay, so'zlar va narsalar o'rtasida masofa bor. Buni Monten insholar davomida, xususan, "De la vanité des paroles" va Sitseroni ko'rib chiqish boblarida tasvirlab bergan. Monten o'zining tabiiy uslubiga qarshi chiqib, ularning mohiyatini aniqroq tushunishga intiladi, bu esa tilni izchil qiladi. Ommabop formulalar bilan o'ynashni yoqtiradigan Rabledan farqli o'laroq, Monten ularni "umumiyl" ishlatilishini va ayniqsa metaforik ma'nosini hurmat qiladi. Fikrlarni mavhum sohadan moddiy va jismoniy sohaga o'tkazadigan majoziy ma'no ularga qaysidir ma'noda aniq shakl beradi. Xalq doimo o'z tillarini o'zlari aytadigan haqiqatga qaytaradilar, hatto ular nomoddiy narsalar bilan muomala qilsalar ham, kundalik dunyodan olingan yorqin tasvirlarga murojaat qilishadi. Fikrlarni mavhum olamdan ko'chiradigan majoziy ma'no moddiy va jismoniy qaysidir ma'noda aniq shakl beradi. Odamlar doimo o'z tilini o'zi ifodalayotgan voqelikka qaytaradi, hatto u bilan muomala qilganda ham moddiy bo'lmagan narsalar, u kundalik dunyodan olingan yorqin tasvirlarga murojaat qiladi. Matnga narsalarning moddiyligini kiritish orqali formulalarning oldini oladi shuningdek, mazmuni tufayli ixcham shaklda to'plangan diskursiv bo'shliqning ifodalarning qattiq sezilishi keraksiz aylanishni oldini oladi. Ortiqcha so'zlar, moddaning yetishmasligini yashiradi, shunga qaramay, Monten tomonidan tez-tez tanqid qilinadi. Muallif Sitseronni, ayniqsa, so'z erkinligi uchun tanbeh beradi. Rable tomonidan

ishlatilgan maqol iborasi: Fikrlarni mavhum sohadan moddiy va jismoniy sohaga o'tkazadigan majoziy ma'no ularga qaysidir ma'noda aniq shakl beradi. Odamlar doimo o'z tillarini o'zlari aytadigan haqiqatga qaytaradilar, hatto ular nomoddiy narsalar bilan muomala qilsalar ham, kundalik dunyodan olingan yorqin tasvirlarga murojaat qilishadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Matnga narsalarning moddiyligini kiritish orqali, formulalar, shuningdek, ixcham shaklda to'plangan ma'nosi tufayli, diskursiv bo'shliqdan qochadi. So'zlar ma'no tor keraksiz aylanishlarni oldini oladi. Moddaning yetishmasligini yashiradigan ortiqcha so'zlar, Monten tomonidan tez-tez tanqid qilinadi. Muallif Sitseronni, xususan, erkin fikr bildirgani uchun tanbeh beradi va u buni Rable tomonidan ishlatilgan maqol iborasi yordamida amalga oshiradi: Ni les subtilités grammairiennes, ni l'ingénieuse texture de paroles et d'argumentations, n'y servent : Je veux des discours qui donnent la première charge dans le plus fort du doute: les siens languissent autour du pot (II, 10, p. 655; Villey, p. 414 [a]). Ya'ni "grammatik nozikliklar ham, so'zlar va dalillarning mohir tuzilishi ham bunga xizmat qilmaydi: qaror qabul qilishimni kechiksada, men birinchi navbatda shubha bilan gapiradigan nutqni xohlayman" (II, 10, 655 -bet; Villey, 414 -bet). [a]. tourner autour du pot "biror narsani aniq aytish, aniq aytishda qiynalish" degan ma'noni anglatadi. Monten bu o'rinda tourner fe'lini languir fe'li bilan almashtirib qo'llaydi.

O'z navbatida, Monten "en tournant en rond « autour du pot » aylanib yurib, nafaqat bahsga yetib bormaydigan, balki to'liq charchagan nutqning zaifligini ta'kidlash uchun shunday qiladi. Shunday qilib, fe'ldan foydalanish orqali languir fe'lini muallif Sitseron uslubiga kuch va jonkuyarlik yetishmasligi uchun tanlaydi. Qattiq jismni chaqiruvchi pot qozon tasviri Montenga Sitseronning bo'sh nutqiga qarshi vazn sifatida xizmat qilishi uchun foydalanilgan. Bunday muxolifat tanqidni kuchaytiradi va yozuvchi masalaning mohiyatiga kirish, fikrning "moelle" ya'ni "iligi" ni uzatish uchun qanday fikr bildirish kerakligini amalda ko'rsatadi. Maqoldan foydalanish muallifning g'oyasini samarali va aniq qilishga yordam beradi. Uning tasviriga ko'ra, u o'quvchining fikrini belgilaydi va atrofdan qochadi. Qisqalik, ma'no konsentratsiyasi va soddaligi o'ta talaffuzga qarshi, bo'sh va ortiqcha, san'at va so'z san'atidagi tabiiy uslub bizningcha. San'at va tabiat Monten fikrining ikkita qutbini tashkil qiladi. Muallif bu antinomiya bilan insholar davomida bir nechta parchalarda shug'ullanadi. Yaxshi ma'lumki, albatta, u so'z san'atni tabiiylashtirish uchun o'z tasvirini shunday olib boradi deydi, Pierre Louis Joseph Villey. U yana Sitseronni tanqid qiladi: "Si ce n'est qu'on dise que celle [éloquence] de Cicéron, étant en si extrême perfection, se donne corps elle-même" (I, 39, p. 390 ; Villey, 40, p. 252 [a]) ya'ni "bundan tashqari, biz aytamizki, Sitseronning [notiqligi] nihoyatda mukammal bo'lib, o'ziga shakl beradi". Haqiqatning qo'pol yetkazishning o'rniga, so'z san'ati o'z qonunlarini qabul qilgan va muqobil ochiq haqiqatni yopiq tizimda qamrab oladi. Montening maqsadi o'quvchiga o'zining haqiqiy va chuqur tabiatini yetkazib berishdir. Sun'iy ritorika so'zlarni narsalardan uzoqlashtiradi, tabiiy ritorika fikrlar bilan birga keladi fikrlar va uning soddaligi yozuvchi bilan ob'ekt o'rtasidagi masofani uning nutqida oshirib boraveradi. Eng muhimi, aynan yozish orqali Monten o'zining "sodda shaklini" qayta kashf etganini hech bir tadqiqot inkor etmaydi. U uchun sodda bo'lish - bu nafaqat tabiiy bo'lish, balki tabiatning tabiiyligini, bizga ko'rsatadigan tartibli hayotiylikni izlashdir. Shunday qilib, u tanlaganini e'lon qiladi. "Uning bu qadimiy ko'rsatmasini ko'rib chiqqanimiz uchun: biz tabiatga rioya qilmasligimiz mumkin emasligi, hukmronlik qoidasi unga rioya qilishdir" deydi, XVI-asr fransuz adabiyoti bilan shug'ullangan mutaxassis Pierre Louis Joseph Villey. Pierre Villey (1879-1933) 4 marotaba Fransuz akademiyasi lauriyati

bo'lgan, 1909- yilda Villey "Les sources et l'évolution des essais de Montaigne" ya'ni "Monten insholar evolyutsiyasi va manbalari" uchun Marcelin-Geren mukofotini olgan. Monten asarlarini ko'paytiradi, ularning ichida eng mashhuri, shubhasiz, uning izohli "Essais de Montaigne" nashri bo'lgan.

Adabiy sohada Monten uchun odam o'zini ruh va tananing, mavhum va aniq, tushuncha va sezgilarning organik birligi sifatida namoyon qiladi. An'anaviy oziq -ovqat metaforalari birdamlikka intilishni ifoda etishga yordam beradi, chunki ular intellektual hayotni fiziologik hayotga yaqinlashtiradi. "De l'Institution des enfants" ya'ni "Farzand tarbiyasi" bobida bilim olish oziq -ovqat mahsulotini hazm qilish sifatida qaraladi. Masalan, Monten ruhni intellektual boyitish uchun mordre- tishlamoq fe'lini ishlatadi: Ce sont là préceptes épineux et mal plaisants, et des mots vains et décharnés, où il n'y a point de prise, rien qui vous éveille l'esprit : en cette-ci l'âme trouve où mordre, où se paître. Ce fruit est plus grand sans comparaison, et si sera bien tôt mûri (I, 25, p. 245 ; Michel de Montaigne 26, p. 160 [C]). Ya'ni Mordre fe'lining majoziy ma'nosi Antoine Furetier tomonidan tasdiqlangan mordre; shuningdek intilish, biror narsaga erishish ma'nosi kiritildi. "L'Algebre est une science si eslesee, que peu de gens y peuvent mordre" (1998 : « mordre »). Ya'ni "Algebra - shunchalik yuksak fanki, uni kam odamlargina uddalay oladi". Xuddi shunday, fransuz aktyori va dramaturgi Hippolyte Le Roux ham "intilmoq, tushunmoq" ma'nosida iqtibos keltiradi. "Connaître les causes et la raison des choses" (1787 : I, 79). Ya'ni "Sababini bilish narsalarni mulohazasini bilishdir" deya ta'kidlaydi (1787: I, 79).

Shu tarzda fe'lining bilimga intilish, tegishli qiyin mavzuni tushunish kabi ma'nosi hosil bo'lgan. Fe'ning majoziy ishlatilishi Georges Chastellain (FEW, VI/ 3, 127a) tomonidan XV- asrda tasdiqlangan. Ayniqsa, fe'ning keying ma'no tasviri XVI- asrda Xolier va Rableda ko'proq uchragan (Giordani 1998: 1034-1035). Ikkinchisi uni Pantagruelda uch marta ishlatadi. Birinchi marta, tasvirlanganidan keyin katta l'année des grosses mesles, hikoyachi xulosa qiladi bu hodisalar "matieres tant dures et difficiles, que les Astrologues ne y peuvent mordre" munajjimlar bilmaydigan darajada va qiyin va og'ir masalalar bo'lishi mumkin. "Aussy auroient ilz les dens bien longues s'ils pouvoient toucher jusques là" (P., 1, p. 218) ya'ni "agar ular shu yerga yetib bora olsalar, uzoq vaqt turar edi" Darhaqiqat, biz iqtibos keltirgan uchta parchada Rablning ta'kidlashicha, tushunish qiyinligi ma'nosiga e'tibor bersa, ayni chog'da Monten hamma narsadan avval aqlga intilish ma'nosiga urg'u beradi. prise so'zini tushunish fikrida ta'kidlaydi, bilimlarni o'zlashtirishda muvaffaqiyat qozonadi. Bundan tashqari, oziq-ovqatga oid so'zlarni ishlatib, qarama-qarshilik bilan mots décharnés, ya'ni nozik so'zlar bilan ma'no kuchaytiriladi, paître o'tlatmoq, boqmoq; fe'li orqali o'quvchiga beriladigan ta'limni o'zlashtirsa, meva va uning pishib yetish davrida foydaliligi bilan tengligi solishtiriladi. Shunday qilib, Monten idroki kuchli bo'lsa -da, undan juda shaxsiy foydalanadi va shu tarzda begona elementlarni qanday kiritish kerakligini ko'rsatib beradi, bizningcha.

Tadqiqotimiz jarayonida to'g'ridan to'g'ri sezish va ta'mga ta'sir qiladigan yutish tasvirlaridan keng foydalangan holda, muallif sinestetik tasvirlardan ham foydalangani yaqqol namoyon bo'ldi, "Sinesteziya" atamasi yunoncha so'zlardan kelib chiqqan bo'lib, "birgalikda" degan ma'noni anglatadi va estetika, bu "sezgi" degan ma'noni anglatadi. Sinesteziya - bu bitta sezgi yoki kognitiv yo'lni rag'batlantirish, yoki kognitiv yo'l bilan boshdan kechiradigan hislardir. Boshqacha qilib aytganda, rangni hidlash, yoki so'zni his qilish kabi boshqa ma'noga, yoki so'zga bog'langan biron bir tushuncha bilan berish.

Shunday qilib, sinesteziyani boshdan kechirgan kishi ulanish haqida o'ylamaydi va har doim ikkita sezgi yoki fikrlar o'rnatilgan aniq bir xil munosabatni amalga oshiradi.

Sinesteziya - bu tibbiy holat yoki nevrologik anormallik emas, idrokning atipik usuli hisoblanar ekan. Misol uchun Monten bir vaqtda did va hidni eslaydi. Metaforalarni tanlash haqida gapirganida « la beauté flétrit de vieillesse et dont la couleur s'est ternie par le maniement trop ordinaire » ya'ni "keksalik go'zallikni quritadi va uning tusi juda oddiy ishlov berish natijasida xiralashgan" gapi hali ham katta qiymatga ega: "Mais cela n'ôte rien du goût, à ceux qui ont bon nez" ya'ni "Lekin bu didi yaxshi bo'lganlarga yoqmaydi" XII -asr tilshunosi Antoine Oudin avoir bon nez maqolli iborani «sentir, connaître, s'apercevoir facilement, être fin » his qilish, bilish, oson idrok qilish, yaxshi bo'lish so'zlari o'mida ishlatilgan deb aytadi. Pierre-Marie Quitard buni quyidagicha izohlaydi: « Avoir de la sagacité, prévoir les choses. Métaphore prise des chiens de chasse habiles à découvrir et à suivre la trace du gibier par le moyen de l'odorat » Ya'ni "aqli bo'lish, narsalarni oldindan bilishdir. Ovchi itlardan olingan hidi yordamida o'yin izlarini topishda va kuzatishda ustaligi metafora qilingan.

Bundan tashqari, Paolo Di Stefano italyan yozuvchisi bu iboraning ma'nosini "avoir du flair" qobiliyatga ega bo'lmoq deb beradi. Nicolas de Cholières (1509-1592) fransuz yozuvchisi « vous medirez que j'ay bon nez et que c'est dommage que je ne suis fleuron ou chien de chasse, de loin je sentiroie bien où est le gibier » (1991 : 578). Ya'ni "siz menga narsalarni oldindan bilishimni ayting, afsuski men ovchi it yoki to'pbargul shaklidagi bezak emasman shunga qaramasdan ov qayerda bo'layotganini uzoqdan sezaman" Xuddi shunday, 1562- yilda tom ma'noda "sentir de loin les odeurs" "uzoqdan hidni hidlash" va 1587- yilda majoziy ma'noda "avoir de la sagacité, prévoir les choses de loin" "aql -idroki bor bo'lishi, narsalarni uzoqdan ko'rish" FEW ham bu iborani tasdiqlaydi. (VII / 3, 32a)

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Montenda bu ibora sobit shakllar uchun majoziy ma'noda ishlatiladi va haqiqatan ham buni "umumiylik" maqolli iboralari bilan bog'lash mumkin. Shuning uchun, xuddi shunday ayni amalda qo'llab, muallif ilgari hech kim qo'llamagan o'z tasvirini yoritib bergan, « les formes de parler, comme les herbes, s'amendent et fortifient en les transplantant » ya'ni "nutq shakllari o'tlar kabi, ularni ko'chirib o'tkazish orqali o'zgartiriladi va mustahkamlanadi" Shunday qilib, Monten birikmalardan o'z foydasi uchun foydalanadi va o'zining "inoyatini" va "energiyasini" qayta tiklaydi.

Tushunishni hissiy darajaga o'tkazadigan va uni o'zgartiradigan shaxsiy foydalanish moddiy sohada ham, adabiy til sohasida ham ta'mi va hididan sezilib, izchillik kasb etadi, uning oziq -ovqat mahsulotlariga assimilyatsiyasi : "Je ne le puis si peu raconter, que je n'en tire cuisse ou aile" (III, 5, p. 1371 ; Michel de Montaigne, p. 875 [c]). Ya'ni "Men uni shunchalik orqaga tortishga harakat qildim, uni faqatgina son yoki qanotini torta oldim". Maqol ifodasi bilan tirer cuisse ou aile ya'ni son yoki qanotni tortmoq deya Monten Plutarx yozuvlarini yeyish uchun kesilgan qushlarga o'zlashtiradi.

Shunday qilib, u ijod mahsuliga aylanadi iste'mol va qarz olish harakati kesishga o'xshaydi, yoki yaxshiroq tirer feli bilan chizilgan, tortish harakati. Binobarin, "Tajribalar" tomonidan olingan uslubiy foyda ozuqaviy foyda bilan tenglashtiriladi.

Pierre Boaistuau fransuz tarjimon va yozuvchisi (1517-1566) 1558 -yilda nashr etilgan va Di Stefanoda iqtibos keltirgan Le Théâtre du monde da bu ibora xuddi shu ma'noda ishlatiladi: « auteur quelconque, sacré ou profane, grec, latin ou vulgaire, duquel n'aye tiré cuisse ou aile, pour plus entier aornement de mon oeuvre » ya'ni "har qanday muallif mening ishimning to'liq bezaklari uchun, sonini yoki qanotini tortmagan, muqaddas yoki nopok, yunon, lotin yoki vulgardir (1991 : 221). Keyinchalik Hippolyte Le Roux bu iborani tirer

pied ou aile -oyog'ini yoki qanotini tortish ifodasini « manière de parler pour tirer ou arracher quelque chose d'une personne, peu ou beaucoup » ya'ni "odamdan ozmi yoki ko'pmi biror narsani tortib olish yoki tortib olish uchun gapirish usuli" sifatida kiritadi (1787: II, 528). Shuni ta'kidlash kerakki, Monten misolida, shuningdek Boaistuauda, bu Plutarxning yozganlaridan emas, balki o'zidan foydalanish haqida, hissiy

bog'liqlikning intellektual bog'liqlikka yaqinlashishidan, Monten oziq -ovqat mahsuloti bilan tilni aniq yoritishga o'tadi, ayniqsa, elementlarni o'zlashtirish yoki undan ham yaxshiroq tana bilan bogliq g'oyani kiritdi. Shunday qilib, lingvistik boyitish bilan bog'liq ozuqa moddalari tomonidan assimilyatsiya qilinishini ta'kidlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Голенищев-Кутузов И.Н. Романские литературы. - М., 1975. - 531 с.
2. Œuvres de Pierre Villey (<https://archive.org/search.php?query=pierre%20villey>) accessibles sur archive.org
3. L'influence de Montaigne sur les idées pédagogiques de Locke et de Rousseau, 270 p., Hachette, Paris, 1911 ; ouvrage en ligne sur Gallica
4. <https://www.larousse.fr/encyclopedie/rechercher/education>
5. Rich AN, Mattingli JB (2002 yil yanvar). "Sinesteziyada anomal idrok: kognitiv nevrologiyaga oid nuqtai nazar". Tabiatni o'rganish Nevrologiya (Sharh). 3 (1): 43–52.
6. Michel de Montaigne, III, 5, p. 1369 ; "Les Essais", p. 872 [b]
7. Curiosités françoises, pour servir de complément aux dictionnaires, ou recueil de plusieurs belles propriétés, avec une infinité de proverbes et de quolibets pour l'explication de toutes sortes de livres (Paris, 1640; Rouen 1649, 1656)
8. Dictionnaire étymologique, historique et anecdotique des proverbes et des locutions proverbiales: En rapport avec de proverbes et des locutions proverbiales des autres langues (French Edition) French Edition | by P.-M. Quitard | May 19, 2021
9. Baisers à ne pas renouveler . trad. de Daniel Colomar, Genève, Suisse, Éditions Métropolis, 2003, 183 p. (ISBN 2-88340-135-7)
10. Œuvres de Pierre Villey (<https://archive.org/search.php?query=pierre%20villey>) accessibles sur archive.org
11. Ainsi, Lecteur je suis moi-même la matière de mon livre (éd.Céard *Au Lecteur*, p. 52 ; éd. Villey, p. 3 [a]). WARTBURG (Walther von), Französisches etymologisches Wörterbuch. Tübingen, puis Bâle, Nancy 1922 s. [Sur la vie et l'oeuvre de Walter von Wartburg, v. BALDINGER (Kurt), Walther von Wartburg (1888–1971). Beiheft zur Zeitschrift für Romanische Philologie 87, Tübingen (Max Niemeyer) 1971 ; Pour une présentation sommaire du dictionnaire, v. BALDINGER (Kurt), éd., Introduction aux dictionnaires les plus importants pour l'histoire du français. Bibliothèque Française et Romane. Paris (Klincksieck) 1974 ; pour une appréciation plus récente, v. CHAMBON (Jean-Pierre), Un des plus beaux monuments des sciences du langage : le FEW de Walther von Wartburg (1910-1940), in : G. Antoine, R. Martin (dir.), Histoire de la langue française 1914-1945, Paris, 1995, 935-963]

Шоира АМОНТУРДИЕВА,

Термиз давлат университети доценти в.б.

Филология фанлари бўйича фалсафа (PhD) доктори

ДИНИЙ МАТНЛАРНИНГ ЎЗБЕК ТИЛИ ФУНКЦИОНАЛ-СТИЛИСТИК ТИЗИМИДА ТУТГАН ЎРНИ, МАТНЛАР АРО ЎХШАШ ВА ФАРҚЛИ ЖИХАТЛАР

Аннотация

Ушбу мақолада ўзбек тилининг вазифавий услублари, уларнинг стилистик имкониятлари, бу борада илмий тадқиқот олиб борган олимларнинг фикрлари баён қилинган. Шунингдек, ўзбек тилининг функционал услублари тизимида диний матнларнинг тутган ўрни хусусида сўз боради. Мақолада диний матнлар ва сўзлашув услуби ўртасидаги ўхшаш ҳамда фарқли жиҳатлар таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: услуб, диний матн, диний услуб, эпистоляр нотиклик, юқори услуб, вазифавий услуб, аниқлик, изчиллик, объективлик, диний теология.

РОЛЬ РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕКСТОВ В ФУНКЦИОНАЛЬНО-СТИЛИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА, СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ ТЕКСТОВ

Аннотация

В статье описаны функциональные приемы узбекского языка, их стилистические возможности, взгляды ученых, проводивших исследования в этой области. Обсуждается роль религиозных текстов в системе функциональных стилей узбекского языка. В статье анализируются сходства и различия религиозных текстов и стиля речи.

Ключевые слова: стиль, религиозный текст, религиозный стиль, эпистолярная риторика, высокий стиль, функциональный стиль, ясность, последовательность, объективность, религиозное богословие.

THE ROLE OF RELIGIOUS TEXTS IN THE FUNCTIONAL-STYLISTIC SYSTEM OF THE UZBEK LANGUAGE, SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN THE TEXTS

Annotation

This article describes the functional methods of the Uzbek language, their stylistic possibilities, the views of scholars who have conducted research in this area. The role of religious texts in the system of functional styles of the Uzbek language is also discussed. The article analyzes the similarities and differences between religious texts and speech style.

Key words: style, religious text, religious style, epistolary rhetoric, high style, functional style, clarity, consistency, objectivity, religious theology.

Аввало, жаҳон тилшунослигида, туркологияда, жумладан, ўзбек тилшунослигида ҳам тил ҳақидаги фаннинг алоҳида соҳаси сифатида эътироф этилган ва тадқиқотлар қўлаи тобора ривожланиб бораётган стилистика муаммоларидан бири унинг тадқиқот объекти ҳақидаги баҳслардир. Ўзбек тилшуносларининг ушбу масалада рус тилшунослигидаги қарашларни, жумладан, акад. В.В.Виноградов ва проф. М.Н.Кожиналарнинг фикрларини асос қилиб олганлиги кузатилади.

В.В. Виноградовнинг: «тадқиқотнинг ҳеч бўлмаганда уч доирасини чегаралаш лозим бўлади, Бу – биринчидан, «системалар системаси» сифатидаги тил стилистикаси ёки структурал стилистика, иккинчидан, нутқ стилистикаси, яъни тилдан ижтимоий фойдаланишнинг турли кўриниш ва ҳолатлари, учинчидан, бадий адабиёт стилистикаси. Поэтик нутқ назарияси ва тарихи ҳамда поэтика айнан кейингиси қаторига қиради», [1;5] деган таълимоти, М.Н. Кожинанинг: «1.Тилнинг стилистик ресурсларини ўрганувчи йўналиш. У традицион характерда бўлиб, маълум маънода тилнинг бўёқдор воситаларини, тасвирий имкониятларини, сўзлар, формулалар ва қурилмаларнинг семантик-функционал оттенкаларини изоҳловчи тавсифий стилистикадир. Унинг асосий объектидан бири стилистик синонимия саналади. Тилнинг фонетик, лексик, фразеологик, морфологик ва синтактик воситаларини стилистик планда ўрганиш ҳам шу йўналишнинг вазифасига қиради. 2. Функционал стилистика, Бу йўналиш тилнинг коммуникатив вазифасидан келиб чиқиб, нутқнинг у ёки бу доирасида амал қилиш қонуниятларини ўрганади. 3.

Бадий адабиёт стилилари ҳақидаги фан. Бу йўналиш адабий тил билан бадий адабиётнинг турли хил жанрлари ўртасидаги муносабатни тадқиқ қилади. Ёзувчи ёки алоҳида олинган асар услубини ўрганиш ҳам шу соҳага қиради. 4. Ва ниҳоят сўзловчи ёки ёзувчининг вазиятга, муомала муҳитига қараб тил бирликларида мақсадга мувофиқ равишда фойдаланишни ўргатуви амалий стилистика» [2;24-26] тарзида стилистиканинг тўрт йўналиши ҳақидаги қарашлари шулар жумласидандир.

Тилшунос олим С.Каримов ўзбек тилшунослигида функционал услублар таснифи масаласига «Ўзбек тилининг бадий услуби» (1992), «Ўзбек тилининг функционал стилистикаси» (2010) асрларида атрафлича тўхталиб ўтган. С.Каримовнинг қайд этишича, тилдаги услубларни тасниф қилиш масаласига олимлар турлича ёндашганлар. Кимдир эмоционал-экспрессив принцип (Н.Г. Листвинов, Х.Р. Курбатов, А.И. Чижик-Полейко), бошқа бирлари бу каби таснифларни инкор қилади (А. Шомаскудов). Биринчи гуруҳ олимлар қарашлари эътиборга олинса, тилда кўтаринки-таъсирчан услуб, юқори услуб, қуйи услуб, дўстона эркалаш услуби, қуруқ-расмий услуб, ҳазил (ёки юмористик) услуб, қулгили (сатирик) услуб сингари услуб турлари бўлиши, эмоционал бўёқнинг характерига боғлиқ равишда услублар сони кескин ошиб бориши мумкин.

Ўзбек тилшунослари эса тилда ёзма, оғзаки, нейтрал, тантанали, интим, юмористик, сатирик, расмий, бадий, оммабоп, илмий, илмий-техникавий, расмий-идоравий, маиший, эпистоляр, нотиклик сингари услублар

мавжудлигини таъкидлайдилар. Аммо ўзбек тилида вазифавий услублар бу тарзда санаб ўтилатган бўлса ҳам, улар орасида асосан бештаси: сўзлашув услуби, расмий услуб, илмий услуб, публицистик услуб, бадий услублар устуворлик қилади.

С. Каримов бу қарашлар орасида тилнинг ижтимоий вазифасига таянишни ва у қўлланиладиган доирани, муҳитни эътиборга олишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди ва бунда акад. В.В. Виноградовнинг қуйидаги фикрларини асос қилиб олиш зарурлигини таъкидлайди: «Тилнинг алоқа, хабар ва таъсир каби муҳим ижтимоий вазифалари ажратилганда тил структураси умумий планида қуйидаги услублар чегараланган бўлиши мумкин эди: кундалик-маиший услуб (алоқа вазифаси), кундалик-хизматга доир, расмий-хужжат ва илмий (хабар вазифаси), публицистик ва бадий-беллетристтик (таъсир вазифаси)». [3;6]

А. Шомақсудов фикри қуйидагича: «Эмоционал экспрессив бўёқ... стиллар классификацияси учун асос бўла олмайди. Чунки эмоционал-экспрессив бўёқ нутқ ва контекстан ташқарида кўпинча ноаниқ бўлади, унинг эмоционаллиги контекст билан ҳамоҳангликда рўёбга чиқади. Бундан ташқари тил лексикасида эмоционал-экспрессив бўёққа эга бўлган сўзлар мавжуд бўлса ҳам, аммо тилнинг фонетик ва грамматик воситаларини эса уларнинг экспрессив белгиларига қараб ажратиш ва туркумлаш умуман мумкин эмас. Ниҳоят стиллар туркумини сўзларнинг эмоционал-экспрессив бўёғига қараб аниқлайдиган бўлсак, стиллар сони жуда кўпайиб кетган бўлар эди. Чунки, киши хис-ҳаяжони, кечинмаларининг сон-саноғи ва ниҳояси йўқдир». [4;20]

С. Каримовнинг қайд этишича, «кишилар ўз ижтимоий фаолиятларида тилнинг барча воситаларидан – фонетик, грамматик, лексик, фразеологик бирликлардан фойдаланганларида, аввало, уларни эҳтиёжларидан келиб чиқиб, нутқ мавзусига, вазиятга қараб танлайдилар ва ишлатадилар. Тилимиздаги воситаларнинг бир нечалаб кўринишларга эга бўлиши, синонимик ранг-баранглик шундай йўл тутишга имкон беради. Мана шу танлов нутқ жараёнида тил бирликларининг ўзига хос услубий чегараланишини такозо қилади. Тил элементларини ижтимоий муҳитда танлаб ишлатиш зарурати ва уларни тилшуносликда илмий-амалий таҳлил қилиш стилистикада янги соҳани – функционал стилистикани вужудга келтирди». [5;7]

ДМларининг лингвистик табиати ҳақида гап кетар экан, уни ўзбек тилининг бошқа функционал услубларига мансуб бўлган матнлар билан солиштириш орқали ушбу матнларнинг тил хусусиятлари тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин бўлади.

Ўзбек тилшунослигида алоҳида тадқиқотлар натижаси ўлароқ мавжудлиги эътироф этилган бешта – илмий, расмий, публицистик, бадий ва сўзлашув услубларига оид матнларнинг ҳар бири ўз лингвистик хусусиятларига эга. Худди шу сингари алоҳидалик ДМларга ҳам хосми йўқми, деган савол туғилади. Биз бу саволга, албатта мавжуд, деган жавобни берамиз ва фикримизни исботлашга ҳаракат қиламиз. Айни пайтда, ДМларнинг бошқа услубларда шаклланган матнлар билан муштараклик жиҳатлари бор эканлигини ҳам таъкидлаймиз. С.Каримов нутқда услублараро яқинлик бўлиши, уларнинг бирига хос бўлган элементларнинг иккинчисига ўтиб туришини функционал қонуният сифатида баҳолаган. [6;77]

ДМларнинг лингвистик тадқиқи, унинг функционал аспекти ўзбек тилшуносларини анчадан бери қизиқтириб келмоқда. Масалан, Н.Улуков қуйидагиларни ёзган эди: «Қуръоннинг сажъ усулида яратилганлиги ва унда ислом динининг ақидалари, эътикод талаблари,

ҳуқуқий, ахлоқий меъёрлари, чеклаш ҳамда таъқиқлари, Қуръондан кейинги муқаддас манба – ҳадисларда Муҳаммад пайғамбаримизнинг ҳаёти, фаолияти ва ибратли кўрсатмалари бадий матнларга хос ривоя услубида берилганлиги, умуман, бу туркумдаги матнларнинг моҳияти ва мазмуни инсонларни маънавий етукликка ва ахлоқий покликка қорлаш каби омиллар диний матнларнинг бадий матнларга хос характерга эга эканлигидан далолат беради. Бироқ диний матнларни тўлиқ бадий матнлар туркумига киритиб бўлмайди, чунки дин – бу оламнинг яратилишини тасаввур қилишнинг алоҳида услуби, уни идрок этиш усули бўлиб, шу нукта назардан диний матнлар илмий характерга ҳам эга. Шунингдек, дин жамиятимизни тубдан қайта қуришга, уни демократиялаштиришга ва инсонпарвар жамият барпо этилишига ёрдам берадиган ижтимоий омил эканлигига кўра, ЎДМларда ислом дини ва унинг ҳуқуқий қонунлари мажмуи – шариатга оид кўрсатмалар расмий матнларга хос услубда берилган». [7;7]

С.Муҳамедов эса бу ҳақида қуйидаги фикрларни билдирган: «Биз тадқиқотимизга асос қилиб олган ЎДМлар бир қатор ўзига хос хусусиятлари – лисоний табиати, мазмуни ва моҳияти билан бу матнлардан фарқланади. Чунончи ислом динининг муқаддас деб танилган асосий китоби Қуръоннинг сажъ усулида яратилганлиги ва унда ислом динининг ақидалари, эътикод талаблари, ҳуқуқий ахлоқий меъёрлари, чеклаш ҳамда таъқиқлари оғзаки нутқда ҳам, ёзма нутқда ҳам тил воситалари теманинг талаби билан чегараланади, муайян тор рамкага солинади. Олдиндан планли равишда тилдаги лексик бирликлар, грамматик конструкцияларнинг фақат мўлжалланган тема учун кераклилари танлаб олинади. Сўзсиз, функционал стилларга хос оғзаки нутқда оддий сўзлашувга мансуб тил ва нутқ воситалари қўлланиши мумкин. Аммо нутқнинг тема талаби билан ажараётган функциясига биноан тил воситалари бари бир чегараланишига мажбур бўлади. Масалан, икки киши бир-бири билан илмий мавзуда суҳбатлашар экан, аниқки, улар илмий услубга оид тил воситаларини қўллайди». [8;56]

Диний матннинг услуби ўзбек тили ФУларининг бир кўриниши ва у диний-маърифий соҳа вакиллари тилида амал қилади. Бу услубни ўрганиш гарчи ўзбек тилшунослигида эндигина бошланган бўлса-да, унинг шаклланиш тарихи туркий халқларнинг эътиқоди қадар қадимийдир. Ўзбек халқи тарихий мустақиллиги қўлга киритилгач, дин ва эътикод эркинлиги таъминланди. XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб у жадаллик билан тараққий эта бошлади.

Шундан келиб чиқиб, ДМларга хос бўлган лексик-фразеологик, грамматик хусусиятларни, унинг бошқа ФУлардан фарқли жиҳатларини илмий тадқиқ этиш мумкин бўлди.

Биз қуйида ДМларни сўзлашув услубига тегишли матнлар билан таққослашга, уларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқлашга уриниб кўрамыз.

Диний матнлар ва сўзлашув услуби. Сўзлашув услуби кишиларнинг кундалик расмий-норасмий, эркин муомалалари доирасида тил бирликларининг ўзига хос тарзда амал қилувидир. [9:] Уни маълум маънода тилдаги бошқа услубларга, жумладан, ДМлар услубига қарама-қарши қўйиш мумкин. Одатда, амри маъруф мазмунидаги чиқишларни оддий сўзлашув услубида ифодалашга йўл қўйилмайди. Агар бундай ҳолатлар рўй берса, у имомларнинг билим даражаси ва савияси билан изоҳланади.

ДУ матнларини кузатиш унда ўзбек тилида амалда бўлган бошқа услубларнинг элементлари ҳам учраб туришлигини кўрсатади. СУга хос бўлган жонлилик, БУга

хос бўлган метафорик кўчимлар ва образли қиёслашлар, ИУ ва РУга хос бўлган мантикий изчиллик ва аниқлик каби нутқий сифатларга ДУда шаклланган матнларда ҳам намоён бўлиб туради. Айни пайтда, уларда исломий ақидаларга мувофиқликни ҳам пайқаш кийин бўлмайди. (Шу ўринда ўзбек умумхалқ тилидаги айрим сўзлар метафоризациясини келтириш мумкин: уй – Аллоҳнинг уйи – масжид. ДУга хос доимий эпитетлар бўлиши мумкин – меҳрибон Аллоҳ). Ёки: ажодлар руҳи, ёшлар руҳи, кўтаринки рух, руҳан етук, руҳан майиб, руҳан соғлом, руҳан тетик, руҳий жидду жаҳд, руҳий заифлик, руҳий зарар, руҳий зарба, руҳий касаллик, руҳий муаммо, руҳий муносабат, руҳий поклик, руҳий тарбия, руҳий таскин, руҳий толиқиш, руҳий туйғу, руҳий тушқунлик, руҳий хасталик, руҳий юксалиш, руҳий қувват, руҳий ҳаёт, руҳий ҳолат, руҳиймаънавий кадрият, руҳиятига таъсир қилмоқ, руҳлари шод бўлмоқ каби (У. Алимов. «Оилада фарзанд тарбияси»).

Ҳар бир матнни катъий бир тартибда, айтилиш, Аллоҳ номи билан, унга ва пайғамбарга ҳамду сано билан бошлаш диний матнлар услуби учун умумий бўлган хусусият ҳисобланади: Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм. Алҳамду лиллаҳи таоло вал ифтиҳоти бисмиҳи аввалан ва биҳи настайин сумма насъа вассалоту вассалому ало ҳабибиҳи Муҳаммадин, саййидул анбиёи ва ало олиҳи ва асҳобиҳиллазина ҳумул тақийн сомиъи ахбо. Яъни Аллоҳу таолога ҳамд бўлсинки, ҳар бир нарсани унинг исми билан бошлаш энг яхшидир ва ундан мадад тилаб, кейин саяю ҳаракат қиламиз. Ва пайғамбарлар Сарвари – Муҳаммад алайҳиссаломга ва у кишининг такводор бўлган саҳобаларига дуо ва дуруд бўлсин. (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. الحمد لله تعالى و الإفتتاح بسمه اولا اولى و به نستعين ثم نس والصلوات والسلام على حبيبه محمد سيد الانبياء واله واصحابه الذين هم التقيان سامع احبا) Чунон ривоят қилибдурларким, Худованди холиқи аём ва розиқи олам халқни аввал ўн ҳисса қилиб яратди. («Манбаъ ул-маориф») каби.

Ушбу ўринда ДМларга хос бўлмаган хусусиятлар тўғрисида ҳам гапириб ўтиш жоиз. Шу пайтга қадар алифни калтак демоқ; тарки дунё қилмоқ; пирга қўл бермоқ; эти сизники, суяги бизники; мадраса тупроғини ялаган; ҳўкизининг қулоғига қўбиз чертмоқ; эшакка ёсин ўқимоқ сингари диний сўз ва ибораларнинг кўпчилиги тилимиз лугат фонидан эскирган сўзлар сифатида ўрин олган эди. [10;7] Аммо мустақиллик туфайли уларнинг айримлари яна фаол нутқга қайтди.

Шунга қарамадан, ДМларга хосланган сўзларнинг қўлланиш имконияти тилимизда чекланган. Масалан, ўлмок маъносини англатадиган фразеологик эвфемизмлар орасида факат адам диёрига жўнамоқ, адам ёстуғига бош қўймоқ, асфаласофилига кетмоқ, бандачилиқ қилмоқ, бандалиқни бажо келтирмоқ, дорул фанодин дорул бақога рихлат қилмоқ, доҳили раҳмат бўлмоқ, дунёи фанийдин дунёи бақога рихлат қилмоқ, жаннати бўлмоқ, марҳум бўлмоқ, мусулмончилиқ қилмоқ, Аллоҳга керак бўлмоқ, Аллоҳга топширмоқ, Аллоҳнинг ҳузурига жўнамоқ, Парвардигорга керак бўлмоқ, Парвардигорга қўшилмоқ, Парвардигор қошига кетмоқ, раҳмати Парвардигорга уланмоқ, раҳматлик бўлмоқ, рихлат қилмоқ, руҳи жаннатга кетмоқ, Тангри даргоҳига кўчмоқ, Тангри раҳматига бормоқ, фаний дунёдан кетмоқ, Худонинг даргоҳига бормоқ, Худо олмоқ, Худо раҳмат қилмоқ, чин дунёга равона бўлмоқ, шаҳид бўлмоқ, шаҳид кетмоқ, эгасига топширмоқ, казо қилмоқ, ҳаёт билан видолашмоқ, Ҳақ раҳматига восил бўлмоқ ларгина ДМларга хосланган. Масалан: -Нима гап, нима бўлди?! Севинчдан ҳушини йўқотдимми? -Йўқ... Ҳақнинг раҳматига қовушди! (Ошуфта кўнгил. «Ислом нури», 2019 йил 15 май).

ДМлар лексикасида бетараф сўзлар муҳим ўрин тутади. Чунки «ҳозирги тилимизда бетарафлик белгиси

билан яшаб келаётган сўзлар энг қадимий сўзлар бўлиб, халқимиз ижтимоий фаолиятининг узок даврлари маҳсули ҳисобланади». [11;98-123]

Хуллас, ДМларнинг бошқа ўзбекча матнларда учрамайдиган, бир қадар қадимийлик, расмийлик, динийлик оттенкаси бўлган ўз сўзлари ва терминологияси, диний-теологик характердаги турғун ва фразеологик иборалари мавжуд. Айни пайтда, кўпмаънолилик, бадий-эстетик вазифани бажариш, полисемантизм, синоним, пароним, омоним, антоним, неологизм, историзм, архаизм, диалектизм ва жаргон сингари бир қатор семантик-стилистик ҳодисалар, метафоризация ДМнинг муҳим хусусиятларидан саналмайди.

ДМларда аниқлик бошқа функционал услубларга хос бўлган аниқлик даражасидан муайян даражада фарқланиши мумкин. Бу диний терминологиянинг фаоллиги, лексик элементларнинг матнда бир маъноси билан иштирок этиши, синонимик ранг-барангликка урғу берилмаслиги сингари ҳолатларда яққол намоён бўлади. Мантикий изчиллик бошқа услубларда бўлгани каби бу ерда ҳам нутқнинг асосий шартларидан бири саналади. ДМлар объективлиги бошқа функционал услублардаги объективликдан муайян даражада фарқ қилади. Диний тушунчаларнинг мавҳумлик характери, уларни идрок этиш ҳиссий билим билан боғлиқлиги ана шу фарқларни келтириб чиқаради. Аммо аниқлик ва инсон тафаккури билан боғлиқ бўлган мавҳумлик бир-бирини истисно этмайди.

Шундай қилиб, бир матнга хос бўлган бирлиكنинг бошқа бир матнда услуб талаби билан қўлланилишини инкор қилиб бўлмайди. Маълум соҳага терминологиянинг қўлланилиши илмий матнда яққол ўз аксини топса, қисқалиқ, лўндалик, қолип шаклига тушиб қолган сўз ва жумлаларнинг мавжудлиги, фикрларнинг курук, расмий, қонуний кучга эгалиги каби жиҳатлар расмий матнда етакчилик қилади. Ижтимоий-сиёсий лексиканинг мавжудлиги, ифодаланган ҳар бир фикр яқка шахс, яъни сўзловчи ёки муаллифнинг эмас, балки жамият ҳаёти билан боғлиқлиги публицистик матнларнинг тил бирликларини қамраб олиш доирасини белгилайди. Адабий тил, ундаги лексик, грамматик воситалар, ифода-таъсир воситалардан фойдаланиш имкониятининг мавжудлиги бадий матннинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. ДМларнинг лингвистик ва экстралингвистик хусусиятлари ҳақида эса юқорида имконият доирасида гапириб ўтдик.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ўзбек тилининг ДУ мураккаб бир шароитда ривожланмоқда. У халқимиз орасида олиб борилаётган кенг қўламдаги маънавий-маърифий тадбирлар билан биргаликда терроризм ва диний-экстремизм сингари глобал хавфнинг бартараф этилиши жараёнида фаол иштирок этмоқда. Шу маънода уни мулоқотнинг барча кўринишларида кузатиш мумкин. Буни диний уламоларимизнинг маърифий-тарбиявий ишларда ғоятда фаол эканликларида ҳам кузатса бўлади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, мустақиллигимиз Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшовчи миллатларлар ва элатлар диний эътиқод эркинлигининг берилиши ва унинг конституцион йўл билан мустаҳкамланиши бу масалани энди кун тартибига бемалол қўйишимизга имкон яратди. Муқаддас қомусимиз бўлган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 31-моддасида кўзда тутилган диний эътиқод эркинлиги халқимизнинг маънавий дунёқарашини, мафкуравий тарбиясини такомиллаштириш борасида муҳим омиллардан бирига айланган бир пайтда диний нутқнинг тил ва услуб хусусиятларини таҳлил қилиш умуммиллий тил маданиятимизнинг имкониятларини янада ойдинроқ кўрсатишга қўмаклашади, деган фикрдамыз.

АДАБИЁТЛАР

1. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи, Поэтика. – М., 1969, с.5. Бу каби айрим русча материаллардан цитата келтиришда устозимиз С.Каримов таржималаридан у кишининг рухсати билан фойдаландик.
2. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М., 1983. – С.24-26.
3. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи, Поэтика. –С.6.
4. Шомаксудов А. Ўзбек тили стилистикаси, 1 қисм. – Тошкент, 1974. –Б.20.
5. Каримов С. Ўзбек тилининг бадийи услуби. – Самарқанд: «Зарафшон», 1992. – Б.7.
6. Каримов С. Ўзбек тилининг функционал стилистикаси. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2010. – Б.77.
7. Улуқов Н.М. Ўзбекча диний матнлар экзотик лексикаси. Филол.фан.номз.дисс. ...автореф. . Тошкент, 1997. –Б.7.
8. Муҳаммадиев С. Ўзбек тили функционал стилларини белгилаш тўғрисида мулоҳазалар / Ўзбек тили ва адабиёти, 1983, 4-сон, -Б.56.
9. Ўринбоев Б. Ўзбек тилининг сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари. –Тошкент: «Фан», 1975; Ўринбоев Б., Ўринбоева Д. Ўзбек тилининг сўзлашув услуби. – Тошкент, 1991.
10. Бозорбоев К. Ўзбек сўзлашув нутқи фразеологизмлари: Филол.фан.номзод. ..дис.автореф. – Самарқанд. 2000, -Б.7.
11. Омонтурдиев А. Ўзбек тилининг қисқача эвфемик лугати. – Тошкент: «Фан», 2006, -Б.98-123.

Yana ARUSTAMYAN,
National University of Uzbekistan
Associate professor at the department of Theory of Translation and Comparative Linguistics
E-mail: y.arustamyan@nuu.uz

ЎзМУ каф.мудир, филол.ф.д. Садуллаева Н.А. тақризи асосида

VERBALIZATION OF THE CONCEPT "FEAR" IN K. KESEY'S "ONE FLEW OVER CUCKOO'S NEST" AND ITS REPRESENTATION IN TRANSLATION

Abstract

The problems of studying the concepts occupy an important cognitive niche in modern linguistics. The realization of conceptual integrity of a literary text mostly depends on correct interpretation of the concept itself and its links in a literary text. The questions related to the representation of the concept in a literary text written in a foreign language influence the process of representation an adequate world picture in the target text by the means of reconstruction of conceptual meanings involved in the conceptual sphere of the concept. The research demonstrates that conceptual links, as well as the zones of periphery, can be interpreted individually under the influence of author's world picture. Therefore, in the process of preparation of the text to the translation it is recommended to conduct a conceptual analysis revealing individual-author's connotations that influence the formation of implicit meanings realized through some certain knowledge structures.

Key words: concept, cognitive linguistics, literary text, literary translation, knowledge structures, conceptual sphere, conceptualization.

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «СТРАХ» В ПРОИЗВЕДЕНИИ К.КИЗИ «ПРОЛЕТАЯ НАД ГНЕЗДОМ КУКУШКИ» И ЕГО РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ В ПЕРЕВОДЕ

Аннотация

Проблемы изучения концептов занимают важную смысловую нишу в современной лингвистике. Реализация концептуальной целостности художественного произведения во многом зависит от правильной интерпретации самого концепта и его связей в художественном тексте. Вопросы, связанные с репрезентацией концепта в иноязычном художественном произведении, влияют также и на процесс воссоздания адекватной картины мира в переводе путем воспроизведения концептуальных значений, входящих в концептосферу определенного концепта. Исследование показывает, что концептуальные связи, а также периферийные поля концепта могут быть интерпретированы индивидуально под влиянием авторской картины мира. В связи с этим, при подготовке художественного текста к переводу необходим тщательный концептуальный анализ, раскрывающий индивидуально-авторские коннотации, влияющие на формирование имплицитных смыслов и реализуемых посредством определенных структур знаний.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, художественный текст, художественный перевод, структуры знаний, концептосфера, концептуализация.

K. KIZINING "KAKKU UYASI USTIDA PARVOZ" ASARIDA "QO'RQUV" KONSEPTINING VERBALLASHUVI VA UNING TARJIMADA BERILIDHI

Annotatsiya

Konseptlarni o'rganish muammolari zamonaviy tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega. San'at asarining konseptual yaxlitligini amalga oshirish asosan konseptning o'zini va badiiy matndagi aloqalarini to'g'ri talqin qilishga bog'liq. O'zga til san'at asarlarida konseptni talqin qilish bilan bog'liq masalalar ma'lum bir konseptning konseptosferasiga kiritilgan konseptual ma'nolarni ifodalash orqali tarjimada dunyo kartinasini qayta tiklash jarayoniga ham ta'sir qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, konseptual aloqalar, shuningdek konseptsiyaning periferik chiziqlari dunyoning mualliflik asarlari ta'siri ostida alohida talqin qilinishi mumkin. Shu munosabat bilan, tarjima qilish maqsadida badiiy matnni tayyorlashda individual mualliflik konnotatsiyasini ochib beruvchi, implitsial ma'nolarning shakllanishiga ta'sir qiluvchi va muayyan bilim tuzilmalari orqali amalga oshiriladigan batafsil konseptual tahlil talab qilinadi.

Kalit so'zlar: konseptsiya, kognitiv tilshunoslik, badiiy matn, badiiy tarjima, bilim tuzilmalari, konseptosfera, konseptualizatsiya.

Introduction. The analysis of modern approaches to the definition of "units of thinking" is in constant search for the linguistic and extralinguistic factors influencing the perception of objective reality. With the development of cognitive linguistics, the range of research methods contributed to the understanding of knowledge representation, which are both conscious and unconscious and depend on previous cognitive experience of a human being. "The area of study known as cognitive semantics is concerned with investigating the relationship between experience, the conceptual system and the semantic structure encoded by language. In specific terms, scholars working in cognitive

semantics investigate conceptual structure (knowledge representation) and conceptualisation (meaning construction)". [1; 26] In other words, the process of conceptualisation is rather a complicated phenomenon and depend on individual and collective experience influenced by cultural factors as well.

On the other hand, literature is an important part of human cognitive experience reflected in the text. In any literary text we can find the features of linguocultural information referring to understanding of a national picture of the world and, therefore, the revelation of such features and

their reconstruction in translation provide the adequacy of the target text.

The problem of adequate translation is a topical question in modern Translation Studies, moreover, in the Republic of Uzbekistan such issues are under the meticulous attention of the government as well. According to the President of the Republic of Uzbekistan, nowadays life requires an increase in the role and responsibility of the literary word in order to unite all people with good thoughts to jointly solve the extremely complex problems of our time, overcome the global challenges and threats facing humanity today, educate young people, based on the ideas of humanism [2]; and the role of literary translation is very important in this process.

Therefore, to represent the conceptual structure of a source text and achieve the high degree of adequacy, the translator need to carefully analyze the conceptual links within the text and reveal all connotative meanings of the concept by reconstruction of its conceptual sphere. Moreover, the concept is always represented as an image, but, having appeared in the consciousness of a person, this image is able to move up the stages of abstraction and, with an increase in the number of attributes fixed by the concept, with an increase in the level of abstraction, the concept gradually turns from a sensory image into a mental one, and the totality of its linguistic realizations allows consideration of the concept, taking into account its linguo-cognitive status, as a unit of individual perception of the world, which has a complicated structure and is realized in a literary text as a literary concept.

Literature review. The key role in the formation of the conceptual structure of a literary text is played by the concept, the definition of which has numerous interpretations at the moment. In particular, according to E.S. Kubryakova, a concept is a term that serves to explain the units of mental or psychic resources of our consciousness and the information structure that reflects the knowledge and experience of a person; operational content unit of memory, mental vocabulary, conceptual system and language of the brain (*lingua mentalis*), the whole picture of the world, reflected in the human psyche. [3; 89-90] The term "concept" corresponds to the idea of those meanings that a person operates in the processes of thinking and which reflects the content of experience and knowledge, the content of the results of all human activity and the processes of cognition of the world in the form of some "quanta" of knowledge. Studies of the structure of the concept led E.S. Kubryakov to the conclusion that the concept is an umbrella term that involves different types of mental phenomena, which function is the structuring of knowledge in the human mind. V.A. Maslova also notes that a concept is a multidimensional formation, which includes not only conceptual and definitional, but also connotative, figurative, evaluative, associative characteristics, and all of them should be taken into account when describing the concept. [4; 46] A distinctive feature of the linguocultural concept, according to D.U. Ashurova, is that it can be verbalized in the language with the help of various linguistic means related to different levels of the language, namely, derivational, lexical, phraseological, syntactic, etc. [5; 130] However, according to the scientist, complete reconstruction, actualization and decoding of the semantic and cultural structure of the concept is achieved only at the level of the text. In the text, the concept is represented by various linguistic means, the conceptual analysis of which makes it possible to reveal the meaning of the entire text. In this regard, the following questions are of great interest: a) the role of stylistic means in the interpretation of the concept; b) analysis of conceptually significant features of the concept; c) the cognitive mechanism of stylistic categories, such as emotiveness, imagery, evaluativeness, implicitness,

intertextuality; d) activation of knowledge inherent in the structure of the concept. [6; 107] According to V.Evans, a concept is "...the fundamental unit of knowledge central to categorisation and conceptualisation. ... This process gives rise to the most rudimentary of concepts known as an image schema. Concepts can be encoded in a language-specific format known as the lexical concept. While concepts are relatively stable cognitive entities they are modified by ongoing episodic and recurrent experiences". [1; 31] For literary translation it is extremely important to reveal that image schemata, which is usually represented in an implicit way through cognitive markers and models. In their turn, "cognitive models relate to coherent bodies of knowledge of any kind, being multi-modal conceptual entities, which can be used as a basis for perceptual simulation". [1; 23] According to many linguists, conceptual structure refers to the knowledge representation through knowledge structures fixed in human memory. "Cognitive linguists have modelled conceptual structure in terms of relatively stable knowledge structures such as a domain, a cognitive model, a semantic frame, an idealised cognitive model and different kinds of conceptual projection including cross-domain mappings such as metaphor. Conceptual structure has also been modelled in terms of mental space formation, the establishment of a mental spaces lattice and the formation of a conceptual integration network. [1; 36] Therefore, we can conclude that mapping of a conceptual spheres of a concept verbalized in a literary text plays a vital role in the process of understanding of implicit author's ideas (at the stage of interpretation) and helps to reconstruct the conceptual integrity of the source text in translation through the accurate word-choice.

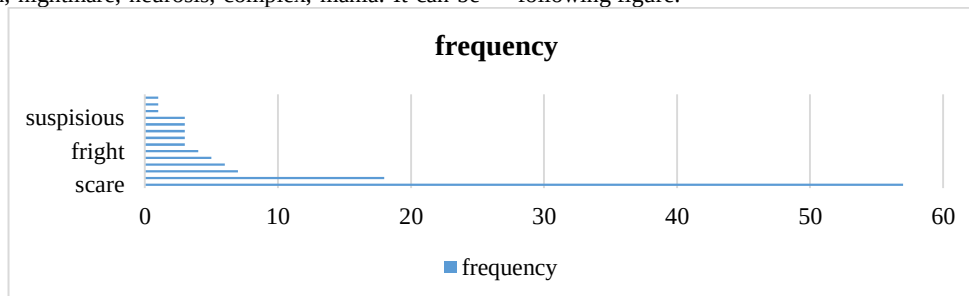
Research Methodology. The methodology of the present research is based on the conceptual analysis aiming at reconstructing the conceptual sphere of the concept "fear" in the original text by K.Keasy "One flew over cuckoo's nest" [7] and its representation in two variants of translation done by O.Krutilina [8] and V.Golishev [9]. The comparative analysis of two variants of translation was involved into the study in order to illustrate the translator's different perception as a result of individual cognitive experience as "it is recognized that concepts do not simply float around randomly in the mind. First, there are the relations between words and their corresponding concepts described by structural semantics. But there has been a strong feeling that concepts are organized in another way as well. [10; 7] Therefore, the revelation of contrastive features between translations as well may contribute to the objectifying the research results as well.

The process of reconstruction of a conceptual sphere of the analyzed concept includes two main stages: 1) the definition of a nuclear sphere (which are all nominations that can be used to define that concept) and 2) the revelation of periphery (which assembles the associative row of the lexemes related to this concept and verbalizing it together). The first stage assumed working with lexicographic sources and distinguishing the lexemes characterizing this concept. Totally, 34 lexemes were selected, which refer to this meaning. However, in the analyzed text only 14 were represented. The second stage of the experiment dealt with the selection of other lexemes (words, phrases, collocations, sentences) related to the characterizing the degree of intensity of this feeling or having strong associations with it. The following stage of the experiment referred to 1) the comparative analysis between source text and two variants of the target text, and 2) the contrastive analysis between two variants of translation, emphasizing the different features of perception by the translators. This methodology seems to be justified for the conducted research as "many lexical contrasts contain semantic asymmetries that cannot be captured by features (except in an ad hoc fashion), but lend themselves

easily to a frame semantic account. [11; 71] Totally, more than 500 pages of the textual material were analyzed.

Analysis and results. The nominative field of the analyzed concept can be represented by the following lexemes: anxiety, perturbation, concern, disquietude, scare, solicitude, foreboding, fright, pusillanimity, suspicion, alarm, apprehension, consternation, dismay, discomposure, dread, fright, horror, terror, awe, reverence, veneration, agitation, uneasiness, apprehension, nervousness, timidity, unrest, doubt, consternation, nightmare, neurosis, complex, mania. It can be

noted that the nominative sphere of this concept is varied, which is conditioned by individual perception, on the one hand, and differentiation of the environment supporting it, on the other. However, it can be also noted that the analyzed text contains only the following nominations that are used with different frequency: scare (57), fear (18), nervous (7), alarm (6), mania (5), fright (4), dread (3), nightmare (3), horror (3), timid (3), suspicious (3), terror (1), dismay (1), awe (1). Schematically, this frequency can be illustrated in the following figure:

Therefore, it can be concluded that the general modality of the text is strongly negative as the word “scare” refers to “a sudden attack of fright; a general feeling of anxiety or alarm about something” [12] and the word “fear” means “an unpleasant emotion caused by the belief that someone or something is dangerous, likely to cause pain, or a threat” [12]. In other words, it can be generalized that the nominative field of this concept, represented in the analyzed text is negatively connoted as the words from this field, like awe, reverence, veneration, timidity, which do not have a strong negative connotation are used rarely. To support our opinion, let’s analyze the following examples:

But like always when I try to place my thoughts in the past and hide there, the fear close at hand seeps in through the memory. I can feel that least black boy out there coming up the hall, smelling out for my fear. He opens out his nostrils like black funnels, his outsized head bobbing this way and that as he sniffs, and he sucks in fear from all over the ward. He’s smelling me now, I can hear him snort. He don’t know where I’m hid, but he’s smelling and he’s hunting around. I try to keep still. [7; 3]

[1] Но всегда, когда пытаюсь уйти мыслями в прошлое и спрятаться там, страх на дрожащих ногах прокрадывается, прорывается сквозь воспоминания. Я чувствую, как самый младший из черных парней идет через холл, он идет по нюху, он чувствует мой страх. Он открывает ноздри, словно черные воронки, его безразмерная голова подпрыгивает на шее, когда он шмыгает носом, и он всасывает страх, разлившийся по всему отделению. Вот теперь он учуял меня, я слышу, как он фыркает. Он не знает, где я спрятался, но он чувствует запах и вышел на охоту. Я стараюсь стоять спокойно... [8; 3]

[2] Но всякий раз, когда стараюсь загнать мысли в прошлое, укрыться там, близкий страх все равно просачивается сквозь воспоминания. Чувствую, что идет по коридору маленький черный санитар, приносясь к моему страху. Он раздувает ноздри черными воронками, вертит башкой туда и сюда, нюхает, втягивает страх со всего отделения. Почуял меня, слышу его сопение. Не знает, где я спрятался, но чувствует, нюхом ищет. Замираю ... [9; 9]

Both variants adequately represent the protagonist’s inner state and his perception of fear as they preserved the predicative structures, which are subject-centered (I try to place ... hide there ... feel ... my fear ...). However, O.Krutilina’s variant (example 1) we can observe unjustified strengthening of separate lexemes, characterizing the concept: instead of “просачивается” [to seep – flow or leak slowly through porous material or small holes [12]], adding of the word “разлившийся” (fear from all over the ward), “фыркание” instead of “сопение”. Despite the fact that the verb “to snort” has such a variant («фыркать (выражая недовольство, пренебрежение и т.п.)»), a deep context in this passage gives the prompt that it refers to another situation («втягивание воздуха, с целью учуять что-либо»). Therefore, the connotation «тяжело дышать» (сопеть) seems more appropriate in this context.

Where the cognitivist will see a mind acquiring a particular conceptual system, the social constructionist sees a powerful social organization exerting its power over an individual in the process of gaining a new adherent to the “common sense” ways of that social organization. Both perspectives on the relation are legitimate. [13; 25] Selection and grounding, then, are seen as interactive processes; the particular conceptual tools accessed depend on the nature of the information needed to construct the image that the speaker/writer intends to convey. [13; 26] As for the reader, s/he experiences the text in his/her own way, s/he has his/her own range of interpretation. The circle of the author and the circle of the reader may be distant, may have an insignificant area of intersection, may coincide (but complete coincidence is impossible, because, at least they grew up in different families/countries/time and therefore, they have their own individual cognitive experience. How distant or how far the circles of the author and the reader coincide depends on the generality of the context of interpretation, in other words, on the similarity of the experience. The very same literary creation meets the author’s need for self-expression (without taking into account the reader’s reaction).

Regarding the analyzed concept, we can suggest the following structure of it, where the inner circle represents the nominative field (sphere) and the outer circle refers to the zone of periphery:

Conclusion/Recommendations

An equally important aspect in solving problems related to the study of cognitive processes has recently been considered the problem of knowledge representation. [14] Different types of knowledge, as it was found, correlate with language in different ways: practical knowledge is directly related to it, spiritual and practical knowledge is formalized not only with the help of language. According to opinions of many linguists, its presence is also due to the functioning of specific cognitive structures, which are formed without the participation of language and do not always require language when using them. [15] [16] [17]

And one more most important distinctive features of the concept, is that concepts never exist in isolation, their most important quality is holographic multidimensional integration into the experience system. Therefore, the study and reconstruction of the conceptual sphere of concepts in a literary text is an important stage in the process of translational analysis of the text that can be named as interpretation of the implicit information and revelation of the means verbalizing it.

The cognitive status of the concept is multidimensional and is realized, according to S.G. Vorkachev, in three components: (1) conceptual component: characteristic and defined structure of the concept, (2) figurative component: cognitive metaphors, supporting the concept in consciousness,

(3) significant component - etymological, associative characteristics of the concept. [18; 7] Regarding the analysis of the concepts represented in a literary text, it should be added that author's individual perception and his/her individual world picture must be obligatory taken into consideration as it may influence the adequacy of representation of conceptual integrity of the source text in the process of translation.

Following the opinion of many linguists, we need to define that the main components of the concept are the imaginative perceptual component, the conceptual (informational) component and the value component (assessment and behavioral norms). Therefore, the revelation of these elements at the stage of interpretation contributes to the adequate reconstruction of the conceptual integrity in the target text.

Therefore, we can conclude that the concept is a complex and multi-level phenomenon, reflecting not only the factual information contained in the name of an object or phenomenon, but also representing the socio-cultural experience of the people through the individual author's (in relation to the literary text) perception. In this regard, the study of the conceptual structure of the text and, in particular, the analysis of individual concepts that perform, among other things, a meaning-forming role, seems to be a paramount task in the analysis of a literary text.

LITERATURE

1. Evans V. A glossary of cognitive linguistics. – Edinburgh University Press, 2007. – 244 p.
2. Мирзиёев Ш.М. Актуальные вопросы изучения и популяризации за рубежом узбекской классической и современной литературы <https://president.uz/ru/lists/view/1926>
3. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: МГУ, 1997. – 245 p.
4. Маслова ВА Когнитивная лингвистика – Минск: ТетраСистемс, 2005. – 266 p.
5. Ashurova D.U., Galieva M.R. Stylistics of literary text. – Tashkent: Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2013. – 204 p.
6. Ашурова Д.У. Стилистика в свете когнитивной теории языка // Ўзбекистонда хорижий тиллар” илмий-методик электрон журнал. №2(21)6 2018 – P. 104-110.
7. Kesey K. One flew over cuckoo's nest. – Berkley, 1963. – 272 p.
8. Кизи К. Пролетая над гнездом кукушки / пер.с англ. О.Крутилина. – М.: Центрполиграф, 2004. – 167 p.
9. Кизи К. Над кукушкиным гнездом / пер.с англ. В.Голышева. – М.: Издательство Э, 2017. – 382 p.
10. Croft W., Cruse A. Cognitive Linguistics. – Cambridge University Press, 2004. – 374 p.
11. Fillmore C. J. The case for case reopened. // Cole P., Sadock J.M. Syntax and Semantics. Volume 8: Grammatical Relations. – Academic Press, 1977.
12. Oxford English Dictionary <https://www.oed.com/>
13. Liebert W., Redeker G., Waugh L. Discourse and perspective in cognitive linguistics. – Amsterdam: John Benjamins publishing company, 1997. – 288 p.
14. Касевич В.Б. Языковые структуры и когнитивная деятельность // Язык и когнитивная деятельность. – М., 1989. — P.8-19.
15. Кибрик А.А. Когнитивные исследования по дискурсу // Вопросы языкознания. 1994. №5. – P. 126-140.
16. Фрумкина Р.М. Концепт, категория, прототип // Лингвистическая и экстралингвистическая семантика. – М., 1992. – P.28-44.
17. Chafe W. Discourse, consciousness, and time. – Chicago: 1994. – 392 p.
18. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2004 – 192 p.

Sherzod ATAMURADOV,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tadqiqotchisi

E-mail: abukomron@mail.ru

O'zMU dotsenti, f.f.n. M.Abdurahmonova taqrizi ostida

THE ORIGIN OF COMMUNICATIVE FAILURE IN THE UZBEK-TURKISH COMMUNICATION CULTURE

Abstract

Although the Uzbek and Turkish languages are considered as sister languages, their phonetic-phonological, lexical-semantic, morphemic-morphological, syntactical-stylistic structures are different. However, there have been some changes of certain words that are used in both languages. These changes cause communicative failure during the conversation of the representatives of the aforementioned languages. In the article, linguistic and extralinguistic factors that caused communicative failure, have been analyzed through examples.

Key words: sister languages, communication, linguistic and non-linguistic factors, failure in communication.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ НЕУДАЧИ В УЗБЕКСКО-ТУРЕЦКОЙ КУЛЬТУРЕ ОБЩЕНИЯ

Аннотация

Хотя узбекский и турецкий языки считаются родственными языками, их фонетико-фонологические, лексико-семантические, морфемно-морфологические, синтаксико-стилистические структуры различны. Однако произошли некоторые изменения в некоторых словах, которые используются в обоих языках. Эти изменения вызывают сбой связи во время разговора представителей вышеупомянутых языков. В статье на примерах проанализированы лингвистические и экстралингвистические факторы, вызвавшие коммуникативную неудачу.

Ключевые слова: родственные языки, общение, лингвистические и экстралингвистические факторы, коммуникативная неудача.

O'ZBEK-TURK MULOQOT MADANIYATIDA KOMMUNIKATIV MUVAFFAQIYATSIZLIKNING YUZAGA KELISHI

Annotatsiya

O'zbek va turk tillari qarindosh sanalsa-da, ularning fonetik-fonologik, leksik-semantik, morfemik-morfologik, sintaktik-uslubiy tuzilishi bir xilda emas. Shuningdek, har ikki tilda ham qo'llanuvchi bir qator so'zlarning semalari doirasida o'zgarishlar sodir bo'lgan. Mazkur o'zgarishlar o'zbek va turk tili vakillarining muloqoti jarayonida kommunikativ muvaffaqiyatsizlikni keltirib chiqaradi. Maqolada kommunikativ muvaffaqiyatsizlikning yuzaga kelish sabablari, uni keltirib chiqaruvchi lisoniy hamda nolisoniy omillar tahlil qilinib, misollar orqali yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: qarindosh tillar, muloqot, lisoniy va nolisoniy omillar, kommunikativ muvaffaqiyatsizlik.

Kirish. O'zbek va turk tillari oltoy tillari oilasining turkiy guruhiga mansub qarindosh tillardir. Ular genetik jihatdan qarindosh bo'lish bilan birga, tipologik jihatdan agglutinativ tillar doirasiga kiradi. O'zbek va turk tillari fonetik, leksik, sintaktik, umuman, grammatik jihatdan umumiy asos va mushtaraklikka ega. Ushbu tillarning qarindosh/yaqin ekanligi ularni xorijiy til sifatida o'rganishni osonlashtiradi. Xususan, o'zbek tili vakili qarindosh bo'lmagan xorijiy tillarga nisbatan turk tilini birmuncha oson o'zlashtiradi. Hatto undan rasmiy ahamiyatga ega bo'lmagan oddiy muloqotda maxsus til bilimi talab etilmaydi. Ya'ni o'zbek va turk tili vakillari kundalik masalalarda bir-birini anglab, aloqa-aralashuvga kirisha oladilar. Biroq bu to'laqonli muloqot degani emas. Muloqotlarda ko'pincha jumalarni qayta-qayta so'rash, anglab olinmagan axborotning tinglovchi tomonidan bosh iring'ab ma'qullanishi kabi holatlar ko'p uchraydi. Bu o'rinda esa kommunikativ-pragmatik muvaffaqiyatsizlik kelib chiqadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Pragmalingvistikada kommunikativ-pragmatik to'siq muammosi R.R.Gelgard, L.A.Kiseleva, I.V.Chernigova, Y.V.Sadovskaya va boshqa tadqiqotchilar tomonidan maxsus o'rganilgan.

O'zbek tilshunosligida bu masalaga dastlab M.Hakimov munosabat bildirdi. Olim pragmatik to'siqni uslubiy vosita sifatida tekshirar ekan, uning me'yorsiz talaffuz, nome'yoriy so'z qo'llash, grammatik shakl va

qurilmalarning me'yorsiz bog'lanishi, funksional uslubning me'yorsiz qo'llanilishi natijasida yuzaga kelishini qayd etadi.

Nutqiy faoliyatda kommunikativ-pragmatik to'siqning yuzaga kelish sabablarini aniqlashda muloqot ishtirokchilarining yosh jihati ham ahamiyatga molik. O'zbek pragmalingvistikasida masalaning bu jihatiga alohida e'tibor qaratilgan. Bu boradagi nazariy qarashlar M.Qurbonova tomonidan amalga oshirilgan lingvopragmatik tadqiqotda o'z ifodasini topgan. Bunda bolalar nutqida pragmatik to'siqning paydo bo'lishi va ular tomonidan o'zgalar nutqining pragmatik to'siq sifatida qabul qilinishi bilan bog'liq muammolar yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot mavzusining yoritilishida qiyoslash, tavsiflash, tasniflash, kontekstual tahlil kabi tadqiqot va tahlil usullari qo'llanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O'zbek va turk tili vakillari o'rtasida tez-tez kommunikativ muvaffaqiyatsizlik hodisasini kuzatish mumkin. Kommunikativ muvaffaqiyatsizlik lingvistik va ekstralingvistik omillar sababli adresant nutqining adresat tomonidan anglanmay qolishi oqibatida yuzaga keladigan samarasiz muloqotdir. Masalan, turk tilidagi "Otobüsten düştüm" jumlasini o'zbek tili vakili "Avtobusdan tushdim" deb tushinishi mumkin. Holbuki, mazkur jumla "Avtobusdan yiqilib tushdim" degan mazmunga ega. Bu o'rinda o'zbek va turk tillari qarindosh ekanligidan kelib chiqib, avtomatik tarzda "düşmek" va

“tushmoq” soʻzlari ayni soʻzlar sifatida qabul qilinadi va muloqot notoʻgʻri amalga oshadi yoxud kommunikativ muvaffaqiyatsizlik yuzaga keladi. Oʻzaro yaqin tillarda soʻzlashuvchilar muloqotida kommunikativ muvaffaqiyatsizlikka sabab boʻladigan qator lisoniy va nolisoniylar mavjud. Mazkur omillarni aniqlab olish, muloqotning toʻlaonli amalga oshishi uchun eʼtibor qaratilishi lozim boʻlgan jihatlarni bilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Dastavval, “Oʻzbek va turk tillari deyarli bir xil, ularning grammatik xususiyatlari ham ayni, demak, ularni maxsus oʻrganish shart emas” degan notoʻgʻri qarashdan voz kechish lozim. Garchi, ular diaxron nuqtai nazardan bir tilning ikki lahjasi hisoblanadigan, sinxron jihatdan alohida mustaqil tillar sifatida shakllanib boʻlgan.

Qoʻshnichilik munosabatlari, xalqlar oʻrtasidagi ijtimoiy-siyosiy aloqalar tilga oʻz taʼsirini oʻtkazmasdan qolmaydi. Xalqlarning uzoq yillik aloqa-aralashuvi jarayonida biror tilga oid birliklar yoki til xususiyatlarining oʻziga qoʻshni boʻlgan boshqa tilga oʻzlashishi, tillarning shu tariqa oʻzgarib-boʻyib borishi tabiiy hol. Shunga koʻra, oʻrta asrlardan buyon oʻzbek va turk tillarida soʻzlashuvchi xalqlarning bir-biridan uzoq geografik hudud va muhitda istiqomat qilib kelayotgani tillarni bir-biridan uzoqlashtirib, ularni mustaqil holga keltirgan eng asosiy sabab hisoblanadi. Shuningdek, oʻzbek va turk tillari oʻziga xos rivojlanish yoʻlini bosib oʻtgan. Muayyan tilga xos xususiyatlar ayni paytda uni boshqa tillardan ajratib turuvchi xususiyatlar sanaladi. Mana shu oʻziga xosliklar turli/yaqin tillarda soʻzlashuvchi kishilar muloqotining samarasizligiga sabab boʻladi. Quyidagilarni oʻzbek va turk tillari vakillari muloqotining muvaffaqiyatsizligiga sabab boʻluvchi asosiy lisoniy omillar sifatida koʻrsatish mumkin.

Birinchidan, oʻzbek va turk tillari fonetik-fonologik jihatdan bir qator oʻziga xosliklarga ega. Oʻzbek tili qarluq lahjasiga, turk tili esa oʻgʻuz lahjasiga xos xususiyatlarni oʻzida namoyon etadi. Yaʼni oʻzbek tilida soʻz boshida jarangsiz undoshlarning, turk tilida jarangli undoshlarning faolligi kuzatiladi. Masalan, oʻzbek tilidagi togʻ, tegirmon, kel, koʻl, ket singari soʻzlar turk tilida mos ravishda dag, degirmon, gel, göl, git shaklida ifodalanadi.

Oʻzbek tilida unlilar miqdori oltitani (a, e, i, o, u, ö), turk tilida esa sakkiztani (a, e, i, i, o, ö, u, ü) tashkil etadi. Oʻzbek tilidan farqli oʻlaroq, turk tili boshqa aksariyat turkiy tillar singari singarmonizm hodisasini oʻzida saqlab qolgan. Singarmonizm, yaʼni tovushlar moslashuvi/uygʻunligi hodisasi turkiy tillarga xos xususiyatlardan biri boʻlib, unda (unli va undosh) tovushlar artikulyatsiya oʻrni va usuliga koʻra oʻzaro moslashadi. Hozirgi turk adabiy tili va shevalarida mazkur hodisa toʻlaligicha saqlangan. Turk tilining barcha tomonidan eʼtirof etiladigan jozibadorligi ham aynan mana shu hodisa tufaylidir. “Hozirgi oʻzbek adabiy tilida singarmonizm sezilmas darajaga kelib qolgan. Bu hodisa ayrim soʻzlar tarkibidagina saqlangan. Oʻzbek adabiy tilida singarmonizmning buzilishi, birinchi navbatda, oʻzbek tilining ichki taraqqiyoti asosida yuz berdi. Buni boshqa turkiy tillardagi singarmonizm qonuniyatiga boʻysunmaydigan affiksalar, singarmonistik variantlarning mavjudligi ham tasdiqlaydi. Oʻzbek adabiy tilidagi singarmonizmning kuchsizlanishida sugʻd, xorazmiy, saq va fors-tojik kabi sharqiy eroniy tillar hamda arab tilining taʼsiri katta boʻldi.

Ikkinchidan, oʻzbek va turk tillarining leksik-semantik tizimi bir xilda emas. Garchi turkiy tillar lugʻat tarkibining asosini umumturkiy soʻzlar tashkil etsa-da, yillar davomida umumturkiy leksemalarning semalari doirasida favovutlar yuzaga kelgan. Masalan, turk tilidagi “aralik” soʻzi 1.Masofa 2.Fursat 3.Yoʻlak, koridor 4.Dekabr 5.Hojatxona 6.Probel 7.Yarim (qiya) ochiq 8.Tanaffus, pauza 9.Muddat 10.Interval, oraliq, masofa kabi maʼnolarni anglatadi, oʻzbek tilidagi “oraliq” soʻzi 1.Narsalar oʻrtasidagi joy, masofa. 2.Ikki payt,

on, laha oʻrtasidagi vaqt. 3.tib.Odam dum suyagining uchi va quymich doʻmbuqlari oraligʻida yotgan yumshoq toʻqimalar yigʻindisi. 4.Nazorat turi semalariga ega.

“Agar hozirgi turkiy tillar leksik olinmalar qatlamiga nazar tashlansa, Sibir turkiy tillari tarkibida koʻproq xitoy, moʻgʻul, rus soʻzlarini, turk tili tarkibida arab, eron, Shimoliy Kavkaz turkiy tillarida esa asosan arab va rus soʻzlarini uchratish mumkin”. Bu kabi oʻzbek tiliga kirib kelgan oʻzlashma birliklar asosan arab va fors, shuningdek, rus tiliga; turk tilidagi olinmalar ham asosan arab va fors tillariga hamda Gʻarbiy Yevropa tillariga tegishlidir. Qiziqarli jihati, oʻzlashma birliklar aynan bir til (arab tili, fors tili) yoki oilaga mansub (rus tili va Gʻarbiy tillari) boʻlishiga qaramay, ushbu birliklarning semalarida tenglik mavjud emas. Masalan, turk tiliga arab tilidan oʻzlashgan “dimağ” soʻzi 1.esk.Miya 2.Aql, fahm, idrok, zehn maʼnolarini anglatadi, oʻzbek tiliga arab tilidan oʻtgan “dimogʻ” soʻzi 1.anat. Burun boʻshligʻi bilan ogʻiz boʻshligʻining tutashadigan yeri; halqumning yuqori boʻlimi. 2.koʻchma. Ruhiy holat, kayfiyat. 3. koʻchma. Oʻzini baland tutish, kibr-havo, kekkayish, takabburlik kabi semalarga ega. Koʻrinadiki, ayrim soʻzlarni har ikki tilda bir xil maʼno(lar)da qoʻllanadi deb tasavvur qilib (yoki umuman bu haqda oʻylab ham oʻtirmay) shunchaki qoʻllayverish yoxud uni oʻz tilida anglatadigan maʼnosida qabul qilaverish toʻgʻri boʻlmaydi. Bunday qilish muloqotga, taʼbir joiz boʻlsa, putur yetkazadi.

Uchinchidan, oʻzbek va turk tillari morfemik-morfologik jihatdan ham farqlanadi. Bu holatni hozirgi oʻzbek adabiy tili grammatikasining rus tili grammatikasi asosida, hozirgi turk adabiy tili grammatikasining esa fransuz tili grammatikasi asosida shakllangan bilan izohlash mumkin. Shuningdek, singarmonizm hodisasidan kelib chiqib, turk tilida qoʻshimcha morfemalar bir necha shaklga ega. Masalan, oʻzbek tilida koʻplik maʼnosini ifodalovchi -lar qoʻshimchasi faqat bir shaklga ega; turk tilida esa ushbu qoʻshimchaning -lar va -ler shakllari mavjud. Yoki oʻzbek tilida faqat bir shaklga ega boʻlgan aniq oʻtgan zamon qoʻshimchasi -di turk tilida -dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü shakllari orqali ifodalanadi. Bunda soʻzning oxirgi boʻgʻinidagi unliga qarab aniq oʻtgan zamon qoʻshimchasining mos shakli tanlanadi. Anglailadiki, tildan toʻgʻri foydalanish, pirovardida, samarali muloqotga erishish uchun albatta til bilimi lozim boʻladi.

Oʻzbek tilida feʼlning sifat-dosh shaklini hosil qiluvchi -gan qoʻshimchasi oʻtgan zamon maʼnosini ifodalaganda -gan, hozirgi zamon maʼnosini ifodalaganda -ayotgan, kelasi zamon maʼnosini ifodalaganda -adigan -ydigan shaklida qoʻllaniladi. Turk tilida xuddi shu qoʻshimcha -an va -en shakllari orqali ifodalanadi. Juzʼiy shakl va talaffuz farqini hisobga olmaganida, mazkur qoʻshimchalar bir xildek. Biroq ularning qoʻllanilish doirasi har doim ham bir-biriga toʻgʻri kelavermaydi. Masalan, turk tilida -an/-en sifat-doshi zamon mazmunini ifodalamaydi, shuning uchun undan soʻng shaxs-son va zamon qoʻshimchalari qoʻllanilmaydi. Uning qaysi zamon maʼnosini ifodalayotgani gap mazmunidan anglailadi:

1. Şu kürsüde konuşan adam benim öğretmenim. (hozirgi zamon)
2. Dün kürsüde konuşan adam benim öğretmenim. (oʻtgan zamon)
3. Her gün kürsüde konuşan adam benim öğretmenim. (umumzamon)

Oʻzbek tilida soʻzlovchi kishi turk tilidagi sifat-dosh shakllarini qoʻllashda koʻpincha xatoga yoʻl qoʻyadi. Yuqorida taʼkidlanganidek, u tillarning oʻzaro yaqinligidan kelib chiqib, -an/-en shaklini toʻgʻridan-toʻgʻri qoʻllayveradi. Natijada, ifodalanayotgan jumla notoʻgʻri shakllanib, mazmun xiralashadi va kommunikativ muvaffaqiyatsizlik yuzaga keladi. Masalan, oʻzbek tilidagi “Koʻp oʻqigan kishi koʻp

biladi" degan mazmunni "Çok okuyan kişi çok bilir" shaklida ifodalashda xatolik yo'q. Biroq "Siz aytgan joyga bordim" degan mazmunni "Siz söyleyen yere gittim" tarzida ifodalash to'g'ri bo'lmaydi. Bu mazmundagi fikr "Sizin söyledığınız yere gittim" yoki "Söyledığınız yere gittim" jumlasini orqali ifodalash lozim. Ya'ni bu o'rinda turk tilida sifatlashning yana bir shakli bo'lgan -dik qo'shimchasi qo'llaniladi.

O'zbek va turk tilida ayrim fe'llar qaysi kelishik shaklidagi to'ldiruvchi bilan qo'llanilishiga ko'ra farqlanadi. Ya'ni bu ham ushbu til vakillari o'rtasidagi muloqotning samarasizligiga sabab bo'ladigan holatlardan biridir. Masalan, "so'ramoq" fe'li tushum, jo'nalish, chiqish kelishiklari shaklidagi to'ldiruvchi bilan turk tilida "Yolg'izlik nimaligini mendan so'ra" jumlasini turk tilida "Yalnızlık neliğini benden sor" deb turk tiliga o'girish xato. Chunki tarjimaning to'g'ri shakli "Yalnızlığını ne olduğunu bana sor" bo'ladi. Bu o'rinda turk tilidagi "sormak" fe'li, o'zbek tilidan farqli o'laroq, chiqish kelishigi emas, balki jo'nalish kelishigi qo'shimchasini olgan so'z bilan (bana) birikmoqda.

Gapda o'z/bosh ma'nosini yo'qotib, o'zi birikib kelayotgan ravishdosh shaklidagi yetakchi fe'l mazmuniga qo'shimcha ma'no yuklaydigan fe'llar ko'makchi fe'llar hisoblanadi. O'zbek tilida bu vazifani bajaradigan o'ttizga yaqin fe'l mavjud. Turk tilida esa durmak, kalmak, bilmek, vermek, yazmak fe'llariga ayni vazifani bajaradi. Ko'p hollarda o'zbek tili vakili ana shu ko'makchi fe'llarning qo'llanilishida xatoga yo'l qo'yadi. Ya'ni turk tilida ham xuddi o'zbek tilidagi singari har ikki fe'lni qo'llaveradi. Masalan, "Tashvishlanmang, sizning ishingizni ko'rib chiqamiz" jumlasini "Merak etmeyin, sizin işinizi görüp çıkacağız" tarzida turk tilida qo'llash gap mazmunini butunlay o'zgartirib yuboradi, ya'ni gap "Tashvishlanmang, sizni tinchitib, keyin chiqamiz" degan mazmun kasb etadi. Aslida jumlaning turk tilida "Endişelenmeyin, sizin meselenize bakacağız" shaklida ifodalash ma'qul bo'ladi. Tarjimada ko'makchi fe'lni (chiqmoq) qo'llash/o'girmaslik lozim.

To'rtinchidan, mazkur tillarning sintaktik-stilistik qurilishida ham muayyan darajada farqli jihatlar mavjud. Odatda, o'zbek tilidan turk tiliga yoki aksincha, turk tilidan o'zbek tiliga tarjima qilishda jumla boshlanishi bilan, uni so'zma-so'z tarjima qilib ketaverish mumkin. Chunki ularning sintaktik tuzilishi bir xil. Biroq tarjimani bu tarzda amalga oshirish har doim ham muvaffaqiyatli bo'lavermaydi. Shu sababli bo'lsa kerak, ba'zi tarjimalarda uning qaysi tildan o'zbek tiliga o'girilgani sezilib turadi (qoladi). Masalan, turk xalqining mashhur "Ne mutlu Türk'üm diyene!" (Men turkman degan odam qanchalar baxtli!) iborasini "Qanday baxtli turkman degan!" tarzida ayni qolipga solib o'giradigan bo'lsak, tarjimada g'alizlik kelib chiqadi va jumla to'liq tushunilmay qolishi mumkin. Yoki turkcha "Acaba bir kez daha mı sorsam?" jumlasini sintaktik qurilishiga ko'ra o'zbek tiliga o'girilsa, "Ajabo, yana bir marta so'raymi?" shaklini hosil qilishi mumkin. Albatta bu o'rinda shakl ham, mazmun ham o'zbekcha bo'lmaydi. Ushbu jumla "Yana bir marta so'rab ko'rsammikin?" tarzida o'girilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki gap tarkibidagi "ajabo" so'zi hayratlanishni emas, balki ehtimol-taxmin ma'nosini ifodalamoqda.

Yuqorida qayd etilgan holatlar lisoniy omillar ta'sirida yuzaga kelgan. Tilga olingan farqlar va ularni asoslash uchun keltirilgan misollarning o'ziyoq o'zbek va turk tillarida so'zlashuvchilarning o'zaro muloqoti jarayonida maxsus til

bilimlariga ega bo'lishlari zarurligini ko'rsatadi. Muloqotni to'g'ri, turli noaniqliklarsiz samarali amalga oshirish bir tomondan yoqimli bo'lsa, ikkinchi tomondan kelajakda turli xil tushunmovchiliklar kelib chiqishining oldini oladi.

Yuqorida sanab o'tilgan lisoniy omillardan tashqari bir qator nolisoniy omillar ham borki, ular ham o'zbek va turk millati vakillarining o'zaro muloqotida kommunikativ muvaffaqiyatsizlikka sabab bo'lishi mumkin. Xususan, so'zlarni noo'rin qo'llash, o'zbekcha so'z va ifodalarni turkchallashtirishga urinish, fikrni aniq ifodalay olmaslik, ikkilanish, hayajon, xato qilib qo'yishdan cho'chish, kuchli ruhiy holat kabilar ham muloqotning samarasiz yakunlanishiga sabab bo'ladi. Mazkur holat turk tilini o'rganuvchilarning nutqiy faoliyatida ko'p kuzatiladi. Til o'rganayotgan o'quvchi yoki talabaga "Defterin nerede?" (Daftaring qayerda?) deb so'ralganda, ko'pincha "Evde kaldırdım" ("Uyda qoldirdim" demoqchi) degan javobni beradi. Vaholanki, "Evde kaldırdım" jumlasini "Uyda ko'tardım" degan mazmunni anglatadi. Bu o'rinda o'quvchi/talaba avtomatik tarzda o'zbekcha so'zni turkcha talaffuz qilish orqali muloqotning to'siqqa uchrashiga sabab bo'lmoqda. Agar bu holatda til o'qituvchisi turk millatiga mansub kishi bo'lsa, uning "O'quvchi/Talaba savolimga nega bunday javob berdi, u uyida nimani ko'targan bo'lishi mumkin?" degan xayolga borishi tabiiy.

Shu bilan birga, kishi kuchli ruhiy holatga tushganda ham xorijiy tilda so'zlashga qiynaladi, hatto bu unga malol kelishi ham mumkin. Yulian Semyonovning "Bajorning o'n yetti lahzasi" nomli asarida bir epizod bor:

– Oyi, oyjon! – deb qichqirardi Ket. – Yo, xudo! Oyjo-o-on! Yordam beringlar, yordam!

U stol ustida yotardi. Uni tug'ruqxonaga kontuziya bilan olib kelgandilar: boshi ikki joydan yaralangan edi. U allaqanday uzuq-yuluq so'zlarni aytardi, bu yordamga chaqiruvchi rus so'zlari edi".

Ket kontuziya holatida Germaniyada razvedkada yurganini ham, hech qanday shaklda o'zini fosh qilib qo'ymasligi kerakligini ham, to'lg'oq mahali nemis tilida baqirishi lozimligini ham unutadi va o'z ona tilida so'zlab yuboradi. Bu holat kommunikativ muvaffaqiyatsizlikni keltirib chiqarmasa-da, Ketning rus razvedkasi xodimi ekanligini oshkor qilib qo'yadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations). O'zbek va turk tillari qarindosh/yaqin ekanligiga qaramay bir qator o'ziga xosliklarga ega. Bu o'ziga xosliklar til vakillarining o'zaro muloqoti samarali amalga oshishiga to'sqinlik qiladi. O'zaro yaqin tillarda so'zlashuvchilar muloqotga kirishar ekanlar, o'ziga xos jihatlarni e'tiborga olishlari zarur. Shundan kelib chiqib, quyidagi ishlar amalga oshirilishi zarur:

O'zbek va turk tillarining mukammal qiyosiy grammatikasini yaratish;

O'zbek va turk tillarida muloqotning samarasizligiga sabab bo'luvchi so'z, ibora va maqollarning mukammal lug'atini tuzish;

O'z faoliyati doirasida turk tili vakillari bilan bevosita muloqotda bo'ladigan xodimlar uchun maxsus o'quv kurslarini tashkil etish.

Bilish – maxsus o'rganish demakdir. Inson bilsa, ishini/vazifasini to'g'ri bajaradi, to'g'ri munosabat/muloqot o'rnatadi. Bilmasdan muloqot qilish esa muvaffaqiyatsizlikdir.

ADABIYOTLAR

1. Dadaboyev X. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi [Matn]: o'quv qo'llanma / X.Dadaboyev, Z.Xolmanova. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2015.
2. Hakimov M. O'zbek pragmatikistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
3. Qurbonova M. O'zbek bolalari nutqining pragmatikistik aspekti. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2018.
4. Rasulov Y. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Toshkent: Fan, 2009.
5. Semyonov Y. Bahorning o'n yetti lahzasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.

6. Türkçe Sözlük / haz.: Şükrü Halûk Akalın... [ve başk.] -11. bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. III jild. – T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
8. Гелгард Р.Р. Помехи в понимании речевых сообщений // Русский язык в школе. 1968. №3.
9. Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. – Л., 1978.
10. Садовская Ю.В. Коммуникативные помехи в детской речи. <http://cyberleninka.ru/article/n/kommunikativnye-pomehi-v-detskoj-rechi#ixzz4fWslT4Lp>
11. Чернигова И.В. Нейтрализация коммуникативно-прагматических помех в тексте издательского предисловия к французским художественным произведениям XVI-XVII веков. <http://cyberleninka.ru/article/n/>

УДК:159.9(575.1)

Муяссар АХМЕДОВА,
Тошкент давлат педагогика университети доценти, психол.ф.н.
E-mail: axmedova.muqaddas@mail.ru

ЎзДЖТУ п.ф.н., доц. П.Ш.Исамова тақризи асосида

ЁШЛАР МУЛОҚОТИДА НОАДАБИЙ СЎЗЛАРНИНГ ПСИХОЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Бугунги кунда мулоқот воситаси ҳисобланган нутқ, тил хусусиятларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги вақтда миллий тил хусусиятларини илмий жиҳатдан тадқиқ этишга эътибор юқори. Бу мақолада ўзбек тилида кундалик мулоқот жараёнида ёшларнинг қўлланиладиган жаргонлар ўрганилган. Бунда жамиятнинг асосий қатлами ҳисобланган ёш авлод вакиллариининг жаргон сўзлари келтириб ўтилган, шунингдек уларнинг жаргонларини ўрганишнинг аҳамияти ва зарурлиги баён этилган. Жаргон сўзларининг ўзига хос бўлган психоллингвистик хусусиятлари илмий жиҳатдан таҳлил этилган.

Яна жамият тараққиётига боғлиқ равишда янги тушунча, янги сўзларнинг қўпайиб бориши билан унга мос ҳолда жаргонларнинг ўзгариб бориши инобатга олинган.

Калит сўзлар: тил, жаргон, психоллингвистика, нутқ, луғат, ижтимоий, жамият, функционал, мулоқот, нуткий фаолият, лексика, тизим, ёшлар, идентификация, цивилизация, гуруҳ.

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ СЛОВ В МОЛОДЁЖНОМ ОБЩЕНИИ

Аннотация

В настоящее время важно изучить особенности речи, языка, которые считаются средствами связи. В настоящее время внимание уделяется исследованию национальных языковых особенностей с научной точки зрения. В этой статье рассматриваются жаргоны, используемые в ежедневном процессе. Слова жаргона младшего поколения, которые являются основными слоями общества, и объясняет важность и необходимость изучения своего жаргона. Своёобразные психоллингвистические особенности жаргонных слов были научно проанализированы.

И так же новая концепция, новые слова были приняты во внимание, с увеличением ряда слов, а жаргон, который находится в гармонии с ним.

Ключевые слова: язык, жаргон, психоллингвистика, речь, словарь, социальный, сообщество, функционал, связь, речевая активность, словарный запас, система, молодежь, идентификация, цивилизация, группа.

PSYCHOLINGUISTIC FEATURES OF NOT LITERARY WORDS IN YOUTHFUL COMMUNICATION

Abstract

Nowadays it is important to study the features of speech, language, which are considered a means of communication. At present, attention is paid to the research of national language features from scientific point of view. This article explores the jargons used in the daily process of communication in the Uzbek language. It is cited the words of the jargon of the younger generation, who are the main strata of society, and explains the importance and necessity of learning their jargon. The peculiar psycholinguistic features of jargon words have been scientifically analyzed. Again a new concept, new words have been taken into account, with the increasing a number of words, and the jargon that is in harmony with it.

Keywords: language, jargon, Psycholinguistics, speech, dictionary, social, community, functional, communication, speech activity, vocabulary, system, youth, identification, civilization, group.

Кириш. Ҳозирги вақтда сўзлашув жараёнидаги тил бирликларининг ишлашини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, миллий тил хусусиятларини илмий жиҳатдан тадқиқ этишга эътибор юқори.

Жамиятда юз бераётган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий ва техникавий ўзгаришлар миллий тилимизга, яъни ўзбек тилига кириб келаётган сўзлар сонининг кескин қўпайишига ва маъно моҳияти жиҳатидан бирмунча ўзгаришларга олиб келмоқда.

Тил белгилари табиатга ва тизимли тузилишга эга, шу боис у универсал мулоқот воситаси бўлиб қолаверади. Тил одамнинг маиший турмушида, ишлаб чиқариш фаолиятида, жамиятнинг илм ва фан, маданият, ижтимоий ва сиёсий ҳаётининг турли соҳаларида қўлланилади. Турли тил воситаларини танлаш ва фаоллаштириш ҳар қандай конкрет вазиятда мулоқот мақсадлари, вазифалари ва шароитларига, шу билан бирга ижтимоий муҳит, маълум ёшдаги гуруҳ ва бошқа қўплай омиларга боғлиқ бўлади.

Муҳит тилга, кундалик нутққа таъсир қилади ва бу улар савиясининг пасайиб кетишига олиб келиши мумкин. Бироқ юқори савияли, соф, тоза, маънавийли тил ҳам, ўз навбатида, муҳитга унинг шаклланиши, яхшиланиши, маънавий бойиши ва ўзгаришига таъсир қилиши мумкин ва зарур.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.** Замонавий психоллингвистика ва тилшунослик соҳаларида миллий тилнинг турли характерли ҳодисаси эканлиги ва тилнинг мавжудлиги шаклида амалга оширилиши, табиатни табақаловчи структурасини шакллантириши ижтимоий ҳодиса деб қаралади. Жуда қўп ва ижтимоий жиҳатдан ривожланган одамлар жамоасига хизмат қилувчи ҳар бир тил турли хил қўринишлар шаклида тақдим этилади: асосий – адабий тил, нутқ, умумий нутқ ва ҳудудий диалектлар; иккинчи даражали-ижтимоий диалектлар (арго, жаргон, сленг), профессионал тиллар ҳисобланади.

Оммавий коммуникацияларнинг шиддат билан тараққий этиши оқибатида янгича сийсий ва ижтимоий ўзгаришларни акс эттирувчи бир қатор янги сўзлар қўшилаётгани маълум. Сўзлашув жараёнида янги кириб келаётган атамаларни ноадабий сўзларда ифодаланиши мумкинлиги инкор этилмайди. Маълумки, ноадабий сўзларга «арго», «жаргон», «сленг» кабилар кириди. Бу сўзлар қадимдан мулоқот жараёнида қўлланилиб келинади. Одатда янги жаргон сўзлар эски тушунчаларни янгилаш учун пайдо бўлади. Кундалик ҳаётда, ҳатто таълим жараёнида ҳам жаргонизмлар ишлатилиб турилади. Айниқса ёшлар: талабалар, ўқувчилар нутқида кўп ишлатилади.

Жаргон (фр. jargon маълум бир гуруҳга оид сўз). Бирор бир ижтимоий ёки профессионал гуруҳга хос, фақат уларни ўзи тушунадиган ва адабий тилдан фарқ қиладиган сўз ва иборалар, деб таъриф берилади ўзбек тилининг изоҳли луғатида[11].

Жаргон "тўғри" ҳаётга қарши чиқади. Жаргон нутқ суръатини оширишга интилади, бунинг учун қисқартмалар, қисқартирилган сўзлар, аббревиатуралар ва ҳоказолар ишлатилади. Арго ва жаргонлар истеъмол доираси чегараланган лексикага кирса ҳам ўзбек тилини бойитишда уларнинг аҳамияти жуда муҳим. Лекин ўзбек тилшунослиги адабиётда «сленг» сўзига таъриф берилмаган[2].

Л.А.Введенская, Л.Г.Павлова, ёшлик жаргонининг ўзига хослигини изоҳлар экан, уларнинг кенг таърифларидан оғоҳлантиради: "Бу нутқий ҳодисани жаргон деб аташ мумкин эмас, чунки унинг ижтимоий илдизлари йўқ. Ёшлар, айниқса, ўсмирлар, ўзларини "гасдиқлаш"га эришиш учун, умумий қабул қилинган нутқ меъёридан фарқ қиладиган сўзлар ва ибораларни қўллайдилар холос. Бунда улар чет тилидаги, мутахассислик касбига оид бўлган, вулгаризм, диалектизмга хос сўзларнинг тилдаги турли хил элементлари ишлатилади[4].

Ёшларнинг жаргон сўзлари психологик ва ижтимоий жиҳатдан асосли комплекси бўлиб, барча тил жамоалари учун улар бутунлай мустақил нутқ сифатида узлуксиз хизмат қилади. Бундан ташқари, жаргон, тегишли луғатларда кенг қатлам ҳосил қилади.

Ёшлар жаргонининг мулоқот жараёнида пайдо бўлиш сабаблари уларнинг ўз мустақилликларини намоиш қилиши, яъни бирорта гуруҳга, масалан, муסיқачининг мухлислари гуруҳига, спорт фанатларига ва ҳоказоларга мансублигини кўрсатиш истагидир. Мана шундай шароитларда ижтимоий диалектларга хос яна бир функция намоён бўлади – ижтимоий ҳамфикрлик функцияси: сленг бирликларини ишлатиш-ишлатмаслик суҳбатдошларни «ўзиники» ва «бегоналар»га ажратиш белгисидир.

Руҳшуносларнинг таъкидлашларича, сленг «суҳбатдошлар ўртасидаги масофани гуруҳнинг барча аъзоларини умумий мулоқот белгилари ёрдамида танитиш орқали қисқартириб, «бизлар» ҳиссини кучайтириш таъсирини кўрсатади», бунда ёшларнинг нутқи тўлиқ сленгга эканлиги ёки 5-7 та бирликни ўз ичига олганлиги аҳамиятли эмас. Муҳими, бу сўзлар гуруҳда мавжуд ва унинг бойлиги бўлиб, одатий ахлоқ меъёрлари чегарасидан чиқади, меъёрий одобдан ҳалос қилади ва диалогда эркинлик ҳиссини бахш этади [9]. Жаргон бунда «сўзлашувчиларнинг ўзига хос ижтимоий-коммуникатив макомининг белгиси (ёки парол)» вазифасини бажарганлиги сабабли, Е.Н.Гуц дилдан яқинлашиш нияти мавжуд бўлганда, жаргонизмларни ишлатишнинг айнан шу функцияси устунликка эга бўлишини, «унинг номлаш ва баҳолаш семантикасини енгитишини» айтиб, мазкур функцияни белгилаш функцияси деб таърифлайди [3].

- **Тадқиқот методологияси.** Маълумки, этник тажриба ва дунёқарашни шакллантириш жараёнида тилнинг асосий ролини англаш ғоясини файласуф ва тилшунос Вилгелм фон Гумбольт ёқлаб чиққан, унинг концепциясида тил ва маданият ўртасидаги сабабий боғлиқлик тан олинган, ҳамда асосий эътибор тилга берилган. Гумбольт сўзларининг кучини рухият маҳсули сифатида тасаввур қилиш, кейинчалик нео-гумбольтизм ва этнолингвистик тушунчаларида ўз аксини топган. Америкалик нео-гумбольтизм оқимининг асосчилари Э.Сепир ва Б.Уорф ўзларининг илмий изланишларида "тилнинг нисбийлик назарияси"ни ишлаб чиқдилар. Ушбу назарияга кўра, дунёнинг қарашлари тил билан белгиланади. Тил нафақат одамнинг тафаккури, когнитив фаолияти, балки маданият турини ҳам белгилайди. [6].

Тилдан фойдаланишнинг маълум функционал турлари бошланғич ва асосий шаклдаги нисбатта иккинчи даражали - сўзлашувга айланиб бориши кузатилади. Сўзлашув нутқини ўрганиш жуда муҳимдир, чунки "оғзаки нутқ фақатгина ҳақиқий тил ва бошқа нутқ шакллари баҳолаш меъёридир", деб кўрсатади франтуз тилшуноси Балли Ш. [2]. Ва бу қоидалар илмий тадқиқот учун методологик асос бўлиб хизмат қилади.

- **Таҳлил ва натижалар.** Мутахассисларнинг фикрига кўра, жаргон нутқни мажозий, ифодали ва истехзоли сўзлар ва иборалар билан тўлдирадиган тил ўйини бўлиб, у кўпинча бутун ибораларнинг маъносини ўз ичига олади ва баъзан ҳақиқий сўз бирикмаларига олиб келади. В.Санников ёзганидек: "тил ўйини бу адабиётнинг ажойиб ўқитувчиси, кулгили суҳбатдош ва буюк Юпатувчи-психотерапевт"[8]. Жаргон нутқнинг органик қисмига айланиб, спикернинг лингвистик кўринишини бутунлай ўзгартиради: унинг нутқий хатти-ҳаракати унга тегишли бўлган сўзлар ва маъноларга мос келади. Тез-тез гапириш ва одатий сўзлар билан жаргон синонимларини танлаш учун машғул бўлган нутқ тезлиги секинлашади. Одатда, кўпчилик инсонлар мулоқот чоғида жаргон сўзлари ҳақида ўйлашмайди. Ўз нутқида жаргонларни қўллайдиган инсонларда бу ҳодиса, яъни қадриятларни ўрганиш кераклиги яққол кўриниб туради, чунки унинг даъволари етарли ва ўзини ўзи ҳурмат қилиш даражаси жуда юқори ҳисобланади.

Жаргон лоқайд, бефарқ ёки тушқун кайфиятда яшовчи кишилар нутқида кам учрайди, аксинча ғайрат-шижоатга тўла, хушчақчақ, ҳазил-мutoнбага мойиллиги юқори бўлган одамлар лексиконида кўп бўлади. У ҳудди спорт кабидир, ўйин, рақобат фаолияти орқали ҳаётни намоён қилади. Ва, албатта, бу жамиятнинг энг муҳим омилдир: тилда, шу жумладан адабий меъёрлардан четга чиқиб даражасида, суҳбатдош шахсиятининг асосий хусусиятларини дарҳол аниқлай олиш мумкин бўлади. Фақат тилни нозик ҳис қиладиган киши жаргонга эғалик қилиш ва унинг яратиш схемаларини кўриш қобилиятини ўз ақлий салоҳияти билан сезиб туради.

Шу ўринда тадқиқот натижаларига эътибор қаратилганда, инсон сўзини ифодалашда қўлланиладиган жаргонлар бошқа (яъни: пул, севги муносабатлари, ичкиликбозлик каби) сўзларни ифодаловчи жаргонларга нисбатан энг кўп шаклланган тури ҳисобланади. Бунга қуйилгиларни мисол қилиб келтириш мумкин: ҳарип - билими саёз одам; козёл - ахлоқ, ялқов; братан - ака; латта - қўнгли бўш, юмшоқ одам; лох - ишонувчан, содда одам; гўл - ўқувсиз, ақли саёз одам; сомса - енгил табиат аёл киши; соска - суюқ аёл; братва - дўстлар; асалм - йигитни ёқтирган қизи; қушчам - суюкли ёр; куклка - ёқимтой қиз; қизи - қиз болага мурожаат; чумо - ахлоқ, гапни тушунмайдиган одам; кабутар - ёр; балбес - фахм-фаросатсиз, ахлоқ; анди - айёр, қув аёл; тўнка - ишёқмас, ялқов одам; жигарим - қариндош; сўтак - қўрқоқ, эпсиз,

укувсиз одам; чурбан - гап тушунмайдиган одам; чорт кесар - бетоқат, зарда билан гапириш; чўчка - фахм-фаросатсиз, ифлос одам; ит, ўралман - кўчманчи одамлар; туршак - озгин, қотмадан келган одам; хажи киз - рўмол ўраган киз; лаган - лаганбардор, иккиюзламачи; тупой - аксиз одам; галварс - ақли саёз, гапга тушунмайдиган одам; дуб - ақли саёз одам; шоптоли (қоки) - озгин одам; ковун, карочи, жиннини ёқиб олиш - ўзини ахлоқ қилиб кўрсатиш; хошим - ўзини мустақил фикри бўлмаган, бўш одам; писка - кўзи қисик одам; чмочник - зикна одам ва бошқалар.

Жаргон сўзлар ижобий ва салбий маънода қўлланилиши маълум. Бунда инсоннинг жаргонда ифодаланиши кўпроқ салбий маънони англатувчи сўзлардан иборат эканлиги кўриниб турибди. Яна унда қиёслаш, ўхшатиш хусусиятлари юқори. Шунингдек, бошқа тиллардаги ўзлаштирилган сўзлар ҳам мавжуд. Миллий тилдаги жаргонларнинг ижтимоий ва ёш хусусиятларига хос жиҳатларини жиддий кўриб чиқиш у ҳақида тўлароқ маълумот йиғиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Жаргон депрессияга мойиллиги юқори бўлган шахсларга хос бўлмайди. У худди нуткий рақобат фаолияти орқали ҳаётни намоён қилади. Ва, албатта, бу жамиятнинг энг муҳим омилидир: тилда, шу жумладан, адабий меъёрлардан четга чиқиш даражасида, суҳбатдош шахсиятининг асосий хусусиятларини дарҳол аниқлай олиш мумкин бўлади.

Ёшлар мулоқотида, шунингдек, миллий тил хусусиятларини акс эттирилиши киши феъл-атворини ўзига хослигига бевосита боғлиқ. У шахсий тилнинг бир

қисми бўлиб, унда сўзма-сўз семантик даражасидан фарқли равишда индивидуалликни намоён қилиш мумкин.

Шундай қилиб, миллий тил маърузачиларига хос бўлган дунёнинг тил хусусиятларининг ўзига хосликлари ҳақида ва яқка тартибдаги дунёнинг тил хусусиятлари сифатида идентификациялаш мумкин.

Шунингдек, дунёнинг тил хусусиятлари шахснинг лингвистик даражаси оғзаки гаплардан фарқли ўлароқ тилда акс эттирилиши, семантик даражада, эҳтимол, индивидуаллигининг намоён бўлишидаги ўзига хос ноёбликнинг бир қисмидир.

Хулоса ва таклифлар. Ёш авлодни таълим-тарбияси жараёнида ҳар томонлама намуна бўлувчи шахс асосан педагоглар ва нуткий фаолият соҳаси мутахассислари: тилшунос, журналист, психоллингвист кабилар ҳисобланади. Шундай экан улар тарбияланувчиларнинг орқасидан эргашадиган одам эмас, тарбияланувчилар айниқса, педагогнинг (шунингдек, мутахассисларнинг) кетидан бориши керак бўлади. Лекин педагог мактаб, олийгоҳ жаргонидан хабардор бўлиши керак. Чунки уларнинг ҳеч қандай баёоти тушунарсиз бўлиб қолиши мумкин эмас. Айниқса, мулоқот жараёнидаги сўз, ибора кабилар эътибордан четда қолмагани маъқул.

Ёшлар дунёси, маънавиятини дастлаб нуткий фаолиятдан англаб, уларнинг доирасига чуқурроқ кириб бориш самарали мулоқот имконини беради. Педагог тарбияланувчиларни ўзига яқин олиб, қалбига тўғри йўл топиш учун уларнинг мулоқотида қўлланилаётган барча сўзларидан хабардор бўлиши мақсадга мувофиқ бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ахмедова М.Х. Ноадабий нутқнинг психоллингвистик хусусиятлари. ЎзМУ хабарлари. 2018. №4. Б. 56.
2. Балли Ш. Французская стилистика. - М.: Изд-во иностран. лит-ры, 1961.-С.24.
3. Гуц Е.Н. Ненормированная лексика в речи современного городского подростка в свете концепции языковой личности. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Барнаул, 1995. С. 23.
4. Введенская Л. А., Павлова Л. Г. Культура и искусство речи. Современная риторика. — Р.- н/Д: Феникс, 1995. С.120.
5. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. / Пер. с англ. / Отв. ред. М.А.Кронгауз. – М.: Русские словари, 1996. – 411 с.
6. Кучменова Ж.М. Эмоциональные концепты в языковой картине мира. Автореф... Нальчик - 2005. С. 6.
7. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. –304 с. С. 140.
8. Мурашов А.А. Культура речи учителя. Учеб. пособие. -М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: МОДЭК, 2002. - 432. С.161.
9. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. – М.: Изд. центр «Академия», 1999. – 456 с. С. 367.
10. Сайфуллаева Р., Сайфуллаев Ш. Ф.С.Убаеванинг монолингвистик эффекти ҳақидаги қайдлари //Хорижий филология. Самарқанд. 2017. №1. 59 - бет.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида. Тошкент. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Электрон кутубхона. Ж ҳарфи. Б. 74.

УДК: 82.02

Юнус БАБАҚУЛОВ,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети таянч докторанти

E-mail: babqulov@mail.ru

ЎзДЖТУ доценти, фил.ф.н. Умиров И тақризи асосида

INTERPRETATION OF A HUMAN PSYCHE IN FICTION

Annotation

The article uses a scientific approach to the problem of consciousness and unconsciousness in artistic creativity as a new direction in the art of psychological analysis of the inner world of a person. Also, when analyzing the creativity of the writer and the psychology of the hero, the biography of the author and the problems of modernism and psychology of the late twentieth century represent a unique field for discussion and science in Uzbek literature. Attention is drawn to scientific and theoretical views. that the mental state of the characters is conditioned by social phenomena.

Key words: psychologism, modernism, literature and psychology, syncretic, dynamic, analytical, psychoanalytic, psychological novel.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ПСИХИКИ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В статье используется научный подход к проблеме сознания и бессознательности в художественном творчестве как новому направлению в искусстве психологического анализа внутреннего мира человека. Также при анализе творчества писателя и психологии героя биография автора и проблемы модернизма и психологии конца XX века представляют собой уникальное поле для дискуссий и науки в узбекской литературе. Обращается внимание на научно-теоретические взгляды. о том, что душевное состояние персонажей обусловлено социальными явлениями.

Ключевые слова: психологизм, модернизм, литература и психология, синкретический, динамический, аналитический, психоаналитический, психологический роман.

БАДИЙ АДАБИЁТДА ИНСОН РУҲИАТИ ТАЛҚИНИ

Аннотация

Ушбу мақолада инсон ички дунёсини психологик таҳлил қилиш санъатидаги янги йўналиш сифатида бадий ижодда онг ва онгсизлик масаласига илмий ёндашилган. Шунингдек, ёзувчи ва қаҳрамон психологиясининг уйғунлигидаги асарларни таҳлил этишда ёзувчининг биографияси ҳамда XX асрнинг охириларидаги модернизм ва психологизм муаммолари ўзбек адабиётининг ўзига хос баҳс ва илм майдони эканлиги, субъектнинг руҳий характерда уйғунлашган ҳолда келиши, руҳият тасвирининг ҳар хил кўришларда намоён бўлиши, бадийиётда майда-майда деталларга эътибор берилиши, характерлар руҳий ҳолатининг ижтимоий ҳодисалар билан шартланганлигини юзасидан илмий-назарий фикрлар келтирилган.

Калит сўзлар: психологизм, модернизм, адабиёт ва психология, синкретик, динамик, аналитик, психоаналитик, психологик роман.

Кириш. Адабиётшунослик оламида XIX аср охирилари ва XX аср бошларида ўз тасвир объектига эга бўла бошлаган модернизм оқими таъсирида психологизм ва психологик таҳлил масаласини юзага чиқарди. Ўтган асрнинг биринчи чорагидан кейин рус адабиётида Л.Н. Толстой асарларига психологик таҳлил нуқтаи-назаридан ёндашиш масаласи кўтарилган [Громов П.П., 1971]. Л.Н. Толстой ижодини психологик таҳлил қилишдан бошланган тадқиқ ишларидан сўнг рус адабиётшунос олимлари асрнинг иккинчи чораги давомида ёзувчи ижоди ва лабораториясини анализ қилишди. Шу билан бирга бадий услуб ва поэтикага ҳамда бадий характер ва инсон концепцияси масалаларига бағишланган ўзларининг қатор тадқиқот ишларида психологизмни турли аспектларда ўрганишга эришдилар.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Руҳият талқини XX асрнинг 50-60-йилларидан бошлаб жаҳон адабиётшунослигида кенг қамровда қўлланила бошланди. Унгача модернизм, психологизм деб юритилган. Модернизм оқимининг объекти сифатида онг оқими, онг ости оқими, онгсизлик онги, ички монолог каби бадий тасвир усулларида кенг фойдаланса, қаҳрамон руҳияти талқинида эса туш кўриш,

эсаш, хотирлаш, ўйлаш, ички ва ташқи монолог ва диологлар, галлюцинация каби бадий тасвир усуллари билан кенгайтирилди. Инсон қалби, руҳи турли ҳолатда ўзгариб, тебраниб турувчи ҳодиса бўлиб, санъатнинг вазифаси инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларини (барчаси инсон ҳақида ва инсон учун) тасвирлашдан иборат экан, инсон руҳининг инқирозли моментлари ҳам юксак санъат предмети бўла олади. Бу ёзувчидан ўта ўтқир иқтидор бўлишини талаб қилиб, инсон шахсияти психологиясини ифодалашнинг янги шакл ва воситаларини излаш заруратини белгилаб беради.

Инсоннинг ички дунёсини психологик таҳлил қилиш санъатидаги янги йўналиш бадий ижодда онг ва онгсизлик масаласига илмий ёндашувдан фойдаланишга интилиши билан ажралиб туради. XX асрнинг баъзи ёзувчилар ҳали бу янги йўналишни тўла англаб, тушуниб етмаган бўлсалар, бошқалари эса, аксинча, XX асрнинг иккинчи ўн йиллигидан бошлаб жаҳон адабиётида шаклланиб бораётган психологизм йўналишига оид илмий-назарий фикрлардан боҳабар бўлиб, ўзларининг ижодий жараёнини янгича тарзда амалга оширишга киришдилар. Масалан, А.Қодирий, А.Чўлпон, Ойбек, А.Қаҳҳор (айниқса А.Қаҳҳор ижодидида “Сароб” романида

бу жараён яққол намаён бўлган. Б.Ю.) ва бошқалар. Шунинг учун ҳам адабиётшунослик илмида психологизмнинг замонавий босқичларидан саналган онгсиз-руҳий жараёнлар моҳиятини назарий таҳлил қилиш янада чуқурлашиб бормокда.

Ўзбек адабиётида психологизм ва модернизм йўналишида ёзилган асарлар таҳлили ва тадқиқи ХХ аср бошларидан буён адабиётшунослар диққатини ўзига жалб қилиб келмокда. Ўзбек адабиётида яратилган ҳар қандай янги асар ҳеч қачон адабиётшунос олимларнинг эътиборидан четда қолган эмас. Таниқли адабиётшунос олимларимиздан М.Қўшжонов, С.Мамажонов, У.Норматов, П.Шермухамедовларнинг илмий мақолалари, шунингдек, психологизм бўйича олиб борган тадқиқотчиларнинг ишларини мисол тариқасида келтириш мумкин [Қўшжонов М., 1982; Норматов У., 1983; Норматов У., 2007; Жумабоев М., 2000]. Адабиётда бадий психологизм, қаҳрамонлар руҳияти масаласига оид кўплаб илмий ишлар [Жўракулов У., 2006; Жўракулов У., 2015; Карим Б., 2015; Шермухамедов П., 1971; Шодиев Н., 1973; Шодиев Н., 1977; Умuroв Х., 1983; Пардаева З., 2002] олиб борилган, диссертация ва авторефератлар [Алиев Б., 1994; Бобохонов М., 2012; Жўраев Т., 1994; Казымов Т.М., 1990; Каримов Б., 2002; Кенжаева П., 2008; Куронов Д., 1998; Расулов А., 2002] ҳамда мақолалар [Абдурахмонова М., 1975; 29-35; Абдурахмонова М., 1976; 40-44; Жовлиев Б., 2016; 39; Жўраев Й., 2012; 31; Йўлдошев К., 2016; 119; Лихачев Д.С., 1968; 77; Назаров Д., 34; Парандовский Ян., 2017; 153-160; Фром Эрих., 2015; 172; Хўжамкулов У., 2015; 68] ёзилган.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Адабиётшунослик илмида XIX аср охири ва ХХ аср бошларида ўз тасвир объектига эга бўла бошлаган модернизм оқими психологизм ва психологик таҳлил каби масалани юзага чиқарди. А.Алимухаммедов томонидан илк бор тақдим этилган А.Қаҳҳор ҳикояларида психологизм мавзусидаги диссертацияси ўзбек адабиётшунослигидаги психологик таҳлил масаласига бағишланган илк тадқиқот ишидир [Алимухаммедов А., 1947; 2-3]. А.Алимухаммедов бошлаб берган анъана 60-йилларга келиб ўзбек адабиётшунос олимлари томонидан кенгрок ўрганишга киришганлигини кўришимиз мумкин. Дастлабки олиб борилган тадқиқотларда психологизм адабий-эстетик муаммо даражасида эмас, балки ёзувчининг образлар характерини яратиш маҳорати ва умумий тарзда характер муаммоси нуқтаи назаридан психологик жиҳатдан ишонарлилик, руҳий ҳолат, портрет, пейзаж, ички нутқ, диалог каби психологизмга хос бўлган элементлар тадқиқ қилинган [Қўшжонов М., 1965; Қўшжонов М., Норматов У., 1968; Шермухамедов П., 1971 ва бошқ.]. ХХ асрнинг 70-йилларига келиб руҳият талқини масаласига бағишланган тадқиқот ишларида психологизм муаммоларининг айрим томонлари ёритилди [Шодиев Н., 1973; Абдурахмонова М., 1977]. Юқорида келтирилган психологизмнинг элементлари билан бир сирада психологизмни ёндаш муаммолар доирасида ўрганишга бағишланган ишлар ҳам олиб борилди. Психологизм бу адабиёт ва психология фанларининг ўзаро уйғунлигидир. Шунга асосан айтиш мумкинки адабиёт ва психология фани инсоннинг ички ва ташқи оламини ўрганадиган иккита фан соҳасидир. Шу аснода психология фани одамларнинг хулқ-атворини ва унинг келиб чиқиш сабабларини текширади, бадий адабиёт эса инсоний хатти-харақатларни реал ҳаётнинг воқеликка боғлиқ ҳолда бадийлик мезонларига таянган ҳолда тасвирлашдан иборат. Шахснинг хулқ-атвори ва хатти-харақатларини, руҳий оламини ўрганадиган ижтимоий соҳанинг бу икки фани бир – бири билан ўзаро боғлиқ. Адабиёт ва психология фанининг ўзаро муносабатлари

учун асосий объект бу адабий асардир. Адабий асарлар инсон ва у билан боғлиқ бўлган ҳолат ва тафсилотларни ўрганади ва уларнинг ташқи ва ички оламини имкон қадар батафсил таърифлашга интилади. Шу сабабдан ҳам адабий асар муайян пайтда маълум бир психологик ҳолатнинг муҳим бир объектига айланиб боради. Адабий асарда шахснинг психологик ҳолатини тасвирлашда психологик усуллардан кенг фойдаланилади. Адабиётшунос М.Бобохонов ўз тадқиқот ишларида психологизм бадий адабиётда уч асосий кўринишда: "...адабиётнинг туғма белгиси; муаллиф психикасининг муайян ифодаси; муаллиф томонидан онгли танланган, асар яхлитлигини беғайтайдиган эстетик тамойил сифатида намоён бўлади" [Бобохонов М., 2012; 18] деб кўрсатади.

Ҳақиқатдан ҳам ёзувчи – ўз мамлакатига, ўзи биладиган одамлар ва энг асосийси, ўзи билган ҳаёт ичида яшайди. Унинг ҳаёл-тасаввурга бойлигини шу билан тушунмоғимиз керакки, у асарларига материални шу ҳаётнинг ўзидан олади, ҳатто ҳаёлий асарлар яратса ҳам, ҳаёли шу ҳаётдан озикланади.

Адабиётшунос олима Р.Тулабаева таъкидлаганидек, "Психологизмни санъаткор шахсидан ажратиб тасаввур қилиш мумкин эмас. Ҳар қандай асардаги психологизм тасвирида ўша асарни яратувчи ёзувчининг ўзига хос психикаси имкониятлари намоён бўлади" [Тулабаева Р.Х., 2019; 15].

Демак, ёзувчининг психологиясида кечган, кечаётган, кечиши мумкин бўлган воқеаларнинг асар қаҳрамонида намоён бўлиши бадий психологизмнинг ўзига хос бир қонуний ҳодисасидир. Юқорида келтирилган фикрларга асосланиб айтишимиз мумкинки, ёзувчи ва қаҳрамон психологиясида уйғунлик мавжуд. Бундай асарларни таҳлил этишда ёзувчининг биографияси ҳақида ҳам маълумотларга эга бўлиш тадқиқотчининг зиммасига юкланади, аниқроғи, тадқиқотчидан талаб этилади. Бу эса асар таҳлилининг ҳаққоний ва тўғри йўлдан боришига замин яратади.

ХХ асрнинг охириларига келиб, яъни мустақилликнинг даслабки йилларида модернизм ва психологизм муаммолари ўзбек адабиётининг ўзига хос баҳс ва илм майдонига айланди. Бу борада: Б.Саримсоқов, О.Шарафиддинов, У.Норматов, Й.Солижонов, Н.Каримов, Б.Назаров, Қ.Қаҳрамонов, С.Мели, Қ.Йўлдошов, Х.Болтабоев, Т.Жўраев, Б.Карим, У.Жўракул каби етук олимлари ўзларининг илмий-назарий қарашлари билан бир қаторда ёзувчи, шоирлар ва драматургларимиздан: О.Ёқубов, П.Қодилов, М.М. Дўст, Н.Эшонқул, Х.Дўстмухаммад, А.Аъзам, У.Ҳамдам, Рауф Парфи, Фахриёр, Ш.Бошбеков, У.Аъзим ва бошқа ижодкорлар ҳам ўз асарлари билан бу илм майдонига янада бойитиб, кенгайтириб бордилар ва бормокдалар.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Ҳар бир нарсанинг юзага келишига сабаб бўлган маълум бир омиллар мавжуд. Шунга қўра бадий психологизмнинг юзага келиши ва унинг тадрижий тақомили ривожланишида психологик методнинг аҳамияти катта. Жаҳон адабиётшунослигида бадий ижод жараёнини ўрганишда кўплаб методлар ва мактаблар мавжуд бўлиб, улар адабиётшуносликнинг у ёки бу томонини қамраб олади. Профессор Б.Каримовнинг таъкидлашича: "Адабиётшуносликдаги психологик метод (психогенетик мактаб) XIX аср 70-80-йилларида Ғарбий Европа ва Россия илмий муҳитида юзага келди. Психологик мактаб маъкур қарашларни бирлаштиради, яъни бу омилларнинг бари ижодкор руҳияти орқали намоён бўлади деб ҳисоблайди ва шундан келиб чиқиб ижодкор руҳий биографияси, бадий ижоднинг руҳий томонларини ўрганишни [Каримов Б., 2016; 178] диққат марказига қўяди. Ҳар бир муаллиф ўз максадлари, ғоялари, мафкура

ва қадриятларига мувофиқ ҳаётни асари орқали тақдим этади. Бу билан фақат ҳис-туйғуларни уйғотибгина қолмай, балки ҳаёт ва мавжудлик мазмунини очиб беришга ёрдам берадиган, бегона ва кўзга кўринмас дунёсини ўқийдиганлар учун эшикни очади.

Шунга асосан муаллиф томонида яратилган бадиий адабиётни биз инсон ва унинг ҳаёти, ўзининг ноёб тажрибаси ва ноёб қадриятлари ҳақида билим олишнинг энг муҳим усуллари(воситалари)дан биридир деб биламиз. Биз ҳар доим илмий психология фанидан кўра романда тасвир этилган психологик ҳолатлар орқали инсон ҳаёти унинг шахсияти ва асар муаллифининг ҳаётга бўлган шахсий қарашлари ҳақида кўпроқ маълумотга эга бўламиз. Албатта, бу бизнинг фикримиз. Шундай қилиб, роман одамга психологик ёндашувни қўллашнинг энг мос жанридир. Санъат ҳаётни нафақат қайта яратибгина қолмай, балки уни шакллантиради, ривожлантиради. Демак, адабиёт инсон эришган, эришмаётган, эришиши мумкин бўлган ҳаёт тажрибасини тушуниш учун қимматбаҳо воситадир. Фақат адабиётни ўрганишгина инсоният тажрибасини орттиришга оқилона, ҳиссий, муқаддас ва шафқатсиз ҳаёт ўлчовларини кўришга имкон

беради. Ёзувчининг асардан кўзлаган мақсади ва вазифаси – жохиллик, нотўғри ва ёлғон ҳиссиётларни бартарф қилишдир.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Психология ва адабиётни уйғунликда ўрганишдан мақсад ҳаёлот, ҳиссиёт ва инсон қалбини тўлалигича тушунишдир. Демак, адабиёт ва психологиянинг ўзаро таъсирига асосланиб, психология ресурслари билан адабий асарларни баҳолашда адабий асарларнинг ҳақиқатлари намаён бўлади. Инсон танаси ва қалби ўртасидаги муносабатларни ўз қарама-қаршиликлари ва иккиланишлари билан тушуниш, муайян қоидалар асосида ўрганиш, сирли аспектларни аниқлаш-фақат ва фақат икки фаннинг уйғунлашуви натижасидир.

Қадимги дунё адабиётидан то ҳозирга қадар инсон табиати мутахассислар, файласуфлар, рассомлар ва ёзувчилар учун ҳақиқий ва бебаҳо тадқиқотлар объекти бўлиб келган. Шунинг учун ҳам инсон табиатини ижодкор ғайриоддий найранг сифатида улуғлайди ва бадиий адабиёт инсон табиатини тушунишнинг энг асосий йўллари билан бири саналади.

АДАБИЙОТЛАР

1. Abdurahmonova, A. (1977). Qodiriyning psixologik tasvir mahorati. Filol. fan. nom. diss. Toshkent.
2. Abdurahmonova, M. (1975). Xarakter psixologizmi, muhit va tipik sharoit. O'zbek tili va adabiyoti, 2, 29-35.
3. Abdurahmonova, M. (1976). Rus adabiyoti va o'zbek prozasida psixologik tahlil. O'zbek tili va adabiyoti, 2, 40-44.
4. Alimhammedov, A.A. (1947). Qahhor hikoyalarda psixologik tasvir. Sharq yulduzi, 2-3. Toshkent.
5. A'zam, A. (2014). Ro'yo yoxud G'ulistonga safar (11-b).
6. Boboxonov, M. (2012). Hozirgi o'zbek qissachiligida psixologizm. Filol. fan. nom. diss. (18-b.). Toshkent.
7. Dneprov, V. (1965). Cherti roman XX veka (ss. 112, 496). Moskva.
8. Do'stmuhammad, X. (2016). Donishmand Sizif (282 b.). Toshkent: O'zbekiston.
9. Fromm, E. (2015). Inson qalbi. Sharq yulduzi, 4, 172.
10. Gromov, P.P. (1971). O stile Lva Tolstogo. Xudojestvennaya literatura.
11. Jo'raqulov, U. (2006). Hududsiz jilva. Toshkent: Fan.
12. Jo'raqulov, U. (2015). Nazariy poetika masalalari. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU.
13. Jo'rayev, Y. (2012). Nasriy asarlarning psixologik tahlili. Til va adabiyot ta'limi, 6, 31.
14. Jovliyev, B. (2016). Ruhياتdagi evrilishlar mifologik talqini. Til va adabiyot ta'limi, 10, 39.
15. Jumaboyev, M. (2000). XX asr o'zbek she'riyatida psixologik tasvir mahorati. Toshkent.
16. Karim, B. (2015). Ruhيات alifbosi. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU.
17. Karimov, B. (2016). Ruhيات alifbosi (178 b.). Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU.
18. Lixachev, D.S. (1968). Vnutrenniy mir xudojestvennogo proizvedeniya. Voprosi literaturi, 8, 77.
19. Nazarov, D. (2017). Ruhياتning betakror tasviri. Til va adabiyot ta'limi, 8, 34.
20. Normatov, U. (1983). Aql va qalb chirog'i. Toshkent: Adabiyot va san'at.
21. Normatov, U. (2007). Ijod sehri. Toshkent: Sharq.
22. Parandovskiy, Yan. (2017). So'z kimyosi. Jahon adabiyoti, 7, 153-160.
23. Pardayeva, Z. (2002). Badiiy-estetik tafakkur rivoji va o'zbek romanchiligi. Toshkent: Yangi asr avlodi.
24. Qo'shjonov, M. (1962). Hayot va mahorat. Toshkent.
25. Qo'shjonov, M. (1965). Oybek mahorati. Toshkent.
26. Qo'shjonov, M. (1982). O'ziga xos ijod yo'li. Toshkent: Yosh gvardiya.
27. Qo'shjonov, M., Normatov, U. (1968). Mahorat sirlari. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
28. Qo'shjonov, M.A. (1966). Qodiriyning tasvirlash san'ati. Toshkent.
29. Shermuhamedov, P. (1971). Ruhiy olam ko'zgusi. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
30. Shodiyev, N. (1973). A.Qahhorning psixologik taxlil mahorati. Filol. fan. kand. diss. Toshkent.
31. Shodiyev, N. (1973). Masterstvo psixologicheskogo analiza Abdullil Kaxxara (na primere proizvedeniy Miraj i Ptichka-nevelichka). Tashkent.
32. Shodiyev, N. (1977). Ruhيات rassomi. Toshkent: Fan.
33. Sultonova, M. (1973). Yozuvchi uslubiga doir. Toshkent.
34. Tulabayeva, R.X (2019). To'xtaboyev romanlarida badiiy psixologizm. Filo. fan. bo'y. fal. dok. diss. (15-b.). Toshkent.

Muhiba BAROTOVA,

Buxoro shahar 8-umumta'lim maktabi o'qituvchisi

E-mail: Muhiba.barotova.92@mail.ru

BuxDU professori, filologiya fanlari doktori B.M Jo'rayeva taqrizi asosida

EYE CONTACT AS A PARALINGUISTIC TOOL

Abstract

The article gives a brief overview of paralinguistic tools and the level and importance of their study. Emphasis is placed on examples of expressing a certain meaning using the eye, which is an integral part of mimic nonverbal means, and the role of eye mimicry in Uzbek speech is shown. Modern linguistics is very interested in the issue of paralinguistic tools. This is because the influence of speech and its aids on linguistics has not been fully studied. In particular, paralinguistic tools are important in reflecting the relationship between the addresser and the addressee, the content.

Key words: paralinguistics, paralinguistic means, extralinguistic means, implicit sounds, gestures, facial expressions, nonverbal means, addressee, eye movement, eye facial expressions, direct action, indirect action.

«МИГАНИЕ» КАК ПАРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТ

Аннотация

В статье дается краткий обзор паралингвистических инструментов, уровня и важности их изучения. Акцентируется внимание на примерах выражения определенного значения с помощью глаза, который является неотъемлемой частью мимических невербальных средств, и показана роль мимики глаза в узбекской речи. Современная лингвистика очень интересуется вопросом паралингвистических инструментов. Это связано с тем, что влияние речи и ее вспомогательных средств на лингвистику до конца не изучено. В частности, паралингвистические инструменты важны для отражения отношений между адресатом и адресатом, содержания.

Ключевые слова: паралингвистика, паралингвистические средства, экстралингвистические средства, неявные звуки, жесты, мимика, невербальные средства, адресат, движение глаз, мимика глаз, прямое действие, косвенное действие.

“KO‘Z QISMOQ” PARALINGVISTIK VOSITA SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolada paralingvistik vositalar haqida qisqacha ma'lumot berilgan hamda ularning o'rganilish darajasi va ahamiyati ochib berilgan. Asosiy e'tibor mimik noverbal vositalarning tarkibiy qismi sanalgan ko'z yordamida ma'lum ma'no ifodalashga qaratilgan va o'zbeklar nutqida ko'z mimikasining o'rni ko'rsatib berilgan. Paralingvistik vositalar masalasiga hozirgi tilshunoslik juda qiziqyapti. Sababi, tilshunoslikda nutq va unga yordamchi vositalar ta'siri to'la o'rganilmagan. Ayniqsa, paralingvistik vositalar adresat va adresant o'rtasidagi munosabatni, mazmunni aks ettirishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: paralingvistika, paralingvistik vositalar, ekstralingvistik vositalar, implitsit tovushlar, imo-ishora, mimika, noverbal vositalar, adresat, ko'z harakati, ko'z mimikasi, bevosita harakat, bilvosita harakat.

Kirish (Introduction). O'zbek tilida dunyodagi barcha tillar kabi fikr faqat lingvistik yo'l bilangina emas, balki lingvistik bo'lmagan, ya'ni noverbal vositalar – imo-ishoralar hamda implitsit (bo'laklarga ajralmas) tovushlar yordamida ham ifodalanadi. Mazkur vositalar axborot berish uchun ishtirok etishi nuqtai nazaridan tilshunoslik bilan chambarchas bog'liqdir. Shu tufayli tilga yondosh bo'lgan bu xil vositalar tilshunoslar diqqatini o'ziga jalb etmoqda. Bu xususda O.S.Axmanova yozadi: “Ekstralingvistik va intralingvistik omillarning munosabati haqidagi masala doimo va asosli ravishda tilshunoslikning eng asosiy masalalaridan hisoblanib keldi” [1, 77].

“Paralingvistika” lotincha “para” (yondosh), “languya” (til) so'zlaridan olingan bo'lib, “tilga yondosh”, “til bilan birga qo'llanuvchi” ma'nosini ifodalaydi. Bu termin birinchi marta A.Xill tomonidan tavsiya etilgan. Keyinchalik Treyger bu sohaga oid asar yozib, uning mohiyatini, substansiyasini (bu fanning predmeti, vazifasi, o'rganiladigan hodisalar mohiyati va boshqalar) belgilab berdi [3].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Nutq jarayonida vaziyat taqozosiga ko'ra til vositalari bilan bir qatorda noverbal vositalardan ham foydalanish, bunday omilni ham lingvistik tadqiqot doirasiga kiritish zarurligi Praga strukturalizm maktabi vakillari tomonidan ta'kidlangan [3, 25]. Jumladan, O.Sovajo (1962,

1972), G.V.Kolshanskiy (1974), Y.A.Zemskaya (1981), N.I.Jinkin (1982, 1998), K.Blansh-Benvenist (1987), R.Yakobson (1996), R.Bart (2001) kabi olimlarning faoliyati noverbal vositalar tadqiqiga qaratilgan bo'lib, ayniqsa, Amerika va nemis tilshunoslarining bu boradagi izlanishlari diqqatga molik. Chunonchi, R.L. Birdwhistell, D.Efron, P.Ekman, V.Friesen, E. Hall, M.R.Key, F. Poyatos, G.L.Tragerlarning ilmiy izlanishlari paralingvistikaning alohida bir ko'rinishi emas, balki uning jamiyatga, insonlar o'rtasidagi munosabatga ta'siri masalalariga bag'ishlangan. Shu tariqa ushbu olimlar paralingvistikaning sotsiolingvistika bilan o'zaro bog'liqligini tadqiq etgan.

Til vositalariga funksional tomondan yondashish tamoyili tabiiy ravishda nutq vositalarining qamrov doirasini kengaytirishni talab qiladi. Aloqa jarayonida ekstralingvistik vositalarga nisbatan paralingvistik vositalar, ayniqsa, keng qo'llanadi. “Funksional lingvistika” tezisida so'zlovchining og'zaki nutqi bilan birgalikda qo'llanib, tinglovchilar bilan bevosita aloqa qilishda nutq mazmunini to'ldiradigan, uning jozibadorligi, ta'sirchanligini oshiradigan imo-ishoralarning o'zaro aloqadorligi va farqlarini tadqiq qilish maqsadida sistemali o'rganish lozimligi aytilgan [2, 3].

Ana shunday amaliy talab bilan nutqning bu yordamchi vositalarini o'rganuvchi maxsus fan sohasi maydonga

keldi. Hozirgi kunda bu fan sohasi "paralingvistika" nomi bilan tilshunoslikdan mustahkam o'rin oldi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Paralingvistik vositalar og'zaki nutqqagina xos hodisa bolib, yozma nutqda ular til birliklari yordamida muallifning o'ziga xos talqini tarzida ifodalanadi. Shu nuqtayi nazardan ularni quyidagicha tavsiflash mumkin:

Birinchidan, til birliklari orqali paralingvistik vositalarning nutqda qo'llanishini tadqiq qilishga bag'ishlangan ishlar. Bu bo'yicha V. I. Adanakova (1988.), M. S. Andrianov (1995), A. M. Antipova (1989) va V. Y. Apresyan (1993)larning izlanishlari ahamiyatlidir.

Ikkinchidan, paralingvistik vositalarning bevosita matnda berilishi tadqiqga bag'ishlangan ishlar. Y.M. Vereshyagin, V. G. Kostomarov (1981), V. Velip (1998), V. N. Vinarskaya (1989) va boshqalar mazkur masala bo'yicha tadqiqotlari olib borgan [2, 58].

Turkologiyada ham noverbal vositalar tadqiqiga alohida e'tibor qaratilgan. Akademik N.K.Dmitriyevning "Строй тюркских языков" deb nomlanuvchi ishida ta'kidlanishicha, turkiy til mimologiya va xatti-harakatlari tilini o'rganish professor N.I.Ashmarinning 1918-yil Qozonda chop etilgan "Основы чувашской мимологии" deb nomlanuvchi ishidan boshlanadi [4]. Turkiy til nuqtayi nazaridan paralingvistikning chuqur ilmiy nazariy asoslari qoraqalpoq tilshunos olimi N. Yo'ldoshev, X. K. Imomovlar tadqiqotlarida atroflicha o'rganilgan. O'zbek tili paralingvistik vositalari haqida A.Nurmonov, S. Saidxonov, S. Mo'minov, Sh. Iskandarova A.Aripovalar tadqiqotlarida qimmatli fikrlar bayon etilganligiga guvoh bo'lamiz [1, 42].

Paralingvistik vositalar turli tillarda ko'pgina farqlanish va o'xshashliklarga ega. Shu sababli paralingvistik vositalarni ifodalovchi so'z va iboralar, so'z birikmalarining tarjimasini, ayniqsa, g'arb tillaridan o'zbek tiliga va, aksincha, berilishi ko'pgina qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Paralingvistikning madaniyat, etnografiya, etika, antropologiya, din, urf-odat va boshqa sohalar bilan uzviy bog'liqligi har bir tilda o'ziga xos ifodasini topadi. Masalan, tasdiq va inkorni bildiruvchi imo-ishora va mimikaning ramziy belgilari Yevropa va Sharq tillarida mos kelmaydi. Hatto slavyan xalqlari ichida ham rus va bolgarlar buni turlicha ifodalaydilar [1, 56].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Mimik noverbal vositalar xilma-xil bo'lib, unga kishining yuz, ko'z, qosh, til, gavda harakatlari orqali adresatga ma'lum axborotning uzatilishi tushuniladi. Mimika kishining histuyg'usi bilan bog'liq bo'lganligi uchun noverbal vositalar ichida "qadimiyroq" hisoblanadi, u sotsial muhitda muomala jarayonida tabiiy ravishda tarkib topadi va rivojlanadi. Mimik noverbal vositalar fikr ifodalashda eng ko'p ishlatiluvchi usullardan sanaladi, chunki insonning yuzida aloqa-aralashuv, monologik nutq, ichki monolog, o'ylayotgan va sukut holatda ham turli ma'no, o'zgarishlar o'z ifodasini topadi. Muomala jarayonida o'n daqiqalik dialogda ishlatiladigan noverbal vositalarning oltmish foizi mimik noverbal vositalarga to'g'ri kelar ekan, shuningdek, kishining turli a'zolari vositasida hosil qilinadigan kinetik paralingvistik vositalar yoki fonatsion paralingvistik vositalar ishlatilganda ham mimik noverbal vositalar yordamchi vosita sifatida ishtirok etadi. Chunki inson tirik organizm ekan, har qanday axborotga uning reaksiyasi yuz harakati orqali namoyon bo'ladi.

Mimik noverbal vositalar orasida ko'zning ahamiyati va o'rmi nihoyatda yuqori. Ko'z insonning aloqa-aralashuvida faol qatnashuvchi organ sanalib, fikr hissiyotini berishda alohida ahamiyat kasb etadi. Ko'z bilan ma'lum bir ma'noni ifodalashda ikki xil harakat kuzatiladi:

- a) ko'zning bevosita harakati;
- b) ko'zning bilvosita harakati.

Ko'zning bevosita harakatida ko'z yumilishi, qisilishi, katta ochilishi orqali turli ma'no uzatilishi mumkin. Bunda ma'lum voqea, belgi yoki harakatga ishora qilinadi va bu noverbal vosita sof kontekstual hamda situativ xarakter kasb etadi [3, 14]:

U bir nima esiga tushgandek taxmon tomonga yurdi. – Shoshma, Muzaffar! Qani, bisotimizni ko'raylik-chi, sening to'yingga atalgan nimalar bor ekan?

U «hozir bir nima ko'rsataman» degandek ko'zini qisib qo'ydi-da, tuyasandiq ustiga taxlangan ko'rpachalarni tushira boshladi (chorlamoq ma'nosida) [7, 111].

Yur! Gugurt ham oldim, – dedi katta odamlarday ko'z qisib (Ishimiz "besh" ma'nosida) [7, 383].

Ko'zning bilvosita harakati, ya'ni nigoh tashlash orqali ham muayyan ma'no ifodalash mumkin. Aloqa-aralashuvda ko'z orqali "kelishish" (ko'z urishtirmoq), "achchiqlanish" (o'qraymoq), "ajablanish" (chaqchaymoq), "alohida e'tibor berish" (termulmoq-tikilmoq), "ma'nodor qarash" sigari semalarni anglatish mumkin:

"Afsuslanmoq":

Sultonali qog'ozni olib chiqar ekan, yana ularga qarab qo'ydi. Ularning uchovi jiddiy ravishda ishga berilgan, qog'ozdan bosh ko'tarmas edilar. Sultonali chiqib ketdi. Bir ozdan keyin Shahodat mufti Anvarga sekin bosh ko'tarib qaradi. Anvar o'z ishiga qattiq bog'langan edi. Shahodat mufti Kalonshoh bilan ko'z to'qnashtirib, «yaxshi bo'lmadi» degan kabi bosh chayqadi [10, 175].

Boltaboy "hazilni ko'tarolmas ekan", deb o'yladi-da, Ro'zmatga ko'z qisib, qoshini chimirdi [10,104].

"Gapirishni ta'qiqlamoq":

Bola oynadan bosh chayqadi. Olimjon ovozi balandlatib takror so'radi:

Otang qayerda?

Bola kaftini "gapirmang!" degandek qilib silkidi, qo'llari bilan og'zini tutib, ko'zlarini chaqchaytirib "tish" dedi-yu, orqaga ketdi [6, 295].

"Hazillashmoq":

– Menga qarang, To'lagan aka – dedi Safarov muloyimlik bilan. – Sigiringiz, otingiz turibdi, birov yeb qo'ymaydi. O'ylang, o'ylab ish tuting. Yetti o'lchab bir kes, deganlar.

Sizga ot ham yo'q, sigir ham yo'q, – dedi Samandarovga ko'z qisib [12, 46].

"E'tibor qaratmaslik":

«Qo'shchinor»da ish ko'p, osh oz. Sen katta oxurdan yem yeb o'rgangansan, chidolmayсан.

Qurbon ota Siddiqjonga qarab «Vahma qilayotibdi» degan mazmunda ko'z qisdi [10, 97].

"Zavqlanmoq":

Moro bo'lsin, poshsho qiz! Zuhra kelin qop-qora ko'zini qisib qo'ydi. [7,159].

"Buyurmoq":

Umarshayx mirzo davrida may ichib o'rgangan boshqa beklar mana shunday bazmlarda Boburdan yashirib chetda ichib olishar edi. Ali Do'stбек degan qotma ko'sanamo bir bek orqada sharbat ko'tarib turgan sharbatchiga sirli ko'z qisdi-yu, Ahmad Tanbalni ko'rsatdi. Sharbatchi ma'noli kulimsirab Ahmad Tanbarga yaqinlashdi va kumush ko'zachadan chinni piyolaga to'ldirib ko'kimtir «sharbat» quyib berdi [11, 139].

"Sirdan voqif bo'lmoq":

Ha, barakalla! Ana shu cho'pon itlarning har biri uchun yilida kamida sakson-to'qson kilodan un ajratiladi. Holbuki, u itlarning ovqati o'sha cho'ponlar hisobidan. Shunday qilib... bir yilda ana shu unni hisoblab, pulga chaqing... Qalay, tushundingizmi?

Tushundim, – dedi Bashirjon hayron bo'lib, yana bir oz o'ylab turgach.

Bizlarni temprakombinatda cho'pon kuchuklari yo'q-da! – deya alam bilan qo'shib qo'ydi. Qurbonov quv ko'zlarini qisganicha, qah-qah urib kulti [6, 98].

“Soxta tahbehni bildirish” :

Mirzo Yodgor bizning qo'limizni shunday uzun qilgan edi-ki, yurtning bir qizini emas, osmondan xudoning oyi, yulduzini uzib olishga ham yetar edi.

G'ururlanib dam qizga, dam Majiddidinga boqardi To'g'onbek.

– Bu nav ishlarni bas qilmoq kerak, yigit! – dedi ko'zini qisib, soxta tanbehlovchi ovoz bilan Majiddidin [8, 146].

“Murojaat shakli”:

Bashirjon Zayniyevich! – eshikda Ilhomjon turardi.

Nima gap?

O'rinbosar tomog'iga chertib, o'ng ko'zini qisib jilmaydi.

Icharkanmi? [6, 123]

“Laganbardorlik” :

Majiddiddin kaftlarini ishqalab: Ofarin! Sizday yetti iqlimni zabt eta olardim!

Inshoollo, kelgusida siz bilan bahamjihat yaxshi ishlar qilurmiz, degach, To'g'onbekning ko'zlari charaqlab ketdi:

– Taqdir, – dedi u ko'zini ayyorlarcha qisib. – Bu beadab qulingizda bir ayb sodir bo'ldiki, aytmogga til ham bormaydi [8, 156].

“Rozilik bermog”:

– Bizning xolis niyatimiz, – dedi Majiddidin qo'lini ko'ksiga qo'yib, – do'st-yorlarga hamisha xizmat qilmoqdir.

Abulziyoning torgina peshonasi burishdi. Bir ko'zini qisib, shanga bir nafas tikildi. So'ng Majiddidin tomonga enkaydi [8, 243].

“Da'vat qilmoq”:

U “Hozir bir narsa ko'rsataman” degandek ko'zini qisib qo'ydi-da, tuya sandiq ustida taxlangan ko'rpachalarni tushira boshladi [7, 111].

Yuqoridagi misollarda, ayniqsa, “ko'z qismoq” paralingvistik ifodasi ko'p qo'llanilgan. Bu esa nafaqat bu ifodaning nutqimizda ko'p qo'llanilishini, balki ko'p ma'noliligini ham anglatadi. Berilgan parchalar orqali “ko'z qismoq” ifodasi “da'vat qilish”, “rozilik”, “laganbardorlik”, “ichkilik ichish”, “hazillashish”, “to'xtatish, bas qilish” kabi semalarda namoyon bo'lgan. Demak, o'zbek tilida faqatgina lisoniy vositalar emas, balki tilga yondosh paralingvistik vositalar ham shu qadar rang-barang va serma'no.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, paralingvistik vositalar fikr ifodalashda eng sodda, eng tejamli vositalardan hisoblanadi, shuningdek, ekspressivlikni ta'minlashga ham yordam beradi. Paralingvistik vositalar ma'lum bir xabar tashishda lingvistik vositalarga yordam beradi, ba'zi o'rinlarda hatto lingvistik vositalar vazifasini ham bajaradi. Demak, muayyan bir tilni o'rganayotganda faqat shu til strukturasini (leksika, fonetika, grammatikani) o'rganishning o'zi yetarli emas.

Paralingvistik vositalarni o'rganish madaniy aloqalarni yaxshi yo'lga qo'yishga, xalqlarning o'zaro bir-birlarini yaxshi tushunishiga, tarjima ishlarining sifatini ko'tarishga, kishilarning dunyo xalqlari urf-odatlarini, hayotiy tajribalarini atroflicha bilishga, inson madaniy saviyasining ko'tarilishi, xalqlar haqidagi tassavurlarining kengayishi, tilshunoslikning boshqa fanlar orasidagi o'rnini, qimmatini oshirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Арипова А. Нотиклинг нуткининг лисоний-услугий воситалари: Филол.фан.номз. ... дисс. – Тошкент, 2002. – 186 б.
2. Ахманова. О.С. О точных методах исследования языка. Москва :1961. – 209 с.
3. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – Москва: Наука, 1974. – 96 с.
4. Магжан Сауле. Виды парадигм в языке и исследование невербальных элементов в языкознании. // Успехи современного естествознания. -2012. № 2. – 106 б.
5. Саидхонов М. Новербал воситалар ва уларнинг ўзбек тилида ифодаланиши. Филол.фан.номз. ... дисс.автореф. – Тошкент, 1993. – 24 б.

Badiiy adabiyotlar:

6. Aminov Ne'mat. Qahqaha. Qissalar va hikoyalar. – Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1987. – 352 b.
7. Hoshimov O'tkir. Ikki eshik orasi. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. –Toshkent. 1986. – 558 b.
8. Oybek . Navoiy. –Toshkent. Cho'lpon, 1993. – 453 b.
9. Qahhorov Abdulla. Qo'shchinor chiroqlari. – Toshkent : Yozuvchi, 1995. – 186 b.
10. Qodiriy Abdulla. Mehrobdan chayon. –Toshkent : Sharq , 1987. – 246 b.
11. Qodirov Pirimqul. Saylanma. Uch jildlik. Uchinchi jild. Yulduzli tunlar. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. –Toshkent, 1979. – 496 b.
12. Tohir Malik . Falak. –Toshkent : Yosh gvardiya, 1992. – 150 b.

Dilobar BEGIMQULOVA,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: begimkulova9092@mail.ru

SamDChTI dotsenti, filologiya fanlari doktori G'aybulla Mirsanov taqrizi asosida

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA REDUPLIKATIVLIKNING FONOLOGIK SHAKLLANISHINING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida reduplikatsiya hodisasi fonologik hodisa sifatida tadqiq etilgan bo'lib, reduplikativ birliklarning hosil bo'lishining fonologik jihatlari, klassifikatsiyasi va lisoniy xususiyatlari qiyosiy tahlil etilgan. Fikrlar bir qator aniq misollar va ularning ma'nolarini muhokama qilish orqali isbotlangan. Reduplikativ birliklar tahlili lug'at va internet materiallari asosida amalga oshirilgan.

Kalit so'zlar: Reduplikatsiya hodisasi, reduplikativ birlik, oddiy reduplikatsiya, ablaut reduplikatsiya, qofiyadosh reduplikatsiya, replikatum, replikan, shm-reduplikatsiya

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФОНОЛОГИЧЕСКОГО ФОРМИРОВАНИЯ РЕДУПЛИКАТИВНОСТИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье исследуется феномен редупликация в английском и узбекском языках как фонологический феномен, сравниваются фонологические аспекты, классификация и лингвистические особенности образования редупликативных единиц. Идеи были подтверждены обсуждением ряда конкретных примеров и их значений. Анализ редупликативных единиц основан на словарях и интернет ресурсах.

Ключевые слова: Редупликация, редупликативная единица, простая редупликация, аблаут редупликация, рифмованная редупликация, репликатум, репликан, shm-редупликация

COMPARATIVE ANALYSIS OF PHONOLOGICAL FORMATION OF REDUPLICATION IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

In this paper, the phenomenon of reduplication in English and Uzbek languages is investigated as a phonological phenomenon, and the phonological aspects, classification and linguistic features of the formation of reduplicative units are compared. The ideas have been proven by discussing a number of specific examples and their meanings. The analysis of reduplicative units is based on dictionaries and Internet resources.

Key words: Reduplication, reduplicative unit, simple reduplication, ablaut reduplication, rhyming reduplication, replicatum, replican, shm-reduplication

Kirish. Reduplikatsiya lisoniy birliklarning o'ziga xos takroriy ifodasi sifatida turli lisoniy sathlarga tegishli hodisa sanaladi. Reduplikatsiya ifodalanishiga ko'ra barcha tillarda u yoki bu ko'rinishda (fonetik, morfologik, sintaktik) faollashadi. Mazkur hodisa ma'lum tillarda grammatik ko'rsatkichlarga ega bo'lsa, boshqalarida fonetik jihatdan keng taraqqiy etgan. Shunday bo'lsa-da, ba'zi tilshunoslarga tomonidan reduplikatsiya alohida so'z yasash hodisasi sifatida baholanadi [G.B. Antrushina [1], O.Y. Kryuchkova[3], F.R. Minlos[4]].

Shu kunga qadar reduplikatsiya hodisasiga bag'ishlangan tadqiqotlarda asosiy e'tibor so'z yasash, fonomorfologik tahlillarga qaratilgan.

Umuman olganda, reduplikatsiya hodisasiga kengroq e'tibor qaratadigan bo'lsak, mazkur hodisaning lisoniy funksional jihatlari, pragmatik vazifalari, matnda semantik voqealanishi, konseptual ifodasi, lingvomadaniy xususiyatlariga ham kam e'tibor qaratilgan. Mazkur maqola tahlili reduplikatsiyaning fonologik jihatlari ingliz va o'zbek tillaridagi qiyosiy tahliliga qaratilganligi bois, uning ushbu tahliliy jihatlari keyingi ishlarda e'tibor qaratamiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Ushbu tadqiqot materialida zamonaviy ingliz tilining bir va ikki tilli tug'atlaridan, shu jumladan, onlayn lug'atlardan, Longman Dictionary of Contemporary English [12], Oxford Learner's Dictionary [13], Oxford Dictionary of Slang [10], The Free Dictionary by Farlex [14], O'zbek

tilining izohli lug'ati [15] hamda Britaniya Milliy Korpus bazasi [16] materiallaridan foydalanildi.

Reduplikatsiya bu so'zdagi dastlabki bo'g'in, o'zak yoki butun so'zni takror qo'llash orqali so'z, grammatik shakl hosil qilish usulidan iborat fonomorfologik hodisa sanaladi. Masalan, mish-mash, hubble-hubble, criss-cross, goody-goody, zero-zero, mingle-mangle, chow-chow, flim-flam va hkz. Bundan tashqari reduplikatlar har doim ham ikki qismdan iborat bo'lmay, ikkilanish, juftlanish so'zning asosida sodir bo'lishi mumkin: gogo, mama, gaga, bonbon, papa, couscous, chitchat. Bunday hodisani o'zbek tilida ham kuzatish mumkin: shaqshaq (qushning nomi), qahqah (kulgi), paqpaq (to'pponcha – bolalar tilida), patpat (mototsikl), ququ (tovuq – bolalar tilida), chaqchuq (quruq mevalar).

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Reduplikativ birikmalarning eng ko'p uchraydigan klassifikatsiyasiga ko'ra [2] ular uchta katta guruhlarga bo'lingan. Ular – oddiy (proper) reduplikativ birikmalar, ablaut reduplikativ birikmalar va qofiyadosh (rhyming) reduplikativ birikmalar. Birinchi guruhga kiruvchi reduplikativ birliklar ayrim manbaalarda to'liq takrorlanuvchi reduplikativlar 'total reduplicatives, full reduplicatives, exact reduplicatives, copy reduplicatives' deb ham ataladi va ular bir so'zning hech qanday tovush yoki morfemik o'zgarishsiz takrorlanishini taqazo etadi. Bunda reduplikativ birikmani tashkil etuvchilar (replikan va replikatum) mustaqil ma'noga ega bo'lishi ham ('buddy-buddy' - do'st, jo'ra, girly-girly –

o'ta qizlarga xos, win-win – ikkala tomon ham biror manfaatga erisha oladigan vaziyatga nisbatan ishlatiladi, goody-goody – ahloqli, tog'ri; rahbarga ma'qul kelish uchun o'zini juda yaxshi tutadigan odam, my-my – hayrat va taajjubni ifodalaydi, no-no – ta'qiqlangan narsa, twenty-twenty – yaxshi ko'z nuriga ega bo'lish, bo'lmashligi ham mumkin (blah-blah, riff-raff). Yana bir e'tiborga arzigulik holat shundan iboratki, reduplikativ birlik biror so'zning qisqarib kelgan shaklining ikkilanishidan hosil qilingan bo'lishi ham mumkin. Masalan, goo-goo 'hayratlanib qarash' ma'nosini anglatib 'googly' so'zning qisqargan shaklidan hosil bo'lgan. Reduplikativlik og'zaki nutqda keng qo'llaniladigan hodisa bo'lib, ma'lum predmetlarni nomlashga nisbatan ham qo'llaniladi. Misol uchun amerika qora tanlilari 'marijuana' so'zining qisqartirilgan Ju-ju (ko'knori - og'zaki uslubga xos) shaklidan foydalanishadi. Shu kabi ma'lum birliklarni reduplikativ ifodalanishini ingliz og'zaki nutqida ko'plab uchratish mumkin. Masalan: Nonny-nonny 'nonsense' so'zidan, rah-rah 'hurray' va ye-ye esa 'yeah' dan hosil qilingan[7]. Ushbu guruhga inson yoki tabiatdagi biror tovushga taqlid qilish natijasida hosil qilingan taqlid so'zlarni ham kiritish mumkin. Mazkur hodisa "Onomatopoeiyik reduplikativlik" deb nomlanadi. Ular tarkibiga hayvonlar tovushiga taqlid qilish orqali (tweet-tweet (chug'ur-chug'ur), oink-oink (xir-xir), arf-arf (vov-vov), baa-baa (ba-ba), chirp-chirp (chip-chip), croak-croak (vaq-vaq)), inson tovushlariga (blah-blah (ma'nosiz suhbat; bekorchi g'iybat), glut-glut (qult-qult), yum-yum (oh-oh), patter-patter (tapur-tupur), gobble-gobble (bidir-bidir), ho-ho, ha-ha), musiqiy asboblari yoki boshqa tovush manbaalaridan chiqadigan tovushlarga (pip-pip (bip-bip), honk-honk (avtomobil motorining qattiq ovozi), clang-clang (jiring-jiring), tan-tan (baraban tovushi), boom-boom (bum-bum)), harakatlanayotgan narsa-buyumlardan va boshqa predmetlardan chiqayotgan tovushlarga (choo-choo (poyezd – bola tilida; poyezd tovushiga taqlid), woo-woo (shuv-shuv – shamol tovushiga taqlid), tuff-tuff (gaz tovushiga taqlid), tick-tick (chiq-chiq), ting-ting (jing-jing)) taqlid qilish natijasida hosil bo'ladigan birliklarni kiritish mumkin. Bu kabi tovushlarga taqlid natijasida hosil bo'ladigan reduplikatlar faqat to'liq takrorlanuchi oddiy reduplikativlar sinfida emas, balki ablaut va qofiyadosh reduplikativlar sinfida ham mavjud. Bunday tashqari bola nutqida oddiy reduplikativ birlikmalar ko'p hosil qilinadi. Go'daklar so'zning biror bo'g'inini takrorlash orqali reduplikatlar hosil qiladi. Ca-ca, doo-doo, pee-pee, poo-poo, mama, papa, boo-boo va hkz. O'zbek tilida go'daklar nutqida esa dada - ota, kaka, tata, oh-oh - konfet, mama - sut, nana - non, baba – it, ququ – tovuq, chipchip – jo'ja va shu kabi birliklar hosil bo'ladi.

Reduplikativlikni fonomorfologik shakllardan tashqari sintaktik birliklarda ham ko'plab uchratish mumkin. Bunda ma'lum bir birlikning predlog yordamida takrorlanishini kuzatish mumkin. Ular ingliz tiliga xos bo'lib, sintaktik birikuv analitik tarzda amalga oshirilib, alohida reduplikativ konstruksiyalarni hosil qiladi. Masalan: back-to-back, blow-by-blow, heart-to-heart, word-for-word[6]. Shu kabi sintaktik reduplikativ konstruksiyalarni o'zbek tilida ham uchratish mumkin. Ammo, o'zbek tilida ushbu reduplikativ konstruksiyalarda takrorlanuvchi birliklar bir-biri bilan sintetik munosabatga kirishishadi. Masalan: qalbi-qalbiga payvasta, qo'lni-qo'lga berib, ko'zi-ko'ziga tushib, kunni-kunga ulab, gapni-gapga qo'sh va hkz.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ablaut reduplikativlar apafonik (apaphonic) reduplikativlar ham deb yuritiladi va ular bir morfemaning biror tovush o'zgarishi natijasida hosil qilingan, mustaqil ma'noga ega bo'lmagan varianti(replikan)ning yonma-yon kelishi orqali hosil bo'ladi. Bunda asosan ikkinchi bo'lak mustaqil ma'noga ega bo'lgan bo'lak hisoblanadi, yani replikan-replikatum shaklida keladi. Masalan, chit-chat – g'iybat, dilly-dally – ikkilanish, knick-

knack – kichkina bezakli buyum, chip-chop – oybolta tovushiga taqlid, dingle-dangle – u yoq-bu yoqqa tebranish, criss-cross – kesishish, kesishgan harakat. O'zbek tilida ham ablaut reduplikatlarga misollardan ko'plab keltirish mumkin: tap-tup, qars-qurs, tars-turs, g'arch-g'urch, yalt-yult, jarang-jurung, shov-shuv, qora-qura, kalta-kulta, ayqash-uyqash va hkz. Aksincha, replikatum-replikan shaklida, ya'ni birinchi bo'lak (replikatum) mustaqil ma'no anglatuvchi so'z, ikkinchi bo'lak esa birinchi bo'lakning aks-sadolangan varianti bo'lishi ham mumkin. Masalan, zig-zag – o'tkir burchakli to'liqsimon chiziq, drizzle-drazzle (shitir-shitir) – maydalab yog'ayotgan yomg'ir tovushiga taqlid, brittle-brattle (tapur-tupur) – shoshib qilingan harakat natijasida hosil bo'ladigan shovqin. Shuning uchun ham replikan va replikatumlarning konkret o'rnini belgilashning iloji yo'q. Replikatumlar o'ng tarafda ham, chap tarafda ham kelishi mumkin. Minskova buni reduplikativ birliklarning prosodik jihatdan yaxshi talaffuz qilinishi, tog'ri yasallishiga bog'liq deb hisoblaydi [11]. Masalan, zag-zig talaffuzda zig-zagga qaraganda qiyinchilik tug'diradi. Ablaut reduplikativlarda asosan [ɪ] tovushi [æ] ga (chit-chat, tic-tac, kit-cat, knick-knack, riff-raff, zig-zag), yoki [v] ga (drip-drop, clip-clop, criss-cross, flip-flop, ding-dong, hip-hop, tick-tock, ping-pong) o'zgaradi [8; 5] O'zbek tilida [a] va [o] tovushlari asosan [u] tovushiga o'zgaradi. Masalan, taraq-turuq, don-dun, g'ovur-g'uvur, tars-turs, chaq-chuq, sariq-suruq, jaz-juz, jangur-jungur va hkz.

Qofiyadosh (ko'plab manbaalarda 'rhyming reduplicatives' Marchland esa 'rhyme compounds' [7] deb nomlagan) reduplikativ birlikmalar ham ikki qismdan iborat bo'lib, ko'p hollarda faqatgina bir qismi mustaqil ma'noga ega bo'lishi, ayrim hollarda esa ikkala qismi ham hech qanday ma'no anglatmasligi mumkin. Bu ikki qism o'zaro qofiyadoshlik hosil qilish maqsadida birikib keladi. Masalan, hurly-burly (g'ala-govur, to's-to'polon), hurry-scurry (shosha-pisha), killer-diller (halokatli ta'sir kuchiga ega bo'lgan narsa), willy-nilly (istar-istamas), hocus-pocus (focus-mokus), fender-bender (transport vositalarining yengil to'qnashuvi), silly-billy (bemani, ahmoqona), super-duper – (super-muper). Bunda so'zning birinchi undoshi boshqa bir undoshga o'zgarishi (hugger-mugger (betartiblik, chalkashlik), diffy-wiffy (qiyin, mushkul)), so'zning birinchi undoshi boshqa bir nechta undoshlarga o'zgarishi, yoki aksincha (helter-skelter - tartibsizlik, chalkashlik, harum-scarum – beparvolik), so'z yana bitta yoki bir nechta undoshga ortishi (argy-bargy – kuchli munozara, nizo, easy-peasy – juda oddiy, jo'n, itsy-bitsy, itty-bitty – juda kichkina, owlie-wowlie – boyqush) mumkin. Tovush ortishi asosan replikatumlar unli tovush bilan boshlangan hollarda sodir bo'ladi. Qofiyadosh reduplikativlarda ham ma'noli qism – replikatumning konkret o'rnini belgilash mushkul. Ammo, aytishimiz mumkinki replikatumning o'ng tomonida kelish holati chap tomonida kelish holatiga qaraganda (hubble-bubble) ko'proq uchraydi: fuzzy-wuzzy, hotsy-totsy, roly-poly[7]. Qofiyadosh reduplikativ birlikmalarni tovush o'zgarish orqali ikkinchi birlikning hosil qilinishi jihatidan ablaut reduplikativlarga o'xshatish mumkin. Ammo, ablaut reduplikativlarda unli tovushlar o'zgarishga uchrasa, qofiyadosh reduplikativlarda undosh tovushlar boshqa undosh tovushlarga o'zgaradi. Xuddi shu guruhga yana bir turdagi reduplikativlikni kiritish mumkin. Bu shm-reduplikatsiya deb ataladi. Bunda xuddi qofiyadosh reduplikatsiyadagidek so'zning birinchi undosh tovushi oldidan shm-, ayrim hollarda esa schm- tovushlar birikmasi qo'shiladi. Masalan, apple-shmaple, can't-shman't, child-shmild, clever-shmever, marry-shmarr, moon-shmoon, art-shmart, table-shmable. Shm-reduplikativlar boshqa turdagi reduplikativlardan farqli o'laroq, ular har doim replikatum-replikan strukturasiga tushadi. ('shmoon-moon' holatida hech qachon kelmaydi). Shm-reduplikativlar ingliz tiliga idish (Yahudiy) tilidan kirib kelan. Ular asosan salbiy ma'noni ifodalaydi va istehzo,

kinoya, masxara, shubha, yumor bilan vaziyatni biroz yengillashtirib olish, yoki muhokama qilayotgan mavzuni sharhlashga qiziqishning yo'qligini bildirish maqsadida foydalaniladi:

"He's just a baby!"

"Baby-shmaby. He's already 5 years old!" [9].

Qofiyadosh reduplikatlarning hosil bo'lish qonuniyatlarini tushunish ablaut reduplikatlarga qaraganda ancha mushkul. Ammo, quyidagi eng ko'p uchraydigan holatlarni keltirib o'tishimiz mumkin.

Replikanda portlovchi lab-lab undoshi [p] ning kelishi: hanky-panky (noqonuniy va ahloqqa zid hatti-harakat, hiylanayrang), higgledy-piggledy (chalkashlikda, tartibsizlikda), hodge-podge (aralash), hokey-pokey (fokus-mokus), namby-pamby (zaif, beqaror), roly-poly (kalta va semiz narsa yoki odam), hocus-pocus (fokus-mokus);

Replikanda jarangli [b] tovushining kelishi: argy-bargy, hurly-burly, jelly-belly (semiz qorinli), holus-bolus (birato'la, birvarakayiga), itty-bitty, argle-bargle (kuchli munozara, nizo), hubble-bubble (g'alayon), hunkum-bunkum (a'lo);

Replikanda lab-lab konstruktiv sonorant – [w] ning kelishi: boogie-woogie (musiqada jazz pianino uslubi), diffy-wiffy, puzzled-wuzzled, curly-wurly, teensy-weensy, kickie-whickie (xotin, ayol);

Bo'giz undoshi [h] ning reduplikativ birikmaning birinchi elementida kelishi: hotsy-totsy, heebie-jeebie, hocus-pocus, hodge-podge, hobnob, hanky-panky

O'zbek tilida esa eng ko'p hollarda ikkinchi qismda portlovchi lab-lab undoshi [p] ning kelishi kuzatiladi. Masalan: choy-poy, non-pon, narsa-parsa, mehmon-pehmon, teshik-peshik, kartoshka-partoshka, kasal-pasal, jinni-pinni, salat-palat, g'iring-piring va hkz. Bundan tashqari sirg'aluvchi [s] (pomidor-samidor, paxta-saxta, palov-salov, birin-sirin, burma-surma (serburma, burmasi ko'p)), portlovchi lab-lab [m] (patak-matak, chalkash-malkash, bezak-mezak, zora-mora, hang-mang) va portlovchi [b] tovushining (g'idi-bidi, jiz-biz, shara-bara) kelish holatlarini uchratish mumkin. Agar reduplikativ birlikning birinchi elementi unli tovush bilan boshlangan bo'lsa, unda ikkinchi elementida tovush ortishi hosil bo'ladi. Misol uchun, adi-badi, alang-jalang, aloq-chaloq, alpang-talpang, alg'ov-dalg'ov, amal-taqal, apil-tapil, apoq-chapoq, ashqol-dashqol va boshqa holatlar, masalan, almoyi-aljoyi, ozib-yozib va boshqalar.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tan olish kerakki, ushbu tadqiqot ishida reduplikativ birliklarning fonologik jihatlari mukammal tahlil etilgan deya olmaymiz, chunki reduplikatsiya fenomeni juda o'zgaruvchan va reduplikativ birliklar asosan og'zaki so'zlashuv uslubiga xos bo'lgangili tufayli ham doim ham lug'atlarda qayd etilmaydi. Shunday qilib ingliz tilida ham, o'zbek tilida ham tilda reduplikativ birliklar hosil bo'lishining konkret mexanizmini ishlab chiqish anchayin mushkul masala. Ammo, o'rganishlar natijasida shunday xulosaga keldikki, reduplikatlarning tilda tarqalish ko'lamini anchayin keng ekanligi jihatidan muhim til hodisasi sifatida yanayam chuqurroq o'rganish lozim ekanligini taqazo etadi.

ADABIYOTLAR

1. Антрушина Г.Б. Лексикология английского языка / Г.Б. Антрушина, О.В. Афанасьева, Н.Н. Морозова. – М.: Дрофа, 2001. – 288 с.
2. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка: учеб. пособие / И. В. Арнольд. — 3-е изд., перераб. — М.: Высшая школа, 2012. — 300 с.
3. Крючкова О.Ю. Редупликация как явление русского словообразования: дис. ... д-ра филол. наук. – Саратов: Саратов. гос. ун-т, 2000. – 261 с.
4. Минлос Ф.Р. Редупликация и парные слова в восточно-славянских языках: дис. ... канд. филол. наук. – М.: Институт славяноведения РАН, 2004. – 184 с.
5. Bauer, Laurie. (1983) English Word-formation. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Dienhart, John M. Stress in reduplicative compounds: mish-mash or hocus-pocus?. American Speech 74.
7. Elisa Mattiello. (2013) Extragrammatical morphology in English: abbreviations, blends, reduplicatives and related phenomena. Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston – Pp. 340.
8. Hans Marchand. (1969) The categories and types of present-day English word-formation. Munchen: Verlag C.H. Beck. Second edition. Pp. 545
9. Holly R (December 1, 1986). "The Baby". Jews for Jesus. Retrieved December 12, 2011.
10. John Ayto. The Oxford Dictionary of Slang (Oxford Paperback Reference) / John Ayto — Oxford University Press, 2000
11. Minskova, Donka. (2002) Ablaut reduplication in English: the criss-crossing of prosody and verbal art. English Language and Linguistics 6 (1): 133-169
12. Longman Dictionary of Contemporary English [Elektron manbaa], 2021. — URL: <http://www.global.longmandictionaries.com>
13. Oxford Learner's Dictionary [Elektron manbaa], 2021. — URL: <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com>
14. The Free Dictionary by Farlex // [Elektron manbaa], 2021. — URL: <http://www.thefreedictionary.com>
15. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. // [Elektron manbaa], 2021. — URL: <http://www.ziyouz.com>
16. <http://www.english-corpora.org>

Махсума ДЕХҚОНОВА,
ФВХТХҚТМОХМ Тилларни ўқитиш методикаси кафедраси ўқитувчиси, PhD
E-mail: maxsumadexqonova@gmail.com

ФарДу доценти фил. ф. д. Сабирдинов А. тақризи асосида

INTERPRETATION OF PROSE WORKS (On the example of Matyokub Kushjanov's analysis)

Abstract

In literary studies, prose works have been studied extensively, deeply and comprehensively, justifying the important role of criticism in the development of our literature. The merits of our critic Matyokub Kushjanov, who carefully analyzed the stories, are great. The critic proved his theoretical views through an analysis of the works. Enriched with a scientific source and in-depth analysis of the literature. The article examines and analyzes the critical activity of the leading literary scholar Matyokub Kushjanov, his role in the literary process, the study and interpretation of Abdullah Qahhor by the critic.

Key words: Matyokub Kushjanov's critical activity, research, interpretation, analysis, scientific point of view

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОЗЫ (На примере анализа Матёкуба Кушжанова)

Аннотация

В литературной критике прозаические произведения изучаются широко, глубоко и всесторонне, что оправдывает важную роль критики в развитии нашей литературы. Заслуги нашего критика Матёкуба Кушжанова, внимательно проанализировавшего рассказы, огромны. Свои теоретические взгляды критик обосновал анализом произведений. Обогащён научным источником и глубоким анализом литературы. В статье исследуется и анализируется критическая деятельность ведущего литературоведа Матёкуба Кушжанова, его роль в литературном процессе, изучение и интерпретация критиком Абдуллы Каххора.

Ключевые слова: критическая деятельность Матёкуба Кушжанова, исследование, интерпретация, анализ, научная точка зрения.

НАСРИЙ АСАРЛАР ТАЛҚИНИ (Матёкуб Қўшжонов таҳлиллари мисолида)

Аннотация

адабиётшуносликда насрий асарлар кенг, чуқур ва атрофлича ўрганилиб, танқидчиликнинг адабиётимиз ривожига муҳим ўрни асослаб берган. Бу ўринда ҳикояларни синчиклаб таҳлил этган танқидчимиз Матёкуб Қўшжонови хизматлари катта. Танқидчи ўзининг назарий фикрларини асарлар таҳлили орқали исботлаган. Адабиётшуносликнинг илмий манба ва чуқур таҳлиллар билан бойитган. Мақолада етук адабиётшунос олим Матёкуб Қўшжонови танқидчилик фаолияти, адабий жараёндаги ўрни, Абдулла Қаххорнинг танқидчи томонидан ўрганилиши ва талқин қилиниши ўрганилган ва таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: Матёкуб Қўшжонов танқидий фаолияти, тадқиқ, талқин, таҳлил, олимона назар

Кириш. Ўзбек адабиётининг етук намоёниси, адабиётшуноси, танқидчиси профессор Матёкуб Қўшжонови уми адабиётшунослик хазинасини илмий манбалар билан бойитишга хизмат қилди. Унинг дастлабки тақризи 1956 йил “Бир танқидий-биографик очерк ҳақида” номи билан газетада чоп этилган. Биринчи тадқиқотида унинг синчи танқидчи экани маълум эди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). У кўплаб бадий асарларни таҳлил этди ва жаҳон андозаларига мувофиқ келадиган тамойиллар асосида тадқиқотларини бойитди. Танқидчининг “Маҳорат сирлари” (1968), “Маъно ва мезон” (1974), “Моҳият ва бадият” (1977), “Талант қирралари” (1975), “Ойбек” (1976), “Ойбек маҳорати”, “Маҳорат масъулияти” (1977), “Абдулла Қаххор маҳорати” (1988), “Ўзбекнинг ўзлиги” (1994), “Хаёт ва нафосат” (1970), “Абдулла Қаххор ижодида атира ва юмор”, “Маҳорат дарси”, “Ижод сабоқлари”, “Нафосат шайдоси”, “Қўнгилда қолиб кетган гаплар” (2006) номи бир қатор тадқиқотларида аниқ таҳлиллар, янгича талқинлар, китобхонни ўйлантирадиган муаммоларни ёритиб берди. Шу билан бирга, асарларнинг оддий китобхон англамайдиган қирраларини ҳам очиб берди. Матёкуб Қўшжонови танқидий қарашлари

шаклланишида рус адабиёти танқидчилигининг ҳам ўрни катта. Унинг танқидий ишларида, аввало, асар ҳақида маълумот берилади. Бу В.Белинскийга хос йўл танлаганини англатади. Танқидчи, асосан, ёзувчиларнинг характер яратиш маҳорати, унинг шаклланиши, шу билан бир қаторда, сюжет, композициянинг муаммоларини ҳам таҳлил этиб борган.

XX асрнинг 60-80-йилларида Абдулла Қаххор ижоди кўплаб танқидчиларнинг эътиборини тортган. Хусусан, Матёкуб Қўшжонови бир қатор танқидий ишлари ҳам унинг ижодига бағишланган. Биз мақолада танқидчининг 1988 йилда чоп этилган “Абдулла Қаххор маҳорати” номи монографиясини қисқача таҳлилга тортамыз. Ушбу китобда Абдулла Қаххор ижоди батафсил ўрганилган. Монография “Ўтмиш фожиалари”, “Одамлар ва дамлар”, “Дарғазаб ҳиснинг ҳажвий ҳамласи”, “Дарғазаб ҳиснинг юмористик ҳамласи”, “Абдулла Қаххор-драматург” номи бўлимлардан ташкил топган. Ҳар бир бўлимда ёзувчининг ўзига хос маҳорати, индивидуал ижоди, жанрлардаги таланти бўйича танқидчининг мулоҳазалари ёритилган.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Танқидчи дастлаб Абдулла Қаххорнинг Алишер

Навоий, Абдулла Қодирий каби устозларига издош сифатида кўради. Унинг устозларига ўхшамаган маҳоратини шу тарзда ифодалайди: “Абдулла Қаҳҳор бу ҳар иккала устоздан ўрганган бўлса ҳам, у тасвирлаган фожиалар на уни ва на бунни такрор қилади. Абдулла Қаҳҳор яратган фожиалар фақат унинг ўз ижодий услубига мос” [1.6]. Танқидчи ёзувчининг ўзига хос услубини шундай баҳолайдики, унинг фикридан адибни устозларидан ортиқ эмаслиги ва жуда куйида ҳам эмаслигини англаш мумкин. Матёқуб Қўшжоновнинг адбиётдаги ўзига хослигини юқоридаги таҳлиллардан ҳам кўриш мумкин. Танқидчининг “Анор” ҳикояси ҳақидаги қарашлари ҳам унинг ўз сўзини айта олган танқидчи эканини англашга имкон яратган. Танқидчининг фикрича, ҳикояда ўлим йўқ, бироқ ўлимдан оғирроқ ҳолатлар мавжуд. Ёзувчи оддий оилавий масалалардан ўлимданда оғир фожиани кўрсата олган. Танқидчи Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романида фожианинг ифодаланишини “Анор” ҳикоясига қиёслади. Абдулла Қодирий фожиани далиллаш учун жуда кўп воқеаларга мурожаат қилган. Жаҳолат, даврнинг илгор кишилари, колоқлик, ўзаро уруш, Абдулла Қаҳҳор эса, ижтимоий масалаларни оддий оилавий аҳволи ёмон кичик оиланинг муаммоси ортига яширади ва фожиани кичик воқеа орқали бўрттириб кўрсата олади. Таҳлиллардан кўринадики, танқидчи асарга синчковлик билан ёндаша олган. Шу билан бирга, ҳикоянинг романга қиёсланиши ҳам Матёқуб Қўшжоновнинг Абдулла Қаҳҳорга баҳоси юқори эканидан далолат беради.

Бизнингча, Абдулла Қаҳҳорнинг мақсади ҳам ўша давр муҳитида инсонларнинг яшаш тарзида бўлган қийинчиликлар, моддий шароит оғирлиги туфайли кичкина оилалардаги катта фожиаларни очиш эди. Абдулла Қодирийнинг мақсади эса, асосан, даврнинг фожиасини кўрсатиш ва бу орқали инсонлар ҳаётининг тубдан ўзгаришга сабаб бўлишини назарда тутган. Матёқуб Қўшжоновнинг қиёсида биров чалкашлик бор. Ҳикояда акс этган фожа, романда келтирилган бир қатор фожиаларнинг биттаси эди, холос.

Танқидчи “Анор” ҳикояси таҳлилади Умарали Норматовнинг бир қатор камчиликлар кўрсатади. Унинг фикрича, Умарали Норматов “Ҳикоячилик санъати мавзу танлашдан бошланади” [1.8] дея, ҳикоя жанрини ёритишда биров чалкашликларга йўл қўйган. М.Қўшжоновнинг таъкидлашича, ҳикояда воқеалар тўлиқ тасвир этилмайди. Ҳикоядаги олинган кичик воқеалардан катта маъно чиқарилади. Биз воқеаларнинг қолганини ҳис қиламиз. Бизнингча, Умарали Норматов мавзунинг муҳимлигини инобатга олган бўлиши мумкин.

Танқидчи “Анор” ҳикоясини А.П.Чеховнинг “Кулфат” ҳикоясига қиёслади. Унга кўра, ҳикоялардаги мазмун бир-бирига ўхшайди. Икки ҳикояда ҳам ночор оила тасвирланган, икки оиланинг аёли ҳам вафот этади. Танқидчининг таъкидлашича, икки аёлнинг эри ҳам аёлининг олдида ўз вазифасини бажара олмайди. Аммо миллийлик жиҳатдан ҳикоялар фарқ қилади. Бундан ташқари Матёқуб Қўшжонов ёзувчининг деталлардан усталик билан фойдаланганини ҳам таъкидайди. Детал қаҳрамоннинг ночорлигини очиб беришга хизмат қилган. Деталларнинг баъзиси ҳикояда вазифасини ўтаб бўлгач, чиқиб кетади. “Абдулла Қаҳҳор характерларни тасвирлашда ўз талант йўналишига мувофиқ биринчи галда ифодали деталлар топади ва улардан унумли фойдаланади. “Анор”дан мана шу бадий деталларни олиб ташлайдиган бўлсангиз у саёз ҳикоялардан бири бўлиб қолар эди”. [1.15] Ҳақиқатан, детал асарнинг ғоясини, ёзувчи мақсадини, асар фожиасини очиб берувчи унсурдир. Танқидчининг фикрича, ёзувчи ҳикояларида

келтирилган воқеаларни ўзи кузатган ҳаётий ҳодисаларга таяниб яратади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Танқидчи А.Қаҳҳорнинг “Дахшат” ҳикояси ҳақидаги таҳлилларида ёзувчининг халқ оғзаки ижоди материалларидан унумли фойдаланганини таъкидлаган. Ёзувчи ҳикояда ўз мақсадини амалга ошириш учун пейзаждан фойдаланган. Аммо баъзи ёзувчилар каби табиат тасвирига берилиб, асосий мазмундан четга чиқиб кетмаган. “Пейзажга нисбатан Абдулла Қаҳҳор ҳасис ёзувчилардан. У ўринли-ўринсиз равишда асарга табиат тасвирини кирита бермайди”. [1.19] Танқидчи ёзувчиға ҳақиқий баҳо бера олган. А.Қаҳҳор ҳикоялари услубига тўхталар экан, унинг “Бемор”, “Анор”, “Ўғри” ҳикоялари образлар ҳаракати тасвиридан бошланса, “Дахшат” ҳикояси табиат тасвиридан бошланишини айтиб ўтади. Унинг фикрича, ёзувчининг бу ҳикояси тасвир услуби билан бошқа ҳикояларидан фарқ қилади.

Бизнинг фикримизча ҳам, ёзувчи ҳикояда табиат тасвирини ўзига хос услубда ярата олган. Ҳикоянинг бошидан ёзувчи китобхонни дахшат ичига олиб кира бошлайди ва бу дахшатни ҳикоянинг сўнгигача ушлаб туради. Табиат тасвири ва қаҳрамоннинг тасвирини бир-бирига шундай яқинлаштирадики, натижада ҳақиқий “дахшат” яралади. Пихиллаган, увиллаган, чийиллаган шамол, қатъиятли, кўркмас Унсин билан уйғунлашиб кетади. Унинг паранжисини ечишга уринаётган шамол эса, Унсинни ортга қайтариш учун баҳс бойлаган. Чийиллаб унинг қалбига кўркув солаётгандек, гўё. Осмондаги кир увода ҳам Унсинга қарши. Уни ваҳимага солиш учун нур ўрнига кир увода бўлиб кўриняпти. Матёқуб Қўшжонов ҳикоялар таҳлилида бир жиҳатга эътибор қаратмаганини кўришимиз мумкин. Ҳикоядаги тасвирлар остида ўша давр сиёсий тузумининг кўриниши ҳам акс этган. Унсин озодлик курашчиси бўлса, кир увода-бошқарувчилар, кўр ойдин-сиёсат, увиллаган шамол эса-мустамлака тузумга хизмат қилган ўзбек амалдорларидир. Ҳикоядаги табиат тасвири тўлалигича давр муҳитини очиб берган. Яъни, Унсин-охирги илинжидан ҳам айрилган халқ, ўлим сари кетаётганини билади, кузак шамоли-халқни ҳазонрезгига айлантирган кучли мустамлака сиёсати. Албатта, бу фикрларимизни М.Қўшжоновдек синчков танқидчи ҳис этган. Аммо мустақилликдан аввалги нашрларда барча фикрлар ҳам чоп этилмаган. Бундан ташқари ҳикояда келтирилган маймун ҳақида танқидчининг фикри келтирилмаган. Ҳозирги кун ўқувчиси учун қизиқ бўлган саволга (маймун Додхоҳникими ёки Унсиннинг ҳаёли?) жавоб учрамайди.

Бизнинг фикримизга, Додхоҳнинг маймуни бўлмаган. Унинг қандай разил одам эканлигини тасвирлаш учун ёзувчи Унсиннинг ҳаёли орқали қаҳрамоннинг салбий бўёқдорлигини оширган. Шу билан бирга, Унсиннинг кундоши Нодирмоҳбегимнинг “бу уйни елкаминг чуқури кўрсин” деган фикри ҳам танқидчининг эътиборидан четда қолган.

Фикримизча, ёзувчи ўз мақсадини оилада ўз ўрнига эга бўлган катта аёл бўла туриб хонадонни тарқ этишга жазм этган Нодирмоҳбегим образига киритиб юборган. Яъни, эрк учун кимдир курашса, унинг ортидан бир қанча инсонларга озодлик насиб этади. Ҳикоядаги эркинлик учун курашган Унсин қурбон бўлсада, Додхоҳнинг зулмат қаплаган уйдан Нодирмоҳбегим озод бўлиб чиқиб кетади (албатта, мустақиллик учун курашишда халқнинг бир қисми қурбон бўлиши мумкин, қурбонлар курашидан кейин эса, бутун бир халқ озод бўлиши мумкин).

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Матёқуб Қўшжонов ҳикояни изчил ўрганиб, тадқиқотлар ҳажми ортган бўлса-да, баъзан Шўро даври

ижтимоий-сиёсий талабларидан чиқа олмаслик ҳолатлари ҳам сезилади. Лекин шунга қарамасдан танқидчининг илмий манбалари бу давр адабиётшунослиги учун катта ютуқ бўлди. Насрий асарлар кенг, чуқур ва атрофлича ўрганилиб, танқидчиликнинг адабиётимиз ривожига муҳим ўрни асослаб берилди. Бу ўринда Абдулла Қаҳҳор

ҳикояларини синчиклаб таҳлил этган танқидчимизнинг хизматлари катта бўлганини унутмаслик керак. Бир сўз билан айтганда, олимнинг мазкур монографияси адабиётшуносликдаги энг муҳим тадқиқотлардан бири сифатида эътиборга ва таҳсинга лойиқ.

АДАБИЁТЛАР

1. Қўшжонов М. Абдулла Қаҳҳор маҳорати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 231.

Дилдора ДЖАФАРОВА,

Национальный университет Узбекистана Доцент французской филологии

Почта: dildora.djafarova@gmail.com

SEMANTIC FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS REPRESENTING "HISTORICAL MEMORY"

Abstract

The article examines the interdependence of polysemy, synonymy and phraseological units, as well as the phenomenon of variability, one of the features of "historical memory" and linguistic memory in linguistics. The enrichment of phraseological units is associated not only with neological derivatives, but also with the formation of new meanings in existing units, variability of values, national and cultural characteristics.

Key words: "historical memory", semantics, polysemy, synonymy, variability, phraseological unity, national-cultural.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ПРЕДСТАВЛЯЮЩИЕ «ИСТОРИЧЕСКУЮ ПАМЯТЬ»

Аннотация

В статье рассматривается взаимозависимость многозначности, синонимии и фразеологизмов, а также феномен вариативности, одна из особенностей «исторической памяти» и языковой памяти в лингвистике. Обогащение фразеологизмов связано не только с неологическими производными, но и с образованием новых значений в существующих единицах, вариативностью ценностей, национально-культурными особенностями.

Ключевые слова: «Историческая память», семантика, многозначность, синонимия, вариативность, фразеологическое единство, национально-культурное.

“ТАРИХИЙ ХОТИРА”НИ ИФОДАЛОВЧИ ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақола тилшунослика “тарихий хотира” ва лисоний хотира хусусиятларидан бири полисемия, синонимия ва фразеологик бирликларнинг ўзаро бир-бирига чамбарчарс боғлиқлиги ҳамда вариантлик ходисаларига бағишланган. Фразеологик бирликларнинг бойитилиши нафақат неологик ҳосилалар, балки мавжуд бирликларда янги маъноларнинг шаклланиши, қадриятларнинг ўзгарувчанлиги, миллий-маданий хусусиятлар билан ҳам боғлиқ.

Калит сўзлар: “тарихий хотира”, семантика, полисемия, синонимия, вариантлик, фразеологик бирлик, миллий-маданий.

В лингвистике одной из особенностей «исторической памяти» и языковой памяти является неразрывная взаимосвязь полисемии, синонимии и фразеологизмов, а также вариативности. Обогащение фразеологизмов связано не только с неологическими производными, но и с изменением значений в существующих единицах, вариативностью ценностей, национально-культурными особенностями.

В языке одно слово может иметь несколько разных значений. Эти значения могут быть взаимосвязаны, близки друг к другу и могут образовывать семантическую единицу на основе многозначного общего понятия (многозначности) или образовывать омонимию звуковых наборов слов, не имеющих семантической связи. Существует также явление многозначности в структуре фразеологизмов, которые являются многозначностью словосочетаний.

Многозначные слова обычно обозначают несвязанные или менее связанные объекты и события. Значения многозначных слов взаимно обоснованы, семантически подчиненные значения не искажают точное сходство слова.

В основном многозначность возникает на основе взаимозависимости значений, а не на основе связей между объектами и событиями, понятиями в действительности. В результате нашего исследования мы увидели, что существует феномен полисемии фразеологизмов, выражающих «историческую память».

По мнению Брагиной, «историческая память - это опыт. А опыт - это результат воспоминаний, реализован-

ных в процессе формирования исторического сознания через понимание, язык и культуру, личная память, организация и реализация социальной деятельности в прошлом [Брагина, 2007: 159].

Фразеологическая многозначность характерна для многих типологически далеких языков. По поводу фразеологической полисемии Г.Г. Соколова говорит: «Полисемия – это соединение единым звуковым комплексом многозначности фиксированных единиц, состоящих из нескольких элементов и имеющих несколько понятий, образующих общую систему. Например, фразеологизм *tenir le coup* имеет три значения.

- 1) оказывать сопротивление;
- 2) хранение; внимательное рассмотрение;
- 3) стоять на ногах (после спиртных напитков), не напиваться [3].

Во французском языке мы часто сталкиваемся с процессами полисемии фразеологизмов. Например, фраза «*grande somme la Justice*» буквально означает «непоколебимая, как справедливость». А с точки зрения полисемии, данное слово использовалось для обозначения «Хлебобороба» в древнефранцузском языке, а данный фразеологизм обозначал «жесткий, твердый, серьезный». Вторая дефиниция данного выражения означает «пьяный».

В узбекском языке во многозначных фразах из первого вытекает второе. Но в других выражениях значение не может служить основанием друг для друга. Этот тип выражения широко распространен в узбекском языке. Например, фраза «остаться на бобах» (дословно:

заткнув пальцами нос) имеет два значения: «вы ничего не получите взамен», а второе значение - «бездельничать, не делая никакого полезного труда».

На самом деле первое значение не связано со вторым, потому что в его основе лежат другие реалии: в первом означает пойти с полными руками и вернуться с пустыми руками, во втором – руки, не занятые каким-либо делом.

Полисемия сначала рассматривается как «актуальная деривация» (в частности, образование новых слов при помощи аффиксов или без них), которые имеют серию значений и понимаются говорящими как отношения между элементами одного искусственного слова, объединенные посредством «фактического происхождения» (то есть образования новых слов с аффиксами или без них). Тот факт, что некоторые лексические значения многозначных слов взаимозависимы через внутренние связи как компоненты семантической структуры слов, влияет как на их функцию, так и на их развитие. [2]

Рахматуллаев в своем «Фразеологическом толковом словаре узбекского языка» акцентирует внимание на процессе многозначности фразеологизмов, говоря, что «способность выражать более одного значения характерна для языковых единиц, а многие фразы имеют более одного значения».

В каждом языке встречаются случаи многозначности в структуре фразеологизмов. Например, в узбекском языке есть такие словосочетания, первое значение словосочетания «ответить» означает «дать ответ на вопрос», а второе значение - «уволить кого-то».

Многозначность словосочетания «Бўёқчининг нили бузилди», что означает «историческая память», а возникновение этого фразеологизма восходит к событиям и легендам далекого прошлого. В древние времена красителей не было, а красители, которые они случайно положили в песок, испортились, и пряжа не понравилась шерсти. Затем художники звонили своим кузенам, а собравшиеся поднимались на крышу хижины и лгали всякого рода. Согласно легенде, чем больше он лгал, тем лучше становился Нил. Используя этот миф, люди использовали фразу «какой беспорядок, какой беспорядок, какой беспорядок, какой беспорядок, какой беспорядок, какой беспорядок, какой беспорядок, какой беспорядок, какой беспорядок, какой беспорядок, какой беспорядок, какой беспорядок, какой беспорядок».

Фраза «un policier raide comme la Justice» - одна из наиболее широко используемых фразеологизмов среди французов, и у этой фразы есть несколько значений. 1) неподтверждено, невозможно 2) вертикально, как лестница, 3) без монеты, без желтой ножки.

По мнению Репиной, в процессе полисемии изображения могут передаваться только в том случае, если они являются традиционными и упрощенными, потому что изображение должно быть значимым и упрощенным для всей группы, а сложность изображения должна быть снижена до возможного уровня для достижения общего смысла и передача. Согласно Балли, «социальная функция языка состоит в том, что все носители языка в обществе понимают друг друга в любой ситуации, используя язык».

В лингвистике феномен фазологической синонимии и вариации тесно связан с полисемией. Фразеологическая синонимия - это состав устойчивых соединений, которые являются близкородственными словами. Например, в узбекском языке они являются фразеологическими синонимами, поскольку имеют то же значение, что и «стоять на ногах» и «стоять на ногах». Примеров таких фразеологических синонимов много.

Например, «печеночный камень», «сердечный камень», «камень любви» также являются фразеологическими синонимами. На наш взгляд, фразеологические синонимы - это фразеологизмы, которые семантически и стилистически полностью совместимы, имеют одинаковые или очень похожие изображения и частично имеют общее лексическое содержание.

Многозначность фразеологизмов - это особенность языковых ресурсов, доступных синонимичному языковому сообществу, концепция исторической памяти в будущем будет служить способностью памяти в меняющемся языковом сообществе, пересматривая историю последующих поколений, отражая усилия языка. сообщество адаптироваться к новым условиям.

В области лингвистики, хотя семантического, структурно-грамматического и методолого-прагматического анализа фразеологии, научных работ достаточно, остаются проблемы, требующие решения в сравнительном изучении фразеологического значения, фразеологической системы, происхождения, источников, исторического развития и национального развития. -культурные аспекты фразеологии. Фразеологические единицы - явление многогранное. Однако фразеологизмы, представляющие «историческую память» на французском и узбекском языках, еще не изучены на французском и узбекском языках. К ним относятся фразеологическая синонимия, вариативность, многозначность, двусторонний синхронно-сравнительный анализ, сравнительно-диахронический анализ, структурно-типологические методы анализа «исторической памяти».

Размышляя о семантических особенностях фразеологизмов, Балли констатирует, что «внутренние знаки имеют реальную ценность, и эти знаки важнее внешних» и что фразеологизмы обычно могут быть синонимичны лексическим единицам».

Французское выражение «c'est reparti Com en quatorze» буквально означает «началось как четырнадцатое», в то время как фраза означает «все было восстановлено с энтузиазмом и смирением» и связана с событиями мировой войны 1914 года. Оба выражения широко распространены. используются во французском языке, и их одновременное присутствие в языке подчеркивает неизбежность войн, которые проходят через каждое поколение, и служит уникальным символом истории [4].

В истории Франции существуют фразеологизмы, которые представляют время в повторении долгосрочных событий, которые способствовали консолидации значительной преемственности любого движения во французском языке, и они имеют несколько значений. Например, фраза «обслуживающий персонал 107 ans» в переводе означает «ждать 107 лет», «ждать бесконечно», «проявлять терпение». Существуют и другие варианты этого фразеологизма, которые являются синонимами, и термины «parler 107 ans», «chercher 107 ans» также употребляются в значении «бесконечный».

Во французском языке есть фраза «faire la queue 107», которая широко используется во французской речи. Однако среди экспертов нет единого мнения о происхождении этой фразы. Некоторые ученые связывают это фразеологическое единство со строительством Собора Парижской Богоматери, которое началось в 1163 году и было завершено в 1345 году, в то время как другие ученые выражают его со Столетней (1337-1453) и Семилетней войной (1756-1763). В буквальном переводе фраза означает «стоять в очереди 107 лет» и буквально означает «бесконечное ожидание» или «бесконечное терпение» [4].

Мы видим, что во французском языке фразеологизмы, представляющие «историческую память»,

семантически близки друг к другу и являются синонимичными фразеологизмами. Например:

1. du temps que les betes parlaient - означает, придет время и животные заговорят.

2. c'était quand Jesus-Christ portait encore des bretelles - когда Иисус Христос еще носил шляпу;

3. du temps qu'on se mouchait sur sa manche - когда нос задран к небу;

4. au temps ou les rois epousaient les bergeres - когда короли женятся на пастушке;

5. au temps ou la reine Berthe filait - когда становится принцессой Бертагой;

6. du temps du roi Dagobert - когда наступает время короля Дагоберта (будучи сыном франков, другой человек восходит на трон после смерти своего отца);

7. du temps du roi Guillemot - во времена правления короля Гиймо (такого короля не было во французской истории).

Эти семь фразеологизмов являются синонимами друг друга, и как в переводе, так и в буквальном смысле их значения близки и схожи. Эти фразеологизмы содержат имена исторических личностей, исторических личностей, связанных с историческими событиями и явлениями, легендами. Все эти фразеологизмы буквально означают «то, что никогда не случится», то есть цари не женятся на пастушке, Иисус Христос не носит шляпы, обычная девушка не становится внезапно принцессой и так далее. В узбекском языке также есть фразеологизмы, означающие «то, чего никогда не будет». Например, «когда рак на горе свистнет» (дословно «когда хвост верблюда коснется земли»), «когда выпадет красный снег», «когда лягушка взберется на дерево».

«Когда хвост верблюда коснется земли» - обычно хвост верблюда необычайно короткий по сравнению с туловищем, и вполне естественно, что его хвост не касается земли. Тот, кто должен или хочет что-то дать, дает много обещаний. Тем не менее, различные предлоги используются для обозначения тех, кто не выполняет свое обещание под предлогом.

«Если эмир будет корыстным, не останется ни курицы, ни петуха» данное выражение является фразеологической полисемией, относящейся к «исторической памяти», кулонгир является разновидностью петуха с большой массой телой, его еще называют «Байбак-петух». Если амир- будет корыстолюбивым, то его телохранители не оставят ни курицу, ни петуха. Значение этого выражения связано с событиями прошлого, когда народ, который в прошлом был угнетен уплатой дани, создал множество таких близко расположенных по смыслу выражений.

Синонимы данного выражения следующие:

Мало дашь похудеют, много дашь повесят;

От мира, который обобран не ищи подарков;

С одной овцы шкуру два раза не снять;

Не ходи к правителю, он сам придет за добром, не ходи к богатому, он сам придет домой к тебе;

Не жди от разрушенного дома надежд.

Все фразеологизмы очень близки друг к другу по смыслу и возникли на основе произошедших исторических событий.

Придерживаясь синонимов и вариантов фразеологизмов, языковой коллектив стремится к постоянному обновлению словосочетаний, т. е. к передаче образов, определенных человеческих качеств и качеств, посредством фразеологических выражений раскрывается народный быт, исторические личности, события, произошедшие в истории. Эти выражения встречаются в обоих языках. Например, *etre soul comme une grive* – в переводе означает напиться, как воробей, а в буквальном смысле - «напиться в хлам». Существуют фразеологизмы, близкие по значению к данному словосочетанию, то есть варианты-синонимы. *Etre soul comme cochon* – напиться как свинья, а *etre soul come un polonais* – обозначает напиться, как поляк. Узбекские варианты этих выражений соответствуют выражениям «пить как скотина», «пить как свинья». Значение всех фразеологизмов - «напиться». По нашему мнению, человек не может пить много, даже если он пьет воду, но животные едят больше, чем люди, поэтому в качестве термина «чрезмерное опьянение» использовались для обозначения говядины и свиньи.

Etre soul comme une grive – в переводе означает опьянение как птица, то есть у французов выражение появилось обычно из-за того, что маленькая птичка из-за постоянного кормления виноградом впадает в состояние опьянения и не может контролировать свое поведение.

Среди французов фразеологические единицы «*soul comme un templier*», «*boire comme un templier*», «*boire comme un templier soul le soir*» обозначают состояние опьянения. Слово *templier* использованное в выражениях, обозначает слово всадник. Эти фразеологизмы возникли в столетии и связаны с поведением кавалерийских рыцарей, то есть в истории известно, что рыцари перед тем, как вступить в бой, выпивали слишком много, потому что сражались, неся свою смерть на шею в бою. [Амбелен, 1993: 26].

Амбелен считает, что это выражение появилось в устной речи французов с 1807 года. Он сказал, что этот напиток согревает организм, и они были вынуждены много пить, чтобы компенсировать постоянную потерю жидкости в организме. В 1965 году солдаты французского гарнизона в Джибути были вынуждены пить до семи литров жидкости в день, чтобы избежать обезвоживания. Многие из них страдали тяжелыми желудочно-кишечными заболеваниями, причиной которых считалось острое вино, которое использовали для спасения солдат в бесплодной пустыне и утоления жажды. [1].

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Амбелен, Р. Драмы и секреты истории. 1306 - 1643: Пер. с франц. - М.: Издательская группа «Прогресс»; «Прогресс-Академия», 1992. - 304 с.
2. Брагина, Н.Г. Память в языке и культуре [Текст]. - М.: Языки славянских культур, 2007. - 520 с.
3. Соколова, Г.Г. Курс фразеологии французского языка: Учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. [Текст] - М.: Высш. шк., 2010.-175 с.
4. Bologne, J.-C. Qui m'aime me suive. Dictionnaire commente des allusions historiques [Texte] / J.-C. Bologne. - Paris: Larousse, DL 2007. - 303p.
5. Т.Н. Федуленикова // Современные образовательные стратегии и духовное развитие личности: материалы Всерос. науч. конф. (27-28 марта 1996 г.). - Томск, 1996. - Ч. 2. Язык в социально-культурном пространстве. - С. 95-100.
6. Ш. Рахматуллаев. Толковый словарь фразеологизмов узбекского языка. -Т.1976.-с.5.

Икром ИСЛОМОВ,
Қариш давлат университети эркин изланувчиси
E-mail: ikrom75islom@gmail.com

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти С.Нормаматов тақризи асосида

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАЪЛИМИЙ КОРПУСИДА ГЕОГРАФИК ТЕРМИНЛАРНИ АКС ЭТТИРИШ МАСАЛАСИГА ДОИР

Аннотация

Мақолада таълимий корпус, хусусан, ўзбек тилининг таълимий корпуси ва унинг зарурий маълумотлар базаси таркибидан алоҳида ўрин эгаллайдиган географик терминлар семантик изоҳига оид маълумотлар базасини шакллантириш масаласи тавсифланган. Шунингдек, таълимий корпуснинг тузилиши, таркиби, корпус материали, кидирув имкониятлари бўйича маълумотлар келтирилган. Ўзбек тили таълимий корпуслари учун географик терминларни семантик теглаш, уларнинг маълумотлар омборини яратиш, лексикографик маҳсулотларни танлашга доир тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: таълимий корпус, ўзбек тилининг таълимий корпуси, географик термин, семантик тег, лингвистик таъминот, конкорданс, ўқув лугати, электрон лугат.

REFLECTION ISSUES OF GEOGRAPHICAL TERMS IN THE UZBEK LANGUAGE EDUCATIONAL CORPUS

Abstract

The article discusses the issue of designing a database on the semantic interpretation of geographical terms, which occupies a special place in the educational corpus, in particular, the educational corpus of the Uzbek language and its related database. The information on the structure, composition, corpus material, search potentials of the educational corpus are also provided. Recommendations for semantic tagging of geographical terms, creation of their database, selection of lexicographic ground have been developed for Uzbek language educational corps.

Key words: educational corpus, educational corpus of the Uzbek language, geographical terms, semantic tagging, linguistic support, concordance, educational dictionary, electronic dictionary.

ВОПРОСЫ ОТРАЖЕНИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО КОРПУСА

Аннотация

В статье рассматривается вопрос создания базы данных по семантической интерпретации географических терминов, занимающей особое место в учебном корпусе, в частности, учебном корпусе узбекского языка и связанной с ним базе данных. Приведена информация о структуре, составе, корпусном материале, поисковых возможностях учебного корпуса. Для образовательного корпуса узбекского языка разработаны рекомендации по семантической маркировке географических терминов, созданию их базы данных, выбору лексикографической основы.

Ключевые слова: учебный корпус, образовательный корпус узбекского языка, географические термины, семантическая разметка, лингвистическое обеспечение, конкордантность, образовательный словарь, электронный словарь.

Ўзбек компьютер лингвистикасида корпуснинг турлари кенг тадқиқ этилмаган бўлса-да, лингвистик корпусларнинг айримлари ҳақида монографик тадқиқотлар юзага келиб улгурди. Ўзбек тили корпуслари учун лингвистик таъминот ишлаб чиқиш масалалари ҳам мутахассислар эътиборини тортмоқда. Бу тадқиқотлар орасида биз ўрганаётган масала доирасида Ў.Холиёровнинг “Ўзбек тили таълимий корпусини тузишнинг лингвистик асослари” мавзусидаги диссертацияси аҳамиятли. Тадқиқотчи таълимий корпусга қуйидагича таъриф беради: “Таълимий корпус – материаллари тилни ўргатишга йўналтирилган, лингводидактик хусусиятга эга тил корпуси. Ўзбек тилининг таълимий корпуси ўзбек тили имкониятларини ўргатишга мўлжалланган, лингводидактик хусусият касб этган электрон матнларни қамраб олган, махсус сайт кўринишида амал қиладиган ўзбек тилидаги корпус. У катта ҳажмга эга бўлган матнлар тўплами, оддий/мураккаб кидирув тизими ҳамда маълум бирликни матн ва ўзбек тили ўқув лугатларидан кидирув функциялари амал қиладиган ўзига хос тил корпусидир”[2: 13]. Ушбу таърифдан маълум бўладики, бундай корпус лингводидактик хусусиятга эгаллиги билан тилининг миллий корпусидан фарқ қилади. Шунингдек,

унинг кидирув тизимидан ўзбек тили ўқув лугатлари ҳам жой олади.

Таълимий корпус интерфейси, матнлари, таркибидидаги лексикографик маҳсулотлари билан бошқа корпуслардан фарқ қилади. Ў.Холиёров таъкидлаганидек, таълимий корпуснинг асосий мақсади тил материаллини ўқувчи ёши, дунёқарашига мос равишда тақдим этишдан иборат. Ҳозирги кунда Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети мутахассислари жамоаси “Ўзбек тили таълимий корпусини яратиш” амалий лойиҳаси устида иш олиб бормоқда. Лойиҳа натижасида махсус сайтда “Ўзбек тилининг таълимий корпуси” ишга туширилган.[6]. Ушбу корпус икки блокдан иборат:

1. Ўзбек тилидаги сўзлар кидируви (конкорданс),
2. Ўзбек тили ўқув лугатлари электрон кутубхонаси.

Иккала блокдан ҳам корпус материали сифатида фойдаланиш мумкин. Кидирувлар ўзаро боғланган. Бу таълимий корпусда сўз, сўзшакл, биграмма кидирув имконияти бўлиб, шуларнинг конкордансини тузиш функциясига эга. Шунингдек, бир сўзни турли (корпус базасида мавжуд) лугатлардан кидириш функцияси ҳам ишга туширилган. Аммо ушбу корпусда (жаҳон корпус

лингвистикасида ўз ечимини тўла топмаган муаммо саналган) семантик кидирув имконияти мавжуд эмас. Бу каби корпусларда семантик кидирувни йўлга қўйиш учун тил бирликлари семантик аннотацияланган база ёки семантик аннотацияловчи дастур талаб этилади. Шунга монанд, ўзбек тили таълимий корпуслари учун географик терминларни семантик теглаш, уларнинг маълумотлар омборини яратиш, лексикографик маҳсулотларни танлаш масалаларига тўхталамиз. Бунинг учун икки асосий вазифани белгилаб оламиз:

Географик терминлар маълумотлар омборини яратиш (тузилиши, лексикографик таъминоти, кидирув имконияти).

Таълимий корпусда географик терминлар кидирувини ишлаб чиқиш (бирликларни теглаш, гипер ҳавола ва луғат маълумотларини ўзаро боғлаш муаммолари).

Маълумотлар омборини тузишда дастлаб унинг архитектураси, структураси, таркиби аниқланиши лозим. Ўзбек тили таълимий корпуси учун географик терминларнинг маълумотлар базасининг тузилиши қуйидагича бўлади (Қаранг: 1-рasm).

1-рasm. Ўзбек тили таълимий корпуси географик терминларнинг маълумотлар базасининг тузилиши

Ўзбек тили таълимий корпуси географик терминларнинг маълумотлар базаси сўзлиги ўзбек тилининг изоҳли луғати, болалар энциклопедияси, Миллий энциклопедия, ўзбек тили топонимларининг изоҳли луғати, географик терминлар ўқув луғати, русча-ўзбек географик атамалар луғати ва бошқа манбалар асосида шакллантирилади. Ишга илова қилинаётган маълумотлар базасига юқорида кўрсатилган манбалардан саралаб олинади: ЎТИЛдаги сўзлар асос қилинади, унда мавжуд бўлмаган, бошқа манбаларда учрайдиган сўзлар киритилди.

Ўзбек тили таълимий корпуси географик терминларнинг маълумотлар базасининг лексикографик

таъминоти маълумотлар базасига маълумотларни киритиш учун асос бўлади.

Ўзбек тили таълимий корпуси географик терминларнинг маълумотлар базасининг лингвистик таъминоти маълумотлар омборида сўзларнинг изоҳини келтириш бўйича қоидалар тўпламини ташкил қилади.

Ўзбек тили таълимий корпуси учун тузиладиган маълумотлар базаси миллий корпус учун тузилган умумий база таркибига қиради: керакли маълумотлар сўров орқали ажратиб олинishi мумкин.

Изоҳли луғат ва терминларнинг изоҳли луғати бош сўз (луғат сўзлиги), луғат мақоласи ва унинг тузилиши билан фарқ қилади. Улар орасидаги фарқли жиҳатларни қуйидаги жадвалга акс эттирамиз:

Лексикографик манба	Бош сўзнинг берилиши	Луғат мақоласининг тузилиши
Изоҳли луғат	Лексема, турғун бирикма, эркин бирикма, қўшма сўз	Бош сўз, семалари ва изоҳлари, ўз ва қўчма маъноси, лексикографик белги ва изоҳ, кўрсаткич, ҳавола, иллюстратив мисол
Терминологик луғат	Содда атама (бир сўздан иборат), бирикма атама (икки ва ундан ортиқ сўздан иборат)	Бош сўз ва унинг изоҳи

1-жадвал. Лексикографик манбаларнинг чоғиштира жадвали

Лексикографик таъминот сифатида П.Н.Ғуломовнинг “Мақтаб жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати” танланди. Бунинг сабабини луғатнинг сўзбошисида ёзилган ушбу фикрлар ҳам тасдиқлайди.[3: 5]: “Луғатни тайёрлашда асосий мезон қилиб ўрта мактаб ўқув дастурлари, дарсликлариди, ўқув хариталариди берилган атама ва тушунчалар олинди. Атама ва тушунчаларга изоҳ матнини ёзишда илгари нашр этилган луғатлар, энциклопедик луғатлардан, дарсликлардаги изоҳлардан фойдаланилди. Гарчи луғат мактаб жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати бўлса ҳам, унга мактаб ўқув дастурларида кўзда тутилмаган маҳаллий жўғрофий атамалар ҳам киритилди. Ўқувчиларимиз маҳаллий жўғрофий атама ва тушунчаларни, албатта, билишлари лозим. Маҳаллий атама ва тушунчаларга изоҳ беришда муаллифнинг илмий саҳхатларда тўплаган маълумотларидан фойдаланилди”. Луғатнинг шундай

хусусиятлари уни лексикографик таъминот сифатида танланишига сабаб бўлди. Луғат аннотациясида атамалар мазмуни ҳақида шундай дейилади: “Ўрта мактаб ўқувчилари учун мўлжалланган ушбу луғатга табиий жўғрофия, ландшафтшунослик, геоморфология, иқлим-шунослик, метеорология, гидрология, тупроқлар жўғрофияси, био жўғрофия, гляциология, иктисодий жўғрофия, аҳоли ва шаҳарлар жўғрофияси, саноат, кишлок хўжалиги, транспорт жўғрофияси, сиёсий жўғрофияга оид атама ва тушунчалар киритилган”[3: 6].

Луғат мақоласи тузилиш жиҳатдан изоҳли луғатдан фарқ қилади: маълумотлар базасини тўлдириш ва семантик теглашда ахборотларнинг маълум қисмини мутахассис ўзи танлаши керак бўлади, чунки луғатда асосан бош сўз ва изоҳ келтирилган. Шу сабабли бу манбадан олинган ахборот маълумотлар базасида қўлда ишлов берилади.

Терминологик семантик маълумотлар базасини яратишда сўзлик, семантик изоҳ ва семантик теглар талаб этилади. Ўзбек тилининг географик терминлари маълумотлар базасининг сўзлигига ўзбек тилининг изоҳли лугати [4], русча-ўзбекча географик терминлар лугати [5], энциклопедиялардан сўзлар танланган. Ўзбек тили таълимий корпусига географик атамаларни киритиш учун “Болалар энциклопедияси”[1] ҳам маълум маънода лексикографик таъминот вазифасини ўтайди. Бу лугатдаги маълумотларнинг катта қисми атоқли отлардан иборат. Шу билан бирга, лугат энциклопедик хусусият касб этади: турли соҳаларга оид маълумотлар учрайди.

Географик терминлар изоҳларини беришда бир манбадан маълумот олиш ҳамда бир-бирини тўлдирувчи маълумотлар киритиш тамойилига амал қилинади.

Маълумотлар омборига киритиладиган ахборотлар қуйидаги параметрлардан ташкил топади:

1. термин,
2. изоҳ(лар),
3. географик термин эканлиги ҳақидаги белги,
4. семантик тег,
5. этимологияси,
6. терминнинг туркумга мансублиги.

Умуман олганда, ўзбек тили таълимий корпусининг географик терминлар маълумотлар базасининг лексикографик таъминотини яратиш, соҳага доир манбалардаги лексикографик изоҳларни таълим олувчиларнинг ёш хусусиятларига монанд тарзда шакллантириш, лингводидактик талабларни эътиборга олиш энг муҳим вазифалардан ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Болалар энциклопедияси. – Toshkent: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2000. – 664 б.
2. Холиёров Ў. Ўзбек тили таълимий корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Термиз, 2021. – 147 б.
3. Ғуломов П.Н. Мактаб жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 143 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. V жилдли. 1-5-жилдлар. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006-2008.
5. G'ulomov P.N. Geografiyadan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminlar va tushunchalar lug'ati. – Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2013. – 80 б.
6. <http://uzschoolcorpara.uz/>

UDK: 81.366.55

Ziyoda KASIMOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
E-mail: kasimova_ziyoda1993@mail.ru

ToshDO'TAU PhD D.Muhammadiyeva taqrizi asosida

REALITIES – A SIGN OF NATIONAL AND CULTURAL CHARACTERISTICS

Annotation

This article analyzes the definitions given to realities. Opinions on the classification of realities are stated. The difference between reality and non-equivalent units is shown. Uzbek language realities are analyzed with examples. The issues of translating Uzbek realities into Russian were also discussed. The role and importance of reality in the coverage of national values is highlighted, the concept of reality, the definitions given to it are analyzed.

Key words: reality, equivalents, religious realities, realities representing tradition, realities representing household items, realities representing clothing, realities representing food, musical instruments, transliteration.

РЕАЛИЯ - ПРИЗНАК НАЦИОНАЛЬНЫХ И КУЛЬТУРНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК

Аннотации

В данной статье анализируются определения реалии измерения. Изложены мнения по классификации единиц реалии. Показана разница между действительными и неэквивалентными единицами. На примерах проанализированы единицы узбекской реалии. Обсуждались также вопросы перевода узбекских реалий на русский язык. Подчеркивается роль и значение реалии в освещении национальных ценностей, понятие реалии, даны ему определения.

Ключевые слова: реалия, эквиваленты, религиозные реалии, реалии, представляющие традиции, реалии, представляющие предметы домашнего обихода, реалии, представляющие одежду, реалии, представляющие еду, музыкальные инструменты, транслитерацию.

REALIYA BIRLIKLAR – MILLIY-MADANIY XUSUSIYAT BELGISI

Annotatsiya

Ushbu maqolada realiya birliklarga berilgan ta'riflar tahlil qilingan. Realiza birliklarning tasnifiga oid fikr-mulohazalar bayon etilgan. Realiza birliklarning ekvivalentsiz birliklardan farqi ko'rsatib berilgan. O'zbek tiliga xos realiya birliklar misollar orqali tahlil qilingan. Shuningdek, o'zbek tilidagi realiyalarni rus tiliga tarjima qilish masalalari ko'rib chiqilgan. Realiza birliklarning milliy qadriyatlarini yoritishdagi o'rni, ahamiyati ko'rsatilgan. realiya tushunchasi, unga berilgan ta'riflar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: realiya, ekvivalentlar, diniy realiyalar, urf-odatni ifodalovchi realiyalar, uy-ro'zg'or buyumlarini ifodalovchi realiyalar, kiyim-kechaklarni ifodalovchi realiyalar, oziq-ovqatni, musiqa asboblari ifodalovchi realiyalar, transliteratsiya.

Kirish. Olam manzarasining borliqni aks ettiruvchi har bir ko'rinishi tilning taraqqiyot prinsipini o'ziga xos tarzda belgilaydi. Tilni turli dunyo manzaralari ta'siri ostida his qilish, tillarni o'rganish, o'xshash va farqli jihatlarni qiyoslash tilshunoslikda til tabiatiga kirib borish va uni anglashning yangi yo'llariga zamin yaratadi. Dunyoni idrok qilish ma'lum til sohibining mental xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Shu sababli lingvokulturologiya, etnolingvistika va boshqa yondosh sohalar nuqtayi nazaridan tilga oid dunyo manzaralaridagi farqlarni izohlash muhimdir. Farqli jihatlarni asoslash tadqiqotchidan boshqa xalqlarning dunyo haqidagi tasavvurlarini anglashni, ularning dunyoni qay holda idrok etishlaridan xabardor bo'lishni talab etadi.

Tillarning olam manzarasini aks ettirishdagi farqli jihatlarni belgilovchi omillar ko'p bo'lib, ulardan asosiysi madaniyat munosabatlaridir. Moddiy va ma'naviy faoliyat natijalari, turli avlodlar va jamiyat uyushmalarini farqlovchi ijtimoiy, tarixiy, estetik, axloqiy va boshqa me'yorlar, qadriyatlar dunyo haqidagi turli konseptual talqinlarda va tilga oid tasavvurlarda mujassamlashadi. Madaniy sohaning har qanday xususiyati tilda o'z ifodasini topadi. Shuningdek, tilga oid farqlar milliy marosimlar, urf-odatlar, udumlar, folkloriga oid mifologik tasavvurlar, ramziy ifodalar bilan belgilanadi. Ma'lum nomlar ostida konseptuallashgan madaniy modellar dunyo bo'ylab tarqalayotgan va hattoki u yoki bu xalq

madaniyati bilan tanish bo'lmaganlarga ham ma'lum bo'lib boradi [12].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Realiza birliklar tahlil etilgan ko'plab tadqiqotlarda ular sanab ketilgan yoki muayyan tilda shu tushuncha va uni nomlovchi so'z mavjud emasligi haqidagi fikrlar qayd etilgan. Lingvokulturologik tadqiqotlarda ham xuddi shu holatni kuzatish mumkin. Turli oilalarga mansub tillar, xususan, o'zbek va rus tillaridagi realiya birliklarning u yoki bu tilda realiyalanishini aniqlash muhimdir. Realiza birliklarni bunday tahlil qilish tarjima jarayonida yoki o'qitishda realiya birlikning tarjimasini berishda shu tushuncha bilan chambarchas bog'liq muayyan xalqning yashash tarzi bilan yaqinroq tanishishga imkon beradi [12].

Tilshunolar "realiyalar" haqida faqatgina XX asrning 50-yillarga kelib milliy o'ziga xoslikning aniq, sezilarli elementi, kolorit ko'rsatkichlari sifatida so'z yurita boshladilar. O'sha davr lingvistik lug'atlarda realiyalarning aniq tavsifi yo'qligi bu masalaning hal qilinishiga mone'lik ko'rsatgan. O.S.Axmanovning "Словарь лингвистических терминов" lug'atida "realiyalar"ga quyidagicha tavsif beriladi:

Realiyalar (lot. realia)

1. Klassik grammatikada mazkur tilda ularni namoyon etish nuqtayi nazaridan kelib xalq tarixi, madaniyati va aynan shu tilda so'zlashuvchilarning til va aloqalari hamda boshqa turli xil omillar.

2. Mavjud madaniyat predmetlari [1.].

D.E.Rozental, M.A.Telenkovalarning “Словарь справочник лингвистических терминов: пособие для учителя” lug'atida “realiyalar” so'ziga quyidagicha tavsiflangan:

Realiyalar (o'rta asrlar lot. *realis* – moddiy) – so'zning nominativ ma'nosi uchun asos bo'lib xizmat qiluvchi, mavjud madaniyat predmetlari [8].

Realiyalar haqida so'z yuritgan ko'pgina mualliflar taxminiy, to'liq bo'lmagan, ularning u yoki bu jihatini ko'rsatib beruvchi ta'rifini keltiradilar.

Masalan, L.N.Sobolevning fikriga ko'ra, turmushda ekvivalentlarga ega bo'lmagan maishiy va o'ziga xos milliy so'zlar va iboralar, shuningdek, boshqa tillarda mavjud bo'lmagan milliy turmush tarzidagi so'zlar “realiya” termini mazmuni sifatida keltirilgan, chunki ushbu predmet va hodisalar boshqa mamlakatlarda mavjud emas” [9].

V.Rossels esa realiyalarda “asar tarjima qilinayotgan tilga ega xalqning turmush tarzida qo'llanilmaydigan tushunchalar, predmetlar, hodisalarni anglatuvchi xorijiy so'zlar”ni ko'radi.

A.V.Fedorov ularni hech bir nom bilan atamay, “ijtimoiy hayot va moddiy turmush tarzi realiyalarini anglatuvchi” [11], ya'ni “faqatgina mahalliy hodisani ifodalovchi va boshqa xalqlarning turmushida va tushunchasida tengi yo'q bo'lgan” [11] so'zlar haqida yozadi.

Tahlil va natijalar. Realiyalar – bu bir xalq hayotiga (turmush tarzi, madaniyati, ijtimoiy va tarixiy rivojlanishiga) xos va boshqa xalq uchun begona bo'lgan obyektlarni anglatuvchi, milliy va tarixiy koloritni yetkazib beruvchi va odatda boshqa tillarda aniq to'g'ri keladigan so'zlar (ekvivalentlar)ga ega bo'lmagan so'z va so'z birikmalaridir.

O'zbek xalqiga xos turmush tarzini ifodalovchi realiyalarni shartli ravishda bir necha guruhlariga ajratish mumkin. Jumladan, diniy realiyalar, urf-odatni ifodalovchi realiyalar, uy-ro'zg'or buyumlarini ifodalovchi realiyalar, kiyim-kechaklarni ifodalovchi realiyalar, oziq-ovqatni, musiqa asboblarni ifodalovchi realiyalar va hokazo. Ayrim misollarda to'xtalamiz.

Beshik realiya birligi predmetiga ko'ra etnografik realiya birliklarning kundalik hayotda mavjud buyum, makoniga ko'ra realiya birliklarning milliy turiga, bir necha til nuqtayi nazaridan ichki realiya birliklar turiga, vaqtga ko'ra shu kungacha mavjud realiya birliklar turiga mansub hisoblanadi. Biroq yuqorida ta'kidlanganidek, realiya birlik va ekvivalentsiz leksika orasida chegaralanish aniqlab olinmaganligi sababli tasnif ekvivalentsiz leksika uchun ham muvofiq bo'lib qolgan. Buning sababi shundaki, geografik realiya birliklarning asosiy qismi ekvivalentsiz leksika tarkibida “yashaydi”.

Beshik so'zini realiya birlik sifatida tanlashda munozarali o'rinlar ham yo'q emas. Ayrimlar *beshik* tushunchasini ifodalovchi leksemalar boshqa tillarda ham mavjudligi, vazifa jihatidan bir xilligini ta'kidlaydilar. Ammo o'zbek beshigi. Avvalo tayyorlanishi, shakli jihatidan boshqa millat beshiklaridan farqlanadi. *Beshik* uchun mustahkam, qurt yemaydigan yog'och tanlanadi. *Beshik*ning turli ranglarda bezalishi estetik talablar taqozosi sifatida qaralishi bilan bir qatorda, xalqning rang ramzlariga bog'liq munosabatini (qora rang, deyarli ishlatilmaydi), qarashlarini ifoda etadi.

Milliy kiyimlar o'zbek madaniyatining ajralmas qismi bo'lib, o'zbek xalqiga xos barcha bayram va marosimlarda ularning jozibasini o'zgacha kayfiyat ulashadi. *Do'ppi* avra-astarli, ko'pincha, qavima, pilta urilgan, tepa, kizak va jiyakdan tarkib topadigan guldor yoki gulsiz, to'garak yoki to'rtburchak shakldagi o'zbek milliy bosh kiyimi [13] bo'lib, kundalik hayotda ham (mehnat jarayonida), marosimlarda ham, asosan, erkaklar tomonidan kiyiladi. Chaqaloq tug'ilganda unga atab o'tkaziladigan *beshik to'yi* (bolani

beshikka solish munosabati bilan o'tkaziladigan tantanali marosim)da [13] xonadonboshi tomonidan chaqaloqqa do'ppi hadya qilinadi, bu kelajakda bir oilaga bosh bo'lsin, degan ma'noni ifodalaydi. Bezatilgan beshikning bir tomoniga o'g'il bolalarning, ikkinchi tomoniga qiz bolalarning do'ppisi kiydirib qo'yiladi. Bu odat xonadonga o'g'il va qiz farzandlar tilanishini ifoda etadi. To'y marosimlarida to'y egasining boshida, albatta, do'ppi bo'ladi, bu uning xonadonida xursandchilik bo'layotgani va xonadonning sohibi ekanligini bildiradi. To'y marosimlarida kelinning xonadonidan kuyovga yuboriladigan sovg'a-salomlarga ham, albatta, do'ppi qo'shib beriladi. Bu uning endi oilaboshi ekanligini bildiradi. Bundan tashqari, biror kishi vafot etgandan so'ng o'tkaziladigan barcha aza marosimlarida xonadon egalari ham, ularning hol-ahvolini so'rab keluvchilarning ham boshida do'ppi bo'ladi. Boshda do'ppisiz duolar qabul bo'lmaydi, degan aqida o'zbeklarga xos, shuning uchun azali xonadonga do'ppisiz borilmaydi.

O'zbek madaniyatida taomlar alohida ahamiyatga ega. Ular o'zbek madaniyatining ajralmas bo'lagiga aylangan, qolaversa, ularni tayyorlash san'at darajasiga ko'tarilgan. Shunday taomlardan biri “osh (palov)”dir. Osh – asosiy masallig'i guruch, yog', go'sht va sabzidan iborat, qovurib, qaynatib va damlab tayyorlanadigan quyuq ovqat [14]. Osh – o'zbek milliy taomi hisoblanib, boshqa tillarda realiya sifatida namoyon bo'ladi. Bu taom o'zbek madaniyatiga shu qadar singib ketganki, kundalik turmushni ham, an'ana va marosimlarni ham oshsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Bu realiya birlik o'zining milliy bo'yoqqa to'liq egaligi bilan boshqa o'zbek milliy taomlaridan farq qiladi va madaniyatda muhim rol o'ynaydi, ya'ni u kult darajasigacha ko'tarila olgan.

Osh realiya birligi o'zbek madaniyatiga singib ketganligini xalq og'zaki ijodida mavjud bo'lgan paremiologik birliklar – maqollar tarkibida juda ko'p kuzatilishi ham tasdiqlaydi. O'zbeklarga xos mehnatsevarlikka oid [15]. *Gap bilan osh pishmas; Ish qolsa – mehnat, Osh qolsa – davlat; Ish bor yerda osh bor; Ishdan qochding – oshdan qochding; Ish oshga tortar, Yalqovlik – boshga; Ishlagan osh tishlar, Ishlamagan tosh tishlar; Ishsiz boshim – oshsiz boshim; Mehnatli osh osh bo'lar, Mehnatsiz osh – tosh; Osh quli – ish kasali; Ishlab topganning oshi – lazzatli kabi* maqollar tarkibida kelgan osh realiya birligi mehnatning mukofoti sifatida qaraladi; to'g'rilikka va yaxshilikka oid *To'g'ri oshini yer, Egri boshini; Yomonga osh tortguncha, Boshiga besh tort; Yomon oshga o'rtoq, Boshga – to'qmoq; Yaxshi oshini yer, Yomon – boshini; Qoshiq bilan osh berib, Sopi bilan ko'z chiqarma* va shu kabi maqollarda osh realiya birligi “yaxshilik” konseptini ifodalab, maqollarning asosiy komponenti sifatida yuzaga chiqqan; *mehmondorchilikka oid Yo'qcha guruch osh bo'ladi, Mehmon ko'ngli shod bo'ladi; Mehmonga osh qo'y, Ikki qo'lini bo'sh qo'y; Mehmon kelsa, pastga tush; Palov bermoq ahdga tush; Qo'shni oshi qorin to'ydirmas, Mehr-u oqibatni oshirar* kabi maqollarda mehmon uchun eng munosib taom osh ekanligi ta'kidlanadi va u mehr-oqibat ramzi sifatida gavdalanadi. Maqollarda osh leksemasining boshqa semalari ham namoyon bo'lgan.

O'zbek madaniyatida osh kundalik turmushda eng ko'p iste'mol qilinadigan va marosimlarda ham tayyorlanadigan taom bo'lganligi bilan boshqa madaniyatlardan farqlanadi [12].

Badiiy asarlarda realiyalarni ajratish va ularni tarjima qilish yo'llari masalasi hanuzgacha tarjima nazariyasida eng dolzarb muammolardan biri sifatida qolmoqda. Olamning ilmiy manzarasi haqidagi tadqiqotchilarning fikrlarini qisqacha analitik obzor qilar ekan, O.A.Kornilov ma'lum ta'riflar asosida o'z ta'rifini bayon qiladi: “Insoniyat jamiyatining mazkur bosqichidagi barcha alohida fanlar tomonidan ishlab chiqilgan olam haqidagi ilmiy bilimlarning aynan barcha to'plamini olamning ilmiy manzarasi deb ataymiz” [5].

O'zbek millati va o'zbek xalqiga xos, o'zbek madaniy hayotini ifodalovchi realiyalarning rus tilida berilishi haqida so'z yuritir ekanmiz, shuni ta'kidlash joizki, tarjimonlar ularni ifodalashda tarjimaning transliteratsiya usullaridan keng foydalanadilar. Quyida Abdulla Qodiriy qalamiga mansub "O'tkan kunlar" romanining o'zbek tilidan rus tiliga qilingan tarjimasini tadqiq qilish asosida aniqlangan bir qator misollarni keltirib o'tamiz:

Hasanali dasturxon yozib qumg'on kirgizdi. Odatiy takalluflar bilan dasturxon va choyga qaraldi. Homid nonni shinniga bulg'ar ekan so'radi:

- *Yoshingiz nechada, bek?*[16].

Хасанали расстелил дастархан и внес кумган. Последовала традиционная церемония ухаживания за гостями. Хамид, обмакивая кусок лепешки в патоку, спросил:

- *Сколько вам лет, бек?*[4]

Tarjima matnga e'tibor berar ekanmiz, o'zbek urf-odatiga xos bo'lgan "dasturxon", "qumg'on" so'zlari hamda "bek" murojaat so'zi transliteratsiya orqali ifodalangan, "non" so'zi "lepeshka" tarzida tarjima qilingan. Rus tili izohli lug'atida "lepeshka" so'ziga quyidagicha ta'rif berilgan:

Лепёшка, -и, ж. 1. Плоское круглое изделие из печеного теста [6].

O'zbek tilining izohli lug'atida *non* so'zi "xamirdan tayyorlanib, tandir, o'choq, tova va sh.k.da pishiriladigan yegulik" [14] deb izohlangan.

Bundan ko'rinib turibdiki, tarjimon *non* so'zini shakliga ko'ra *lepeshka* tarzida tarjima qilgan, biroq asl ma'nosini bermagan.

Yana bir misol:

Choyini ichib bo'lg'andan keyin qutidor fotiha o'qub o'rnidan turdi:

- *Men senga aytib qo'yay, Kumush, - dedi turar ekan qutidor Oftob oyimga, - bu kunga bir mehmon aytkan edim. Cho'ringni chiqarib mehmonxonani tozalat. Anovi yangi qoplag'an ko'rpalarini ber, tanchaga o'shani yopsin* [16].

"Заключив чаепитие, кутидор прочел фатиху и, вставая с места, заметил:

- Кумуш, имей в виду, я пригласил на сегодня одного гостя. А Офтоб-айм сказал:

- Прикажи служанке прибраться в михманхане. Дай ей вон те новые курпачи, пусть ими накроет сандал [4].

Yuqoridagi misolda nozik bir joyiga ahamiyat bersak. Ma'lumki, xalqimizda "nonushta qilmoq" birikmasi o'rniga "choy ichmoq" birikmasidan foydalaniladi. Tarjimada ana shu jihatga e'tibor berilib, "чаепитие" tarzida ifodalangan. Shuningdek, "fotiha o'qimoq" iborasi transliteratsiya qilinib, "первая супа Корана" kabi izohlangan. Tarjimon bu o'rinda Qur'onning birinchi surasi "Fotiha" deb nomlanishiga ahamiyat qaratgan. Lekin xalqimizda "fotiha o'qimoq" degan-

da, asosan "duo qilmoq" ma'nosi tushuniladi. Shu bilan birga, misolda "mehmonxona", "ko'rpacha" so'zlari "михманхана", "курпача" tarzida transliteratsiya qilingan. "Tancha" so'zi esa "санда́л" deb tarjima qilinganini ko'rishimiz mumkin. *Санда́л* so'zi ruscha izohli lug'atida quyidagicha berilgan:

Санда́л, -а, м. Дерево южных стран с ароматической древесиной [16].

Ya'ni janub davlatlarida xushbo'y hidli yog'ochdan yasalgan mebel deb izohlangan.

O'zbek tilining izohli lug'atida *tancha* so'zining izohida *sandal* so'ziga qarash lozimligi yozilgan.

Sandal [a. kursi, stol] O'rta Osiyo mamlakatlari va Yaponiyada ma'lum bir joyni isitish uchun mo'ljallangan manqal; xonaning o'rtasiga yoki chekkaroq yeriga chor burchak chuqurchaga o'rnatilgan, ustiga ko'rpa yopilib, atrofiga ko'rpachalar to'shalgan xontaxtadan iborat bo'lib, ichiga saksovul yoki ko'mir cho'g'i solinadi; tancha (qish sovug'ida sandalga oyoq-qo'lni tiqib isitiladi, ayni paytda ustiga dasturxon yozib, undan stol sifatida foydalaniladi) [14].

Mazkur matn tarjimasida yana bir jihat ko'zga tashlanadiki, bu holat milliy mental xususiyat bilan bog'liq. Qutidor Oftob oyimga yuzlanib "Kumush" deb (qizining nomi bilan) murojaat qiladi. Tarjimon bu holatni Mirzakarim qutidorning avval Kumushga (qiziga), keyin esa Oftob oyimga (xotiniga) murojaat qilgan ko'rinishda tasvirlagan. O'zbeklarda er-xotin munosabatida o'ziga xos qadriyat mavjud. Er va xotin bir-birining ismini aytib chaqirishi mumkin emas - bu hurmatsizlik belgisi hisoblangan. Onasi yoki otasi deysin ham sharqona sharm-hayoga to'g'ri kelmagan. Eng yaxshi usul: farzandning (odatda, to'ng'ich farzandning) nomi bilan atash hisoblangan. Keltirilgan matn parchasida Mirzakarim qutidor "Kumush" deb Oftob oyimga murojaat qilayotganini tarjimon bilishi uchun tarjima qilinayotgan matn sohibi bo'lgan xalqqa xos qadriyatlarni yaxshi o'zlashtirgan bo'lishi kerak.

Xulosa. Realialar tarjimashunoslikning muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Ular milliy koloritning muhim omili bo'lganligi uchun ham tarjimada doimo dolzarblik kasb etadi. O'zbek realiyalarini rus tiliga tarjima qilishda transkripsiya, transliteratsiya, izohlash, tushuntirish, sharhlash, muqobil variantlardan foydalanish kabi tarjima usullari samarali hisoblanadi. Bunday usullarni qo'llashda tarjimonlar kontekstning o'rniga, asar muallifining mazkur realiyani ishlatishdan ko'zlagan maqsadiga e'tibor berishi talab qilinadi. Asardagi har bir realiyani o'zga tilga tarjima qilishda mazkur realiyani asarning umumiy kontekstidan ajratgan holda qarash va tarjima qilish to'g'ri bo'lmaydi.

Realia birliklar ma'lum madaniyatning milliy-madaniy xususiyatini aks ettiruvchi so'z yoki so'z birikmalari bo'lib, boshqa madaniyatda mavjud bo'lmaydi. Realia birliklar boshqa madaniyatda assotsiyanmaydigan til birliklari hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. – Тошкент, 2004. В. 9, 24, 26.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. С. 381.
3. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М., 1968. С. 56.
4. Кадыри Абдулла. Минувшие дни. – Тошкент, 2009. С. 10, 32, 438.
5. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М., 2003. С. 9.
6. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1999. С. 735.
7. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент, 1992.
8. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов: пособие для учителя. – М., 1985. С. 362.
9. Соболев Л.Н. Пособие по переводу с русского языка на французский. – М., 1952. С. 281.
10. Томахин Г. Д. Реалии – американизмы. – М.: 1988.
11. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – М., 1968. С. 165-175.
12. Holmanova Z., Saidaxmedova O., Nurullayeva O. Lingvokulturologiyaga oid tushunchalar tadqiqi. – Toshkent, 2008. В. 4-5, 31, 34.
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III жилд. – Тошкент: 2006. Б. 57, 438.
14. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: 2013.

Гулибануму КЕБАЙТУЛИ,
Хитой Халқ Республикаси Марказий Миллатлар университети
Рус ва ўзбек филологияси факультети ўзбек тили ўқитувчиси
E-mail: banumi@163.com

ТДШУ профессори, ф.ф.д. Усманова Ш.Р. тақризи остида

SEMANTIC STRUCTURE OF WISH SENTENCES IN UZBEK LANGUAGE

Abstract

Wish sentences are a special type of speech that is defined on the basis of the communicative purpose intended in it. The expression of a direct human desire in a wish statement ensures that such statements differ in content from other statements. The fact that the desires of the speaker, listener, or others occur in the course of speech through a special syntactic structure proves that desire sentences are words of a specific semantic-syntactic nature.

Key words: wish sentences, semantic structure of sentences, syntactic structure, subject of desire, speaker desire, wish expressive, pure wish sentences, real wish sentences, unreal wish sentences.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ПРЕДЛОЖЕНИЙ ЖЕЛАНИЯ НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Предложения желания – это особый тип речи, который определяется на основе заложенной в ней коммуникативной цели. Прямое выражение человеческих желаний в предложениях о желаниях гарантирует, что такие утверждения отличаются по содержанию от других утверждений. Тот факт, что желания говорящего, слушателя или других проявляются в процессе речи через особую синтаксическую структуру, доказывает, что желания являются словами определенной семантико-синтаксической природы.

Ключевые слова: предложения желания, семантическая структура предложений, синтаксическая структура, субъект желания, желание говорящего, выражение желания, чистые предложения желания, предложения реального желания, предложения нереального желания.

ЎЗБЕК ТИЛИДА ИСТАК ГАПЛАРНИНГ СЕМАНТИК ТУЗИЛИШИ

Аннотация

Истак гаплар унда кўзланган коммуникатив мақсад асосида белгиланувчи алоҳида гап тури ҳисобланади. Истак гапларда бевосита инсонга ҳос истак-хоҳишнинг ифодаланиши бундай гапларнинг бошқа гаплардан мазмунан фарқланишини таъминлайди. Нутқ жараёнида сўзловчи, тингловчи ёки ўзгалар истак-хоҳишнинг махсус синтактик структура орқали воқеланиши истак гапларнинг ўзига ҳос семантик-синтактик моҳиятли гаплар эканлигини далиллайди.

Калит сўзлар: истак гаплар, гапларнинг семантик тузилиши, синтактик структура, истак субъекти, сўзловчи истаги, истак ифодаловчи, соф истак гаплар, реал истак гаплар, нореал истак гаплар.

Истак гапларга ҳос муҳим жиҳат шундаки, бундай гапларда нафақат сўзловчи истак-хоҳиши, балки тингловчи ва ўзгага оид истак ҳам ифодаланади. Шу асосда айрим манбаларда истак субъекти ва сўзловчи истаги тушунчалари фарқланади.

Бу ўринда айтиб ўтиш жоизки, манбаларда истак гапларда истак ифодаланиши турли мажбурий компонентлари фарқланади. О.Е. Грива қатор ишларда истак субъекти, истак объекти, “олам манзараси” фрагменти, фон билимлар, адресга йўналтирилганликнинг ихтиёрийлиги каби компонентларнинг ажратилишини қайд этади [1, 37]. Айрим ишларда истак гапларнинг асосий семантик компонентлари сифатида истак субъекти, истак объекти ва истак ифодаловчи ажратилади. Ушбу мақолада ўзбек тилидаги истак гаплар таркибида кузатиловчи ушбу семантик компонентларга тавсиф берамиз.

Ҳар бир истак гапда “истак эгаси” тушунчасини англатувчи истак субъекти мавжуд бўлиб, у гапнинг муҳим компоненти ҳисобланади. Истак гапларда айнан шу “субъект”нинг истак-хоҳиши ҳақида маълумот берилади. Рус олимаси Е.В.Алтабаеванинг фикрича, оптатив гапларда ички синтактик модаллик муносабатларининг имплицит ва эксплицит ифодаси асосида сўзловчи истаги (оптатива) ва субъект истаги (десиратива) компонентлари объектив модалликда

субъектив элементнинг намоён бўлиши сифатида фарқланиши муҳим [2, 10]. Б.Ч.Ооржак ҳам бошқа тилшунослар каби истак субъекти (субъект желания) компоненти доирасида субъект истаги (желание субъекта) ва сўзловчи истаги (желание говорящего)ни фарқлайди [3]. Назаримизда, истак субъекти тушунчаси сўзловчини ҳам қамраб олади. Шу боис гапнинг бу семантик компонентига нисбатан ҳам истак субъекти терминини умумий тарзда қўллаш тўғри бўлади. Қуйидаги мисолларни қиёслаймиз:

1. Ҳеч бўлмаса узоқдан бир кўрсам эдим... (Н. Ҳошимов. “Чимилдикли уй ноласи”)

2. Сен ўзингга эътибор қаратишларини истаяпсан. (Сўзл.)

3. Эътибор югуриб бориб қўлтигидан кўтаргиси, пешонасидан, ўша оқариб келаётган чаккаларидан силагиси, овутгиси келди. (С. Аҳмад. “Кўзларингга ўт бор эди”)

Биринчи гапда сўзловчининг истак-хоҳиши ифодаланган, иккинчи гапда тингловчининг ва сўнгги гапда эса ўзганинг истаги акс этган. Шуниси характерлики, нутқ эгаси тингловчи ва ўзганинг истак-хоҳишидан хабардор бўлганида уларнинг истаги ҳақида ахборот беради. Бундай вазиятда истак субъекти сўзловчидан бошқа субъектларни англатади. Масалан: Очик айтиб, қўнгилни бўшатишни эса, негадир истамасди.

(Ў. Умарбеков. “Одам бўлиш қийин”); Қани эди, Анвар ишга кечикса-ю, бу хушхабарни Холидийга етказса, ҳайфсан эълон қилиш ҳақидаги буйруққа имзо чектириб чикса... (С.Аҳмад. “Шайтанат”)

Нутқда сўзловчи ўз истагини гўё ўзганинг истак-хоҳиши ҳақида хабар бераётгандек 3-шахс тилидан маълум қилиши ҳолатлари ҳам қўзатилади: Қани энди уйига тезроқ борса-ю, онасининг тиззасига бош қўйса, бутун дарду ҳасратини тўкиб солиб, қотиб уйқуга кетса... (Н. Ҳошимов. “Чимилдиқли уй ноласи”)

Баъзан истак субъекти предметни англатиб келади. Кўпинча бадиий матнларда жонлантириш санъати асосида инсонларга хос бўлган истак психик жараёни аниқ нарсаларга предмет ёки мавҳум тушунчани англатувчи “предмет”ларга қўчирилади. Масалан:

Бу ватанда бир Ватан
Қурмоқни истайдир кўнгил,
Ўзни озод қуш каби

Қўрмоқни истайдир кўнгил. (Э.Воҳидов. “Ватан истаги”)

Қуйидаги шеърини парчада эса шоир ўзини предмет, яъни жилға сифатида тасаввур қилган:

Мен жилғаман, Дарё бўлиб тошгим келади.
Она юртим,
Сенга ўғлон бўлгим келади.
Бугун сенга
Фақатгина шеър бағишладим.
Керак бўлса,
Жонни фидо қилгим келади. (Э. Воҳидов. “Умрим баҳорида”)

Ўзбек тилида истак субъекти кўпинча кишиларга қўйилган атоқли отлар, лақаб, таҳаллусни билдиручи отлар, кишилиқ олмошлари, шахс отлари, шахсларга ишора қилувчи отлашган сўзлардан ташкил топади. Масалан, Суюн бургут тоғда ногоҳ қўзғаладиган қора бўрон янглиғ тўсатдан юрагини чулғанган мудҳиш ваҳимадан аъзойи бадани музлаб, ўғлини бағрига босгиси, оёғига тиз чўкиб ёлворгиси, “Қўй, бу хатарли сўзларингни! Отанга айтдинг. Бошқа бировга айта қўрма, ўғлим” дегиси келди. (О.Ёқубов. Танланган асарлар) мисолида истак субъекти Суюн бургут ҳисобланади.

Гапда истак субъекти махсус ифода воситасига эга бўлмаган ҳолларда кесимнинг шахс-сон кўрсаткичлари, эгалик қўшимчаларини қабул қилган морфологик бирликлар орқали ёки контекст, нутқ вазияти асосида унга аниқлик киритиш мумкин бўлади. Айнан кесимнинг шахс-сон кўрсаткичлари гапда яширинган истак субъектига ишора қилиб туради. Албатта, бундай гапларда кесим таркибида шахс-сон қўшимчаларининг кўчма маънода қўлланиши мумкинлигини ҳам инобатга олиш лозим. Масалан, қуйидаги гапда кесим таркибида келган шахс-сон қўшимчаси грамматик жиҳатдан бирликдаги иккинчи шахсни ифодаласа-да, кўчма маънода қўлланиб, 1 шахс бирликдаги сўзловчига ишора қилади: Ёки Тошкентдаги сойнинг ажриқлар қоплаб ётган соҳилига ётиб олсанг-у, юз-кўзингни сувга ботириб ичаверсанг... ичаверсанг... (Ў. Ҳошимов)

Қуйидаги гапда истак субъектининг сўзловчи эканлиги билиниб турса-да, унинг айнан ким эканлиги (асарда ушбу жумла қизча нутқда келтирилган) контекст асосида белгиланади: – Нон. Дада, но-о-он! (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”)

Истак гапларда истак объекти тушунчаси алоҳида ўрин тутати. Истак объекти гапда семантик жиҳатдан истак йўналтирилган объект бўлиб, нарсаларга, шахс, макон, замон, ҳаракат каби тушунчаларни англатади. Масалан:

Истак объекти предметни англатади: а) аниқ предмет: ... Аммо қани энди тоғ йўлида бирор

машинанинг қораси кўринса! (О.Ёқубов. Танланган асарлар); б) мавҳум предмет: Жохил одам сукут билан жоҳиллигини яширсайди, ўртача ақлли одам ҳисобланган бўларди. (Т.Малик)

Истак объекти шахсни англатади: У ... Момоқизни кўргиси келди! (Т.Мурод. “Юлдузлар мангу ёнади”)

Истак объекти белгини англатади: Одамларнинг дилида, тилида бирдай тўқис, бирдай фозилу адолатли бўлиб қолсанг! (М.Мухаммад Дўст)

Истак объекти замонни англатади: Қани эди, ўша студентлик йиллари қайтиб келса. Нурли, беғубор тонглари орзиқиб қутган йиллар қайтиб келса. (С.Аҳмад. «Жимжитлик»)

Истак объекти маконни англатади: Тезроқ етиб борақолса-ю, тенги йўқ, бекиёс гўзал қизнинг ёнгинасида ўтирса. (С.Аҳмад. “Жимжитлик”)

Истак объекти ҳатти-ҳаракатни англатади: Шу ўйнайверсанг-ўйнайверсанг, сенга тегишли ишларни бировлар бажараверса-бажараверса... (Х.Тўхтабоев. “Сарик девни миниб”) ва ҳоказо.

Истак гапларда истак субъекти, истак объекти тушунчалари қаторида истак ифодаловчи тушунчасини ҳам фарқлаш лозим. Истак ифодаловчи терминини гапда истак мазмунини ҳосил қилувчи тил воситаларига нисбатан қўллаш мумкин. Масалан, Мен ўқишни хоҳлайман гапида мен – истак субъекти, ўқишни – истак объекти, хоҳлайман – истакни ифодаловчи воситадир. Тадқиқотда ўзбек тилдаги истак ифодаловчи воситалар истак гапларнинг синтактик структураси масаласи таҳлилида ўрганилди.

Истак гаплар сўзловчининг коммуникатив нияти асосида дарак, сўроқ, буйруқ гаплар қаторида алоҳида гап тури сифатида ажратилса-да, бундай гаплар нутқда нафақат дарак гап шаклида, сўроқ-истак, буйруқ-истак кўринишида ҳам шаклланади. Масалан:

1. Орифни тутиб олиб дўппослагим, бикинига, бошига роса муштлагим келиб кетди. (Х.Тўхтабоев. “Сарик девни миниб”)

2. Бу дунёда бирдай ғариб сен ҳам, мен ҳам,
Эрка қийик, майлими бир эркаласам?... (М.Юсуф. “Эрка қийик”)

3. – ...Кўшни, тезроқ айтсангиз-чи. (Х.Тўхтабоев. “Сарик девни миниб”)

Биринчи гапда сўзловчининг истак-хоҳиши хабар кўринишида, иккинчи гапда сўроқ йўли билан, учинчи гапда эса буйруқ орқали ифода этилган.

Англашиладики, сўзловчининг коммуникатив нияти асосида истак гаплар семантикаси хабар, сўроқ, буйруқ каби мазмуний ифодалар билан мураккабланиши. Шунга қарамай бундай гапларда истак мазмуни етакчилик қилади.

Е.В.Алтабаева ҳам рус тилидаги оптатив гапларни функционал жиҳатдан хилма-хиллигини инобатга олиб, коммуникатив вазифаси асосида дарак-оптатив гаплар (О, как бы я желала его видеть в эту минуту, только взглянуть на него. Ф. Достоевский), сўроқ-оптатив (Где бы нам встретиться? В. Штиков) ва буйруқ-оптатив (Чтоб и духу твоего не было! В. Короленко) гапларга ажралишини таъкидлайди [2, 10].

Албатта, бундай тасниф гапнинг ифода мақсадига кўра таснифи бўлиб, истак гапларда юзага чикувчи барча мазмуний муносабатларни қамраб олмайди.

В.Н. Шашкова эса Е.Е.Корди тавсия этган нуқтаи назарга [4, 170-185] ёндашган ҳолда оптатив гапларни семантик жиҳатдан таснифлашда гапда ифодаланган истак категориал маъносига асосланиш лозимлигини қайд этади:

1) истак ҳолатидаги ҳаракатнинг амалга ошишида истиқболлилик ва тахмин қилинганлик хос бўлган асл истак;

2) буйруқ билан бирлашган истак (манзилли истак);

3) ўтмишда амалга ошмаган истак – бундай вазиятда оптатив гаплар ўтмишда ҳаракатнинг амалга ошмаганлигидан афсусланиш ҳиссий бўёғига эга бўлади;

4) шарт, мақсад, қиёс маънолари билан бирлашган истак маъноси, оптатив гапларнинг бошқа гаплар билан семантик-синтактик комплексда юзага чиқади, шу сабабли оптативлиكنинг чегарасидан ўрин олади;

5) чегара қисм ҳолатида эга бўлган тилак маъноси [5].

Л.Ю.Зорина ҳам оптатив гапларнинг Е.Е.Корди тасвия этган турлари асосида 4 гуруҳга ажратган: соф истак ифодаловчи гаплар (Я бы сейчас чаю выпил), буйруқ маъноси билан бирлашган истак (Что всё было сделано!), амалга ошмайдиган, ўтмишга тааллуқли истак (Мне бы снять её тогда со стены), шарт, мақсад, қиёс маъноларига ишора қилувчи, бу маънолар билан бирлашган истак (Пусть не работает, лишь бы глаза немозолил) [6, 82].

Англашиладики, истак гапларни семантик жиҳатдан таснифлашда турлича ёндашувлар мавжуд бўлиб, уларда, асосан, истак гапларда юзага чикувчи бирламчи ва қўшимча мазмуний муносабатлар инobatга олинади.

Умуман, истак гапларда субъект истак-хоҳишининг ифодаланишида 2 хил ҳолат кузатилади:

1) гапда субъектнинг фақат истак-хоҳиши ифодаланади;

2) гапда субъектнинг истак-хоҳиши билан бирга орзу-умидлари, нияти, тилаги, мақсади кабилар ҳам акс этади.

Субъектнинг фақат истак-хоҳишини ифодалаш билан чегараланувчи гаплар соф истак гаплар ҳисобланади. Бундай гапларда субъектнинг амалга ошиши мумкин бўлган истаги ёхуд амалга ошмайдиган ҳаёлий истаги акс этади. Биринчи турдаги гапларда реал истак гаплар ҳисобланади, кейинги турдаги гаплар эса ирреал истак гаплар бўлиб, субъектнинг фақат орзусидаги истагини ифодалаб келади. Масалан:

1. Сиз бугун менинг бош бўлишимни истадингиз. Эртага бошқасини хоҳлайсиз. (Т.Малик. “Шайтанат”)

2. Баъзи йигитлар ҳам келин танлаганда, ақллиси қолиб, енгилтак кизни хоҳлашади... (Э.Воҳидов. “Умрим дарёси”)

3. Бева фарёд қила олса эди, бу фарёдлар жамланса эди... (Т.Малик. “Шайтанат”)

Биринчи гапда тингловчининг, иккинчи гапда эса ўзга кишилар (баъзи йигитлар)нинг истак-хоҳиши ифодаланган. Ҳар икки гапда ҳам истак амалга ошувчи истак ҳисобланади. Сўнгги гапда эса нутқ эгасининг орзу-хаёлидаги истаги ифодаланган, бу истакнинг рўёбга чиқиши ҳаёлийдир.

Истак гапларда субъектнинг тилаги ҳам акс этиши мумкин. Бундай вазиятда сўзловчининг истак-хоҳиши тилаги билан бир вақтда юзага чиқади. Масалан, Илоё, орзуларингга эришгин гапида нутқ эгасининг истак-хоҳиши ижобий характердаги тилак орқали баён этилган.

Сўзловчи билдирган тилак салбий характерда бўлиши ҳам мумкин. Бундай гапларда сўзловчининг истак-хоҳиши билдирилаётган шу тилак замирида юзага чиқди. Масалан, қарғишни англатувчи биринг икки бўлмасин гапи орқали салбий мазмундаги тилак

ифодаланар экан, сўзловчининг тилак замиридаги истак-хоҳиши ҳам англашилиб туради.

Шунингдек, истак гапларда истак мазмунига мақсад, шарт, таклиф ва бошқа мазмуний муносабатлар ҳам ҳамроҳлик қилади. Бу ҳолат нутқ эгасининг коммуникатив мақсади билан боғлиқ ҳолда юзага чиқади.

Айтилганлардан хулоса қилиш мумкинки, истак гапларда истак мазмуни соф тарзда ҳамда бошқа мазмуний ифодалар билан қоришган ҳолда ифодаланади. Шунга кўра истак гапларни семантик жиҳатдан қуйидаги ички турларга ажратиш мумкин:

Хабар ифодаловчи истак гаплар: Рахимовнинг ёшлигига қайтиб кетгиси келди. Шон-шавкатлардан, учрашувлардан, хайю хаваслардан қочиб болалиги ўтган кўчаларда юргиси келди. (С.Аҳмад. “Жимжитлик”)

Буйруқ ифодаловчи истак гаплар: – Қўрқсангиз, бирга тайёрлай кўя қолайлик!... (О.Ёқубов. Танланган асарлар)

Сўроқ ифодаловчи истак гаплар: – Қудратингдан ўргилай, худо, кўзимни олганингга яраша оёғимни тинч қўйсанг бўлмасмиди... (С.Аҳмад. “Жимжитлик”)

Ҳиссий муносабат ифодаловчи истак гаплар: Бирин-кетин ёпирилиб келган аламли, аёвсиз саволлар юрагимни ғижимлар, дод деб юборгим келарди. (Ў.Ҳошимов); ...Ох, Геннадийнинг, ўзимизнинг Генканинг зарбини бир томоша қилсангиз эди, бир томоша қилсангиз эди... (Х.Тўхтабоев. “Сариқ девни миниб”)

Шарт ифодаловчи истак гаплар: – Ҳўжайипингиз шунчалик зўр бўлса, бошқа қолхозга раислик қила қолсин! (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”)

Тилак ифодаловчи истак гаплар: а) ижобий тилак: ... Бўриқул билан Насим ҳам шу кундан эътиборан ўша икковидай қиёматли дўст бўлсин... (Т.Мурод. “Юлдузлар мангу ёнади”); б) салбий тилак: Бунақа бозорга ўт тушиб, алангаси осмонга чиқсин!! (Ў.Ҳошимов. “Дафтар хошиясидаги битиклар”);

Таклиф ифодаловчи истак гаплар: Биззи қанданам еб кўринг. (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”)

Илтимос ифодаловчи истак гаплар: – Эртадан туша қолай. (Х.Тўхтабоев. “Сариқ девни миниб”)

Мақсад ифодаловчи истак гаплар: Бир умр футболчи бўлиб қолганим бўлсин. Эшитяписизми, ҳурматли Отажон Азизович, Сиз ҳам кадрдон ўқитувчим Қобилов, билиб қўйинг, мен футбол оламида шухрат қозонмоқчиман... (Х.Тўхтабоев. “Сариқ девни миниб”)

Орзу-умид ифодаловчи истак гаплар: Ўша пайтларда орзу қилардимки, токи менинг ҳам бир бошпанам бўлса. Токи менинг ҳам оилам бўлса, бола-чака кўрсам, боғ қилсам, гулзор қилсам! (М.Муҳаммад Дўст. “Лолазор”)

Розилик ифодаловчи истак гаплар: Майли, арвоҳ бўлса ҳам, бағримга босай, тўйиб-тўйиб юзларидан ўпай. (Х.Тўхтабоев. “Сариқ девни миниб”)

Хуллас, истак гаплар семантик жиҳатдан мураккаб тузилишли гаплардир. Ўзбек тилида истак гаплар синтактик жиҳатдан ҳам ўзига хос тузилишга эга. Истак гапларнинг синтактик жиҳатдан шаклланишида махсус тил бирликлари иштирок этади. Бундай бирликлар лексик ва грамматик бирликларга фарқланади. Истак гапларнинг семантик-синтактик жиҳатдан шаклланишида, асосан, истак семасига эга лексик бирликлар, истак грамматик маъноси билан гапда қатнашувчи морфологик воситалар муҳим ўрин тутати. Шунингдек, ўзбек тилида маълум синтактик қолиплар асосида ҳам истак гапларнинг ҳосил бўлиши кузатилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Грива О.Е. Модально-волеитивные модификации предложений с именным сказуемым: Дисс. ... канд. филол. наук. – Архангельск, 2010.
2. Алтабаева Е.В. Категория опитивности в современном русском языке: Автореф. дисс. докт. филол. наук. – М., 2003.
3. Ооржак Б.Ч. Грамматическое выражение модального значения желания в тувинском языке // <file:///C:/Users/1/Downloads/grammaticheskoe-vyrazhenie-modalnogo-znacheniya-zhelaniya-v-tuvinskom-yazyke.pdf>
4. Корди Е.Е. Опитивность // Теория функциональной грамматики. Темпораль-ность. Модальность. – Л.: Наука, 1990.
5. Шашкова В.Н. Функционально-семантическая классификация опитивных высказываний // http://www.rusnauka.com/42_VSN_2017/Philologia/4_231144.doc.htm
6. Зорина Л.Ю. Средства выражения опитивности в вологодских диалектах // Вестник Череповецкого государственного университета. 2012. – №2, т. 2.
7. Цупикова Е.В., Нарбутик И.Е. Лингвокультуроведческие темы в курсе русского языка: семантика желания // Омский научный вестник. 2009. – № 3 (78).
8. Агашина Н.А. Ирреальная модальность в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ставрополь, 2003.
9. Ашрапова А.Х. Обзор когнитивно-лингвистических характеристик категории желания (на примере татарского языка) // <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/120677/1/>;
10. Пелих Е.А. Структура лексико-семантического поля желания (на материале русского, украинского, английского языков): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Саратов, 1984.

Ўқтам Қўлдошов,

Самарқанд давлат чет тиллар институти мустақил тадқиқотчиси

E-mail: kuldashovuktamjon@gmail.com

CONVERSE INTERPRETATION IN POETRY TRANSLATION

Annotation

The article gives brief information about converse interpretation and discusses its role in poetry translation. The importance of converse interpretation in keeping the main aspects of the poetic work as rhythm, rhyme, tone, speech sounds, their acoustic properties, pause, combination of sounds and the content is also researched here. A pragmatic and cognitive approach to translation is based on the ability of the translator to make effective use of translation transformations.

Key words: converseness, relational opposition, modulation, translation strategy, implicit meaning, transformations in translation, cognitive and pragmatic approach, linguacultural barrier.

КОНВЕРСИВНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В ПЕРЕВОДЕ ПОЭЗИИ

Аннотация

В статье дается краткая информация об конверсивной интерпретации и обсуждается ее роль в поэтическом переводе. Здесь также исследуется важность конверсивной интерпретации в сохранении основных аспектов поэтического произведения, таких как ритм, тон, содержание, звуки речи, их акустические свойства, пауза и сочетание звуков. Прагматический и когнитивный подход к переводу основан на способности переводчика эффективно использовать переводческие трансформации.

Ключевые слова: конверсивность, взаимосвязанное противоречие, модуляция, стратегия перевода, неявное значение, трансформация перевода, когнитивно-прагматический подход, лингвокультурный барьер, оппозиция.

ШЕЪРИЙ ТАРЖИМАДА КОНВЕРСИВ ТАЛҚИН

Аннотация

Мақолада конверсивлик ҳодисаси ҳақида қисқа маълумот берилиб, унинг шеърий таржимада тутган ўрни ҳақида фикр юритилган. Шеърий асарнинг асосий жиҳатлари ритм, оҳанг, қофия, мазмун жиҳати, нутқ товушлари, уларнинг акустик хусусияти, пауза, товушларнинг тартибли бирикуви ва уларнинг сўзнинг асосий маъносига қўшилиб қўшимча маъно бериш каби ўзига хос хусусиятларини таржимада сақлашда таржима кўчимларидан бири бўлган конверсивлик ҳодисасининг аҳамияти таҳлил қилинган. Таржимага прагматик ва когнитив ёндошган ижодкорнинг таржима кўчимларидан ўрни билан самарали фойдалана олиши асосланган.

Калит сўзлар: конверсивлик, ўзаро алоқадор қарама-қаршилик, модуляция, таржима стратегияси, имплицит маъно, таржима кўчими, когнитив ва прагматик ёндошув, лингвомаданий тўсиқ, оппозиция.

Кириш. Конверсивлик ҳодисаси ўзаро алоқадор қарама-қарши жуфт сўзлар ёрдамида бир воқеа ҳодисани турли иштирокчилар нуктаи назаридан келиб чиқиб талқин қилиниши билан ўзига хослик касб этади. Масалан, бирор киши бирор нарсани сотиб олар экан, албатта, иккинчи томонда сотадиган кишининг бўлиши талаб этилади. Бирор аёл бирор кишининг рафикаси (хотини) сифатида тавсифланар экан, бошқа бир киши унинг хўжайини (эри) бўлишлиги аниқ.

Конверсивлик (converseness) тушунчасини фанга Ж.Лайонз (1963) киритган экан, Ф.Палмер (1976) ўз тадқиқотида бу ҳодисани ўзаро алоқадор қарама-қаршилик (relational opposition) сифатида тавсифлайди. Конверсивлик ҳодисасининг таржима назариясида аҳамияти шундан иборатки, ғарб таржимашунос олимларидан Ж.Винай ва Ж.Дарбелнатлар (1958/1995) ушбу ҳодисага таржиманинг модуляция усулларидан бири сифатида қараса, А.Честерман (1997) эса уни таржиманинг семантик стратегияларидан бири сифатида талқин қилган.

Конверсивларга Т.С.Элиотнинг Ash-Wednesday шеърини олинган Wavering between the profit and the loss сатрида учраган profit ва loss сўзларини мисол сифатида келтириб ўтишимиз ҳам мумкин [6]. Зеро, ҳар иккала profit ва loss сўзлари шоир ҳаётидаги алғов-далғовликни ифодаласада, ушбу сўзларнинг конверсивлик хусусияти бизга доим ҳаётнинг бошқа бир нуктасида шоирга

яхшилик қилган ёки зарар келтирган кишиларнинг мавжудлигини ёдидимизга солаверади.

Асосий қисм. Мақолаимизнинг кейинги таҳлиллари учун шеърий таржима соҳасида баракали ижод қилган – инглиз шеърлатидан ўзбекчага ва ўзбек шеърлатидан инглизчага бевосита таржима қилиш билан жиддий шуғулланган Динора Султонованинг дастлабки ижод намуналаридан бўлган “Фароғат” номи шеърлар тўплами ва таниқли академик Воҳид Абдуллаевнинг “Самарқанд Сайли” номи шеърий достонининг таржимасини тадқиқот объекти сифатида танладик. Зеро, қуйида ўзингиз ҳам гувоҳи бўласизки, Динора Султонова инглиз тилидан ўзбекчага таржима қилганда ҳам ўзбек тилидан инглизчага таржима қилганда ҳам таржиманинг энг мувофиқ амаллари, усуллари, стратегиялари ва кўчимларини ўрни билан мос тарзда қўлай билиб, шеърларнинг ҳароратини сақлай билганлигидан, унинг туғма таржимон эканлигига ҳеч шубҳа қилмайсиз. Таржимон ҳар икки тилнинг бой хазинасидан самарали фойдаланиб, тиллар орасидаги лисоний ва лингвомаданий тўсиқларни осонлик билан енга олган. Мисол учун инглиз ва ўзбек халқига мансуб қариндошликни ифодаловчи атамаларнинг ўзаро алоқадор семантик қарама-қарши маънони ифодалашда ўзига хос қизиқ лингвомаданий жиҳатга эга эканлиги лингвист олим Ф.Р.Палмер томонидан эътироф этилган экан [8] ака/сингил, опа/ука муносабатлари кўпгина тилларда шахсларнинг гендер фарқлинишига қараб фарқли тил бирликлари билан

ифодаланиши билан бирга, оилада ёшига қараб катта кичиклигини ифодалаш усули ҳам мавжуд, масалан, инглиз тилидаги *sister, brother* сўзлари ўзбек тилида опа ёки сингил, ака ёки ука, рус тилида, старшая сестра/младшая сестра, старший брат/младший брат сингари ифодаланади. Қуйида “Самарқанд сайли” номли шеърий дostonдан олинган мисраларда таржимон жумланинг семантик маъносига ҳам прагматик ҳам когнитив жиҳатдан ёндошиб, аслиятда конверсив хусусиятга эга қариндошлик атамасининг имплицит маъносини ҳам яққол англай олган ҳолда тил бирлигининг ўзаро алоқадор қарама-қарши жуфти билан таржима қилиб қoфия уйғунлигини ҳам сақлай билганлигининг гувоҳи бўламиз. Инглиз тилида ёшга нисбатан фарқни яққол англаб бoлган *brother* сўзига *elder* сўзини қўшиб ишлатиш орқали ўзбек тилидаги ука сўзига унинг конверсив жуфти бўлган ака маъноси ҳосил қилиниб, Самарқанднинг Римдан қадимийроқ эканлигини қарама-қарши нуктадан тавсифлаб берилишига эришилган:

Довруғи кетган қадим,

Ука экан унга Рим. [4]

It is a great ancient glorious dome

An elder brother of famous Rome [4]

Қуйидаги жумлада эса аслиятда Самарқанд боғлари тасвиридан келиб чиқиб “макон бўлмоқ” сифатида ифодаланган фикр таржима матнида қарама-қарши нуктадан “макон қурмоқ” сифатида тавсифланмоқда. Зеро, булбулга макон бўлган масканда булбулнинг ин қурган бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Ҳар иккала ҳолатда ҳам боғларнинг булбул яшайдиган даражада сўлим ва чаманзор эканлигини осонгина англаб етишимиз мумкин:

Булбулга макон экан,

Бағри бепoён экан. [4]

The nightingales do build their nests there

The land is hospitable, they say, there. [4]

Лингвист олимлар О.Есперсен ва Л.Новиковларнинг тадқиқотларида конверсивлик ҳодисаси феълларнинг аниқ ва мажхул нисбат категорияси доирасида ўрганилган [О.Есперсен, 1924/1958: 193/186-187, Л.Новиков, 1982: 214] экан, аниқ нисбат шаклида жумланинг мажхул нисбат шаклида ифодаланиши ҳам конверсивликни вужудга келтириб, турли нуктадан туриб бир хил вазиятни ифодалашини қуйидаги мисолда ҳам гувоҳи бўламиз:

Серқаймоқ сут келтирар

Семиз говмиш сигирлар [4].

Fresh creamy milk is brought to us

Each day by those pretty, heavy cows [4].

Ўзбек тилидаги ватандoш, тенгдош, инглиз тилидаги *groupmate, schoolmate* каби от сўз туркуми доирасидаги сўзлар ҳам симметрик тарзда конверсивликни ифодалаб, бу ҳолатда иштирокчилар тенг статусга эга, яъни бир хил функционал юкломани бажарадилар, яъни “биринчи иштирокчи” ва “иккинчи иштирокчи”. Бундай сўзлар эга ва объект каби семантик компонентлар ўртасида оппозитив муносабатни билдирмайди-да, балки улар умумий иш-ҳаракатни амалга оширишда ўхшаш функцияларни бажарадилар. Масалан, Анвар Икромнинг тенгдоши бўлса, Икром ҳам Анварга тенгдош бўлиши аниқ. Шунингдек, ўзбек тилидаги ватандoш, тенгдош қабилар инглиз тилида тасвирий характердаги бирикмалар билан ифодаланиш ҳолатлари мавжуд: *someone who lives in the same country, someone of the same age*. Қуйидаги мисолда эса тенгдош сўзи прагматик ёндошув орқали таржима қилиниб, тенгдош

бўлганлар бир хил воқеа-ҳодиса ва ҳолатни бошидан кечиргувчилар сифатида ифодаланиб маъно уйғунлиги сақланган:

Жамoли олам аро,

Тенгдоши бор – Бухоро [4].

Its beauty's been admired for ages,

And Bukhara witnessed those praises [4].

Инглиз тилидаги эга ва объект каби семантик компонентлар ўртасида оппозитив муносабатни билдирмайдиган феъллар конверсивлигининг яна бир тури борки, улар умумий иш-ҳаракатни амалга оширишда ўхшаш функцияларни бажарадилар. Агар “бормоқ-келмоқ” феълларида ҳар икки ҳаракатни бир субъект бажарган бўлса, “қўрсатмоқ”, “қилдирмоқ” феълларида иш-ҳаракатнинг икки бажарувчиси икки хил функционал юкломани бажарса яъни, бири “қаузатор” иккинчиси “бажарувчи” бўлса, бу янги турда бир иш-ҳаракат бажарувчилари тенг статусга эга, яъни бир хил функционал юкломани бажарадилар, яъни “биринчи бажарувчи” ва “иккинчи бажарувчи”. Масалан: *They met* (Улар қўришишди), *They kissed* (Улар ўпишишди), *They embraced* (Улар қучоқлашишди), *They quarreled* (Улар уришишди, Улар жанжаллашишди) ва ҳоказо. Бу феълларнинг ўзига хос хусусиятлари шундаки улардан англашилган иш-ҳаракатни бир шахс томонидан амалга ошириб бўлмайди. Масалан, ўпиш учун бошқа бирор одам бўлсагина бу иш-ҳаракатни бажариш мумкин. Агар ўпиладиган одам бўлмаса уни ўпиб бўлмайди. Агар ўпиладиган одам бу иш-ҳаракатда иштирок этмаса шунчаки юзини лабини тутса-ю иккинчи шахс бу иш-ҳаракатни бажарса бу ерда мажхуллик ҳам конверсивлик ҳам йўқ. Бу ерда бир томоннинг фаоллиги бор ҳолос.

Таржимон Динора Султонованинг “Фарoғат” номли таржималар тўпламидан келтирилган қуйидаги сатрларда ҳам инглиз тилидаги конверсив хусусиятга эга бўлган *meet* феълнинг ўзбек тилида туташмоқ феъли билан ифодаланиши иш-ҳаракат бажарувчиларининг тенг статусга эгаллиги, бир хил функционал юкломани бажаришини, яъни “биринчи бажарувчи” ва “иккинчи бажарувчи” муносабатларини ифодалаш орқали конверсивликни ҳосил қилишлигига гувоҳ бўламиз:

Our hands have met but not our hearts

Our hands will never meet again (Thomas Hood).

Бизнинг қўллар туташганди, туташмади дил,

Туташмасдир асло энди қўлларга қўллар [4].

Кейинги мисолда аслиятда киш фаслининг жуда қаҳратонли келганлиги ва табиатга таъсир қилганлиги таърифланган бўлса, таржимада худди шу ҳолат табиатдаги киш таъсири остида қолган предметлар томонидан тавсифланиб кишнинг қаттиқ келганлиги ҳар иккала вариантда ҳам мазмунан талаб даражасида ёритиб берилган:

Winter is the king of showmen

Turning tree stumps into snowman (Ogdan Hash).

Киш қўрсатар томоша

Қаран-чи эрта тонгда –

Қорбобо бўпти тўнка [4].

Аслиятда қор ёғиши ва унинг эриши оқибатида ҳамма жойнинг лой бўлиб кетиши, қуйидаги сатрларда, ернинг ҳолатидан келиб чиқиб тавсифланар экан, таржима матнида эса қорнинг эриши ерни лой қилиши шаклида ифодаланиб, мазмун конверсив талқин тарзида сақланмоқда. Яъни, аслиятда “лой бўлиб кетмоқ” (*it's slushy*) шаклида келган тил бирлиги, таржимада “лой қилмоқ” шаклида ифодаланиб маъно уйғунлигига эришилмоқда:

Snow is so snowy when it's snowing

I'm sorry it's slushy when it's going (Ogdan Hash).

Қор ёғаркан, оппоқ қор
Афсус турмас, эрир қор
Ерни лой қиладир қор [4].

Инглизча матнда тўлдирувчи вазифасида келган сўзнинг таржимада эга вазифасида келиб бир хил вазиятни тасвирланишига қуйидаги сатрларда гувоҳи бўламиз. Аслиятда кўчар тош (rolling stones) тўлдирувчи вазифасида келар экан, таржимада унинг вазифаси ўзгариб эгага айланмоқда ва мазмун қарама-қарши нуктадан туриб бўлсада сақланмоқда:

Moss does not cling to rolling stones (Joe Hill).

Моғор босиб ётмасмиш кўчар тош асло [4].

Гувоҳи бўлганимиздек шеъринг жанр таржима кўчимларидан кенг фойдаланишни талаб этадиган жанрдир. Ушбу жанрнинг асосий элементлари бўлган ритм ва қофияни сақлашда конверсив талкин ҳам, таржима трансформацияси сифатида, аҳамиятли таржима стратегияларидан бири экан.

Хулоса. Хулоса сифатида айтишимиз мумкинки, истиклолимиз туфайли назмий асарларнинг аслиятдан бевосита таржима қилинишига, ва ниҳоят, кенг микёсда

эришдик. Ўзбекистонимизнинг жаҳонга юз тутиши натижасида эришган ютуқларимиздан бири истеъдодли ижодкорларимиз хорижий тилларни ўрганиб, улардан бевосита таржима қилишга киришганлигидир.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, шеъринг таржимада ижодкор асарнинг мазмун жиҳатини, нутқ товушлари, уларнинг акустик хусусияти, пауза, ритм, оҳанг, товушларнинг тартибли бирикуви ва уларнинг сўзнинг асосий маъносига қўшилиб қўшимча маъно беришини ҳам эътиборга олиш керак бўлар экан, ўз-ўзидан бу жараён таржиманинг турли кўчимлари (таржима трансформациялари)дан фойдаланишни тақозо қилаверади. Конверсив талкин, яъни ўзаро алоқадор қарама-қарши сўзлар орқали мазмунни сақлаб қолиш усули, айниқса, назмий асарлар таржимасида кенг қўлланиладиган таржиманинг семантик стратегияларидан бири эканлиги намоён бўлди. Зеро, шеъринг таржимада асосий мақсад структурани эмас, балки мазмунни сақлаш экан, конверсивлик ҳодисаси ҳам гап структураси ўзгарсада мазмун сақланишига эришиладиган таржима кўчимларидан бири эканлиги, шеъринг таржимага ҳам мос кўчим эканлигини далиллайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Новиков Л.А. Семантика русского языка, М. ВШ, 1982, - 272 с.
2. Султонова Д. Фароғат. Leisure. “Зарафшон” нашриёти. Самарқанд. 1996. - 52 б.
3. Султонова Д., Ҳалимова Ф. Шеър ва таржима. Ўқув-услубий қўлланма СамДЧТИ нашри. Самарқанд. 2009. - 144 б.
4. Abdullayev V. Samarkand Saily. Doston. (novel in verses). Translation by Dina Sultanova. “Zarafshan” edition. Samarkand. 2004. - 30 б.
5. Chesterman A. Memes of translation. John Benjamins Publishing Company <https://benjamins.com>. 1997. - 225 p.
6. Jeffries Lesley. The language of twenties-century poetry. The Macmillan Press LTD. London. 1993. - 175 p.
7. Lyons J. Structural Semantics. An Analysis of Part of the Vocabulary of Plato (Publ. of the Philological Society, 20). Oxford, Blackwell, 1963. - 237 p.
8. Palmer F. Semantics. A new outline. Semantics. M.: VSh, 1976, - 170 с.
9. Vinay J.-P., Darbelnet J. Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation. [Stylistique Compare du Francais et de l'Anglais. Methode de Traduction]. Translated and edited by Juan C. Sager and M.-J. Hamel. Benjamins Translation Library, 11,1958/1995. - 359 p.

T.K. MARDIEV,
SamISI "Tillarni o'qitish" kafedrasini mudiri, (PhD)
tulkinmardiev@umail.uz.
E.Z. SHERMATOVA,
SamDCHTI 2- kurs magistranti
I.B. MATTIYEV,
SamISI dotsenti, fil.f.f.d (PhD) dotsent

THE RELATIONSHIP BETWEEN LINGUISTIC CONSCIOUSNESS AND LINGUISTIC PERSONALITY CONCEPTS

Annotation

The main tasks of linguoculturology are linguistic units that describe the linguistic landscape of the world, the conceptsphere, which is a set of basic concepts of culture, the description of linguistic consciousness and personality, the national-cultural mentality of language speakers. Nowadays, linguoculturology is the most developed domain of linguistics not only in foreign linguistics but also in that of Russian. This article discusses the relationship between the concepts of linguistic consciousness and personality at the centre of modern linguistics.

Key words: linguistic, linguistic consciousness, cognitive, concept, linguistic personality, writer's language, communicative person, author's images, fictional images, speech portrait, semantic analysis, pragmatic analysis.

ВЗАИМОСВЯЗЬ КОНЦЕПЦИЙ ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ И ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотации

Основными задачами лингвокультурологии являются лингвистические единицы, описывающие языковой ландшафт мира, концептосферу, представляющую собой совокупность базовых понятий культуры, описание языкового сознания и личности, национально-культурного менталитета носителей языка.

Ключевые слова: языковое, языковое сознание, познавательный, концепция, языковая личность, язык писателя, коммуникативный человек, авторские изображения, вымышленные изображения, речевой портрет, семантический и прагматический анализ.

LISONIY ONG VA LISONIY SHAXS TUSHUNCHALARINING O'ZARO MUNOSABATLARI

Annotatsiya

Olamning lisoniy manzarasini, madaniyatning asosiy konseptlari majmui bo'lgan konseptosferani, lisoniy ong va shaxs tushunchalarini tavsiflash hamda til egalariining milliy-madaniy mentaligini aks ettiruvchi lisoniy birliklarni, insoniyatning qadimiy tasavvurlariga muvofiq keluvchi madaniy arxetiplarni, nutqiy muloqotga xos bo'lgan milliy ijtimoiy-madaniy stereotiplarni aniqlash lingvokulturologiyaning asosiy vazifalari hisoblanadi. Hozirgi vaqtda lingvokulturologiya jahon, xususan, rus tilshunosligida eng rivojlangan yo'nalishlardan biri bo'lib, bu borada birqancha o'quv qo'llanmalar yaratilgan. Ushbu maqolada zamonaviy lingvistika markazida turgan lisoniy shaxs va lisoniy ong tushunchalarining o'zaro munosabatlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: lisoniy, lisoniy shaxs, kognitiv, konsept, tilshunoslik shaxsi, lisoniy ong, yozuvchi tili, obraz, kommunikativ shaxs, muallif obrazi, badiiy obraz, nutq portreti, semantik, pragmatik tahlil.

Kirish. "Ajodlarimiz, ota-bobolarimiz aynan ona tilimiz orqali jahonga o'z so'zini aytib kelganlar. Shu tilda buyuk madaniyat na'munalarini, ulkan ilmiy kashfiyotlar, badiiy durdonalar yaratganlar", degan edi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev. [11; 7] Tilshunoslik ham o'z doirasida turfa xil ajoyibotlarga boy desak mubolag'a bo'lmaydi. Bugun biz ko'rib chiqmoqchi bo'lgan lisoniy ong va lisoniy shaxs tushunchalari fikrimizning yaqqol isbotidir. Zamonaviy antropotsentrik lingvistikaning markazida "lisoniy shaxs" tushunchasi, ya'ni nutq harakatlarini bajarish qobiliyatidagi shaxs turadi. U fanga birinchi bo'lib V.V.Vinogradov tomonidan kiritilgan. Olim lisoniy shaxs tushunchasiga fantastika tilini o'rganish orqali yondoshdi. V.V.Vinogradovning ilmiy ishida markaziy bo'lgan "muallifning obrazi" va "badiiy obraz" tushunchalarini rivojlantirish mantig'i tadqiqotchini tilshunos shaxs, badiiy obraz va muallifning obrazi. Muayyan lisoniy shaxslarning dastlabki tavsiflari ham V.V.Vinogradov qalamiga tegishli.[10;p.84-91] Karaulov: a) tarkibiy va lisoniy murakkablik darajasi; b) voqelikni aks ettirishning chuqurligi va aniqligi; c) ma'lum maqsadga yo'naltirish. [2;p.56] Yu.N.Karaulov badiiy matn asosida lisoniy shaxsning darajali modelini ishlab chiqdi. Tilshunoslik

shaxsi uchta tarkibiy darajaga ega: Birinchi daraja og'zaki - semantik (semantik-jangovar, o'zgaras), oddiy tilni bilish darajasini aks ettiradi. Ikkinchi daraja kognitivdir, bu yerda jamiyat (lisoniy shaxs) ga xos bo'lgan tegishli bilim va g'oyalarni realizatsiya qilish va aniqlash va jamoaviy va individual bilim makonini yaratish. Ushbu daraja shaxs dunyosining lingvistik modeli, uning tezausuri va madaniyatini aks ettirishni nazarda tutadi. Uchinchi - eng yuqori daraja - amaliydir.[7; c.56] Tilshunoslik shaxsining rivojlanishiga turtki beradigan motivlar va maqsadlarni aniqlash va tavsiflashni o'z ichiga oladi. Binobarin, axborotni kodlash va dekodlash "shaxsning kommunikativ makoni"ning uchta darajasi - og'zaki-semantik, kognitiv va pragmatik ta'sirida sodir bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Lisoniy shaxs tushunchasi fanga dastlab olim V.Vinogradov tomonidan kiritilgan bo'lsa, "lingvistik ong" atamasi esa birinchi bo'lib Gumboldt tomonidan fanga kiritilgan. Bu bilan, olim, nutqni ishlab chiqarishda, fikrni so'zga tarjima qilishning yetarli ekanligi to'g'risida ongni aks ettirish qobiliyatini nazarda tutgan. Tilshunoslik shaxsining uch darajali tuzilishi kontseptsiyasi ma'lum bir shaklda kommunikativ

ehtiyojlarning uch turi - aloqa o'rnatuvchi, axborot beruvchi va ta'sir qiluvchi, shuningdek, aloqa jarayonining uch tomoni - kommunikativ, interaktiv va pertseptiv bilan o'zaro bog'liqdir. Darajali model umumlashtirilgan shaxs turini aks ettiradi. Ko'pgina o'ziga xos lisoniy shaxslar bo'lishi mumkin. Ular shaxs tarkibidagi har bir darajaning ahamiyatiga ko'ra farqlanadi. Shunday qilib, lingvistik shaxs nutq shaxslarining ko'p qatlamli va ko'p komponentli paradigmasi hisoblanadi. Shu bilan birga, nutq shaxsi - bu haqiqiy muloqot paradigmasida, faoliyatida lingvistik shaxs. Tilshunoslik shaxsining milliy-madaniy o'ziga xosligi va muloqotning milliy-madaniy o'ziga xosligi nutqiy shaxs darajasida namoyon bo'ladi. Tilshunoslik shaxsining tarkibiga quyidagi tarkibiy qismlar kiritilgan: 1) ta'lim mazmunining qiymati, g'oyaviy, tarkibiy qismi, ya'ni qadriyatlar tizimi yoki hayotiy ma'nolar. Til olamga dastlabki va chuqur qarashni ta'minlaydi, dunyoning lingvistik qiyofasini shakllantiradi va milliy xarakterni shakllantirish asosida yotadigan va lingvistik dialog jarayonida amalga oshiriladigan ma'naviy g'oyalar iyerarxiyasini shakllantiradi; 2) kulturologik komponent, ya'ni tilga qiziqishni oshirishning samarali vositasi sifatida madaniyatni o'zlashtirish darajasi. Nutq qoidalari va nutqqa xos bo'lmagan xatti-harakatlar bilan bog'liq bo'lgan o'rganilayotgan til madaniyati faktlarini jalb qilish, yetarli darajada foydalanish va aloqa sherigiga samarali ta'sir qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi; 3) har bir insonda mavjud bo'lgan shaxsiy komponent, ya'ni individual hisoblanadi. Shunday qilib, "tilshunoslik shaxsi" tushunchasi tegishli fanlararo atamaning tilshunoslik sohasiga proyektsiyasi bilan vujudga keladi, uning ma'nosida falsafiy, sotsiologik va psixologik qarashlar fizikaviy va ma'naviy xususiyatlarning ijtimoiy ahamiyatga ega to'plami uning sifatini qarorini tashkil etuvchi shaxs. Avvalo, "tilshunoslik" - bu nutq faoliyati qobiliyati tomondan olingan, ona tili sifatida odam tushuniladi, ya'ni nutq asarlarini ishlab chiqarish va idrok etishga imkon beradigan shaxsning psixofizik xususiyatlari majmuasi mohiyatan nutq shaxsidir. "Tilshunoslik shaxsi", shuningdek, tilni aloqa vositasi - kommunikativ shaxs sifatida ishlatadigan odamning og'zaki xulq-atvorining xususiyatlari to'plami sifatida tushuniladi. [8; p.347] Va, nihoyat, "tilshunos shaxs" deganda, ma'lum bir tilda so'zlashadigan odamning asosiy milliy-madaniy prototipi, asosan, leksik tizimda mustahkamlangan, g'oyaviy munosabat asosida tuzilgan o'ziga xos "semantik kompozitsiya" tushunilishi mumkin. Tilshunoslik - bu nutq shaxslarining ko'p qatlamli va ko'p komponentli paradigmasi. Shu bilan birga, nutq shaxsi - bu haqiqiy muloqot paradigmasida, faoliyatida lingvistik shaxs. Muloqotning milliy va madaniy o'ziga xos xususiyati nutqiy shaxs darajasida ochib beriladi.

Tadqiqot metodologiyasini. Lisoniy shaxs va lisoniy ong tushunchalarini tahlil qilishda maqolada tavsifiy, qiyoslash metodi, chog'ishtirma-tipologik metodi, assotsiatsiyaviy-og'zaki metodi, statistik-tahlil metodlaridan bevosita foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Tilshunoslik shaxsini shakllantirishning asosiy vositasi shaxsning sotsializatsiyasi bo'lib, u uch jihatni o'z ichiga oladi: Shaxsiy jihat - insonni muayyan ijtimoiy munosabatlarga kiritish jarayoni, natijada lisoniy shaxsiyat butun jamiyatning madaniy va tarixiy bilimlarini amalga oshirishning bir turi bo'lib chiqadi; Ijtimoiy hayotni erkinlashtirish sharoitlarida individualizmning kollektivizm o'rni qilinishida insoniy muomala qo'yidagi jihatlarida o'z ifodasini topdi. Birinchidan, "individual reduksiya", ya'ni "Men" va "Sen" (bu yerda subyekt faqat shaxs sifatidagi "Men" tarzida tushuniladi) individlariga munosabatning muomala asosida. Ikkinchidan, "psixologik reduksiya", ya'ni "Men" va "Sen"ning sof ma'naviy aloqasiga muomala asosida lisoniy shaxs aralashuvi yotadi. Uchinchidan, "axloqiy

reduksiya", ya'ni "Men va Sen" hamda "Men va Ular" o'rtasidagi sof axloqiy munosabatlarga muomala asosida lisoniy ong va shaxs tushunchalari aloqadorligi ta'minlangan. U yoki bu etno-lingvistik madaniyat tomonidan belgilangan me'yor va standartlarga muvofiq faol nutq-fikrlash faoliyati hisoblanadi.

Ushbu fikrni V.Vorobyov tasdiqlaydi, u "inson haqida faqat tilda mujassam bo'lgan tilshunos shaxs sifatida gapirish mumkin", deb hisoblaydi. [12; c. 87] Tilshunoslikdagi tilshunoslik "haqiqatning aks etishi chuqurligi va aniqligi, strukturaviy va lingvistik murakkabligi darajasi bilan tavsiflanadigan nutq asarlarini yaratish va idrok etishni belgilaydigan shaxsning qobiliyatlarini va xususiyatlarini, lingvistik kompetentsiyasini, tilshunoslik shaxsining intellektual xususiyatlari ta'kidlangan. Karaulova, "tilshunoslik - bu" tilni o'rganishning barcha jihatlariga kirib borishi va shu bilan birga insonni o'z tilidan tashqarida o'rganadigan fanlarning chegaralarini buzadigan "o'zaro faoliyat g'oyasi" deb ta'riflagani bejiz emas. Tilshunoslik - bu psixik, ijtimoiy, axloqiy va boshqa tarkibiy qismlarni o'z ichiga olgan, lekin uning tili, nutqi orqali singan shaxsning to'la-to'kis vakolat turidir. Ijtimoiy guruhni ifodalovchi lisoniy shaxsni o'rganish - tilshunoslik shaxsi tushunchasi tilning individual foydalanuvchisi bilan chegaralanib qolmaydi, balki milliy lingvistik tip darajasiga chiqadi. Tilshunoslik shaxsi ijtimoiy hodisadir, lekin uning individual jihat bor. Tilshunoslikdagi shaxs tilga ichki munosabat, shaxsiy lisoniy ma'nolarni shakllantirish orqali shakllanadi; ammo unutmaslik kerakki, lingvistik shaxs lisoniy an'analarning shakllanishiga ta'sir qiladi. Har bir tilshunoslik o'ziga xos shaxs tomonidan o'tmishdoshlar tomonidan yaratilgan barcha til boyliklarini o'zlashtirish asosida shakllanadi. Muayyan shaxsning tili asosan quyidagilardan iborat ya'ni umumiy til va ozgina darajada - individual til xususiyatlaridan. Masalan; Fri-fri chicky-chick, qovurilgan jo'ja, zerts (desert) kabi individual til xususiyatlari mavjud. Bu esa o'zbeklarda jargon, shevaga xos so'zlar va vulgar leksikonga mansub qatlamni o'z ichiga oladi. Ya'ni yoshlar orasida "ketdim" o'rnida "sirpandim", "dollar" o'rnida "ko'ki" kabi. Tilshunoslik shaxsini milliy aspektda o'rganish - tilshunoslik shaxsi bu ikki aqliy shakllanish - bilim va g'oyalar shaklida mavjud bo'lgan tilshunoslik ongining tashuvchisi bo'lib, uning yordamida dunyoning ajralmas qiyofasi shakllanadi, bu "... shaxsning aks etishi uchun asosdir va dunyoning semantik xilma-xilligini yanada rivojlantirish."

Har bir lisoniy shaxs o'ziga xosdir, o'ziga xos bilim makoniga, tilga oid o'z bilimlariga va undan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlariga ega. Tadqiqotchi D. B. Gudkov oddiy lingvistik shaxs yo'q, u har doim milliy, har doim ma'lum lingvokultural jamiyatga tegishli, deb hisoblaydi [1]. Xususan, ingliz tilida "have some more cake" (yana oling tortdan), "Help yourself!" (olib turing.) mezbanning mehmoniga ko'rsatayotgan etiketi hisoblanadi. O'zbek tilida esa "chopon, beshik, chachvon, tandir" kabi milliylikimizni ifodalovchi termin va iboralar esa lingvokultural jamiyatga tegishli hisoblanadi. Shunday qilib, lingvistik shaxs potentsial ravishda har qanday ona tili so'zlashuvchisi sifatida tushuniladi va lisoniy shaxsni ifodalash, o'rganish va tavsiflash usuli uning tuzilishini u ishlab chiqaradigan va idrok etgan matnlar asosida qayta qurishni nazarda tutadi. "Tilshunoslik shaxsi" atamasining o'zi "til" ni (aniqrog'i matnlarni) tahlil qilish asosida "shaxs" haqida hosila bilimlarni olish g'oyasini o'z ichiga oladi: a) shaxs va ushbu matnlarning muallifi sifatida o'ziga xos xususiyati, qiziqishlari, ijtimoiy va psixologik afzalliklari va munosabatlari bilan, b) ma'lum bir tilshunoslik jamoasining va unga kiritilgan torroq nutq jamoasining tipik vakili sifatida, ma'lum bir tilning yig'indisi yoki o'rtacha tashuvchisi sifatida; c) ajralmas xususiyati imo-ishora tizimlaridan va birinchi

navbatda tabiiy tildan foydalanish bo'lgan insoniyat zotining vakili sifatida[9]. Shunga ko'ra, tilni lisoniy shaxs orqali o'rganish yondashuvining murakkabligi, bu holda til ham tizim, ham matn sifatida, ham qobiliyat sifatida namoyon bo'lishida namoyon bo'ladi. Bu yo'llarning barchasi tilda inson omiliga murojaat qilish, til subyekti tomonidan qanday ishlatilishini aniqlash uchun tilshunoslikning global "til va inson" muammosiga o'tishining juda muhim bir holatini tavsiflaydi. Tilshunoslik bilan bog'liq tadqiqotlar turli xil eksperimental usullar bilan ajralib turadi: assotsiativ eksperimentlar – matnlarni qayta hikoyalashni tahlil qilish; semantik differentsial usul – shaxsning bir kunlik yozuvlarini tahlil qilish; bolalar nutqining yozuvlari faoliyatini tahlil qilish – tarjimonlar va ona tilida so'zlashuvchilarning yozma nutqlari bo'yicha statistik jihatdan ishonchli o'z-o'zini kuzatuvlarini tahlil qilish, degrammatik matnlarni tiklash bo'yicha tajribalar. Filologiya sohasidagi matnlarni o'rganishda an'anaviy ravishda shakllangan tendentsiyalar orasida tilshunoslik shaxsiyatining bayon etilgan tushunchasiga eng yaqin bo'lganlari "yozuvchi tili" va asardagi personajning "nutq portreti" dir[3]. Masalan: He laid on the mouth of the river - the mouth of the river (daryo labida) "I sit and write in the dead of night" - "dead of night" (sokin tun) majoziy ma'noda qo'llangan. Ingliz tilida ham o'zbek tili kabi nutq portretini boyitib-sayqallab turadigan til birliklari mavjud ekanligini ko'rib o'tdik. Tilshunoslik shaxsiga nisbatan sinonim atamalar quyidagilardir: subyekt (dunyoni anglayan va nutqida aks ettirgan), individual, matn muallifi, matn tashuvchisi, axborot beruvchi (faol va passiv), muallifning obrazi. Tilshunoslik shaxsini o'rganishga tobora ortib borayotgan qiziqish shu bilan namoyon bo'ladi so'nggi yillarda "turli tipologik guruhlarining(ijtimoiy-kommunikativ va professional-kommunikativ) tilshunoslik xususiyatlarini" tasvirlashga urinayotgan ishlar soni ko'paymoqda. "Tayyorlik to'plamini shakllantirish subyektiv xususiyatlar bilan emas, balki birinchi navbatda ijtimoiy sharoit va lingvistik shaxsning tegishli rollari bilan belgilanishi sababli "professional tilshunoslik shaxsi" atamasi kiritildi. Kasbiy lingvistik shaxsning muhim xususiyatlaridan biri bu yoki boshqa foydalanish chastotasi darajasiga ega bo'lgan so'z boyligi, chunki leksika va nutq uslubi odamning ma'lum bir kasbga mansubligini bildiradi. Bundan tashqari, professional lingvistik shaxsning xususiyatlari bevosita ushbu shaxs tomonidan bajariladigan vazifalarga bog'liq. Masalan, o'qituvchi uchun uning faoliyat sohasi bilan bog'liq bo'lgan eng muhim vazifalar "axborot uzatish, ma'lumot so'rash, harakatga undash, aloqa sherigi harakatiga munosabatini bildirishdir. Ushbu vazifalar o'qituvchi faoliyatida bajarilayotganda hal etiladi. Kontseptsiya aqliy birlik va obyektiv voqelikning vakili bo'lgani uchun, ko'pincha lingvistik obyektivlikka ega, u lingvistik ong tushunchasi bilan bog'liq. Til jamoatchiligining tilda bo'lmagan tilga oid materiallarni rasmiylashtirish usullari haqida mulohaza yuritish qobiliyati. Bilish jarayonida hosil bo'lgan mental tuzilma - konsept mazmunida aynan shu turdagi ravshan va aniq ko'rinishga ega bo'lgan belgi - xususiyatlar o'rin oladi hamda konseptning lisoniy voqelanishida xuddi shu xususiyatlar yetakchilik qiladi. Voqelikni aks ettirish to'g'ridan-to'g'ri tilning vazifasiga kirmaydi, bu vazifani dastlabki o'rinda tafakkur bajaradi. Lekin tafakkurda yuzaga kelgan mental tuzilmalar til tizimida o'z ifodasini topadi. So'z, xuddi boshqa til birliklaridek, alohida bir predmetni yoki voqeani atovchi oddiy bir yorliq bo'lmasdan, balki voqelikni bilish vositasidir. Lisoniy birliklar vositasida axborot yig'iladi, saqlanadi va avloddan-avlodga o'tadi. Bir so'z bilan aytganda, til birliklarining kognitiv jarayon kechishidagi o'rni alohida e'tiborga loyiqdir. Mental tuzilma – konseptning lisoniy belgiga o'tish jarayoni qanday kechishi masalasi baxsli mavzudur. Dastlabki o'rinda konseptning lisoniy

moddiylashuvi ong va til tizimi o'rtasidagi hamkorlikning mahsuli ekanligini unutmaslik kerak. Oldin aytilganidek, konsept shakllanishining boshlang'ich nuqtasi voqelik bo'lagi –predmet haqidagi tasavvur - obrazning yuzaga kelishidir. Bu obraz oddiy sxema yoki shakl bo'lib qolmasdan, balki mazmunli hodisadir. Boshqacha aytganda, subyekt obrazning oddiy shaklini ko'rmaydi yoki uning mazmunini idrok qilmaydi, u mazmunli obrazni idrok etadi. Shu tariqa lisoniy belgiga aylanadi va bu belgi ma'nosining o'zagini tashkil qiladi. Lekin voqelik ong - lisoniy belgi o'rtasidagi bunday uzviylikni oddiy takrorlash ko'rinishida talqin etmaslik kerak. Chunki ong voqelikni lisoniy belgi vositasida oddiygina aks ettirmaydi, balki subyekt uchun muhim bo'lgan belgi-xususiyatlarni ajratadi hamda ular asosida idrok etilayotgan obyekt (predmet, xodisa)ning namunaviy modelini yaratadi. Konseptning lisoniy moddiylashuv jarayoni muhim mental bosqichni bosib o'tadi. Voqelikning tafakkurdagi umumlashgan in'ikosi - obrazning mantiqiy "qayta ishlanishi" natijasida hosil bo'lgan konsept lisoniy "libos" olishidan oldin ushbu "libos"ning tasavvurdagi aksi - modeli yuzaga keladi. Lisoniy voqelanish rejasini paydo bo'lgan xatoliyoq uni amalga oshirish uslubi izlanadi.[4; 98] Reja hamda "so'zsiz" model nolisoniy yoki "botiniy nutq" jarayonida yuzaga keladi. Botiniy nutqning yuzaga kelish muammosi bilan shug'ullangan psixolog va psixolingvistlar ushbu hodisani turlicha talqin qilib kelishmoqda. Ulardan ayrimlari botiniy nutqni oddiygina qilib, o'z-o'ziga gapirish bilan tenglashtirsalar, boshqalari uni alohida tashqi (zoxiriy) nutqdan butunlay farq qiluvchi hodisa sifatida ta'riflaydilar. Biroq, eng muhimi, botiniy nutq zoxiriy nutqning asosini, negizini tashkil qilishini olimlar e'tirof etib kelishmoqda. Darhaqiqat, nutqiy faoliyat ijro (talaffuz) va eshitish (mazmun idroki) bosqichlaridan tashqari yana bir bosqichini o'z ichiga oladi. Bu tashqi yoki zoxiriy nutqni rejalashtirish bilan bog'liq yashirin jarayondir. A.R. Luriya aytganidek, bo'lg'usi nutqiy harakat niyat va rejadani boshlanadi va ushbu reja nutqiy faoliyatning "ichki xarakatchan sxemasi" vazifasini o'taydi[6]. Ichki sxema o'ziga xos dasturlash xizmatini o'tab, lisoniy nomlanishi lozim bo'lgan kontseptning mundarijasida mujassamlangan asosiy mazmun xususiyatlarini aks ettirmog'i dardor. Darhaqiqat, lisoniy ong tushunchasini idrok etishda lisoniy shaxs tushunchasining asosida xulq-atvor normalari turadi. Xulq-atvor me'yorlari prototipik, ya'ni, biz ma'lum vaziyatlarga nisbatan munosabat, xatti -harakatlar, javoblarni kutish va baholash reaksiyalari haqidagi bilimlarni xotirada saqlaymiz. Shu bilan birga, biz xulq -atvor normasidan mumkin bo'lgan og'ishlarni tan olamiz va bunday og'ishlar har doim muloqot ishtirokchilarining qo'shimcha xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Nihoyat, xulq -atvor tabulari mavjud bo'lib, ularning buzilishi muloqot ishtirokchilarining salbiy reaksiyasini keltirib chiqaradi va muloqotni to'xtatadi. Masalan, ingliz tilida so'zlashadigan muhitda muloqotni tugatishning turli xil usullari mavjud, xususan, muloqotning norasmiy tugashi uchun bir nechta odatiy nutq klisellari keltirilgan. Ma'lumki, ingliz tilidagi muloqotning o'ziga xos xususiyati xulq-atvorning mintaqaviy variantini tanlashdan iborat: inglizlar uchun maqbul bo'lgan narsa amerikaliklar uchun nomaqbul bo'lishi mumkin va aksincha. Masalan: Qo'shma Shtatlarda tez -tez "Kuningiz yaxshi bo'lsin!" (Have a nice(good) day!) Shu bilan birga, ingliz lug'atida bunday ibora, birinchi navbatda, sotuvchi va xaridor o'rtasida muloqot qilishda o'rinli ekanligi qayd etilgan: sotuvchi xaridor bilan xayrlashib, unga eng yaxshi tilaklarni tilaydi. Shunday qilib, bu nutq formulasida inglizlar uchun muloqot ishtirokchilari haqidagi qo'shimcha status-rol ma'lumotlari mavjud.

Xulosa va takliflar. Muxtasar qilib aytganda, Ong psixik faoliyatning oliy shakli. Ong mavjudligi shakli sifatida, nutq u bilan murakkab funktsional aloqada. Bunday

yondashuv natijasida ong ideal emas, moddiy hodisa degan xulosa kelib chiqadi. Lisoniy ong va shaxs bir-birisiz mavjud emas: ong voqelikni aks ettiradi, shaxs esa til vositasida muhim axborotni narsani ifodalaydi. Til ideal asosni (ma'lumotni) va uni uzatish usulini birlashtiradi material tashuvchisi. Ongni rivojlantirish, uning ma'lumot boyligini boyitish nutqni rivojlantiradi, ammo boshqa tomondan, ong mavjudligining yaxshilangan usuli sifatida nutqning rivojlanishi ongni rivojlantiradi. Til fikrlash uslubiga, uning

uslubiga, texnikasiga va usullariga ta'sir qiladi. Shunday qilib, lingvistik shaxsni o'rganish muqarrar ravishda tilshunoslarning manfaatlari sohasida odamni har xil nuqtai nazardan o'rganadigan mutaxassislarni birlashtiradigan masalalarni o'z ichiga oladi. Lingvistik shaxs nazariyasini yanada rivojlantirish, individual nutqini o'rganish istiqbolli ilmiy yo'nalish hisoblanadi. Til orqali odamni bilish qobiliyati fanda yangi marralarni zabt etadi.

ADABIYOTLAR

1. D.B. Gudkov "Lisoniy shaxs", 1987. - 32-93
2. V.Vinogradov, Barsalou L. W., Simons K. W. and others. Grounding conceptual knowledge in modality-specific systems // Trends in Cognitive Sciences. - Atlanta, 2003. - P.84-91.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati - Toshkent; 2006.-100
4. Mahmudov N. "O'zbek tilining taraqqiyoti" - T-2002; 98
5. Safarov Sh. "Kognitiv tilshunoslik" - Jizzax- 2006; 103
6. Лурия А.Р. Язык и сознание. - М.: Изд-во МГУ, 1979. - 319 с.
7. Karaulov .Linguistic personality.- M. 56с
8. Paulston. "Linguistic and communicative competence", 1974. - 347pg.
9. Lakoff, George. "The modern language review", 1973. -91pg
10. V. Vinogradov. "The theory of Linguistic consciousness ", - 56pg
11. Maqolalar - til. gov.uz. - 7s.
12. V.Vorobyov " ", - 1999.- с 87

УДК: 811.222.1

Хулкар МИРЗАХМЕДОВА,
Тошкент давлат шарқиунослик университети
Эрон-афгон филологияси кафедраси мудири, PhD, доцент
hulkar1061@mail.ru

ЎЗМУ доценти С.Якубов тақризи асосида

ABBREVIATURES IN PERSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Abstract

The article provides a comparative analysis of the abbreviations used and suggested in Persian and Uzbek, and which of them is more successful in the language.

It is well known that in world terminology, term formation occurs in connection with two processes: 1) term formation and 2) term reconstruction. Also, the use of terms used as compounds, in the form of acronyms, creates linguistic convenience. The study of the principles of making these abbreviations allows for an in-depth analysis of the possibilities of term and word formation. For this purpose, the article provides analysis and conclusions on the use of abbreviations in Persian and Uzbek languages and their use in the language.

Key words: ISO 704, abbreviation, International Standard, Academy of Persian Language and Literature, Uzbek Terminology, Persian language, Uzbek language, terminology, terminology, abbreviation.

АББРЕВИАТУРЫ В ПЕРСИДСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье проводится сравнительный анализ сокращений, используемых и предлагаемых в персидском и узбекском языках, и какие из них наиболее удачны в языке.

Хорошо известно, что в мировой терминологии терминология связана с двумя процессами: 1) терминологией и 2) терминологической реконструкцией. Кроме того, использование терминов, используемых в качестве составных, в форме сокращений, создает лингвистическое удобство. Изучение принципов создания этих сокращений позволяет провести глубокий анализ возможностей терминов и словообразования. С этой целью в статье представлены анализ и выводы об использовании сокращений в персидском и узбекском языках и их использовании в языке.

Ключевые слова: ISO 704, аббревиатура, Международный стандарт, Академия персидского языка и литературы, Узбекская терминология, персидский язык, узбекский язык, терминология, терминология, аббревиатуры.

ФОРС ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА АББРЕВИАТУРАЛАР

Аннотация

Мақолада форс ва ўзбек тилларида ишлатилувчи ва таклиф қилинган аббревиатуралар ва уларнинг қай бири тилда қўллаш муваффақиятли эканлиги борасидаги қиёсий-солиштирма таҳлили амалга оширилган. Маълумки, дунё терминологиясидаги термин ясаши икки жараён билан боғлиқ ҳолда юз бериши таъкидланади: 1) термин ясаши ва 2) терминнинг қайта ясаши. Шунингдек, бирикмалар сифатида ишлатилувчи сўз-атамаларни, терминларни қисқартма шаклида ишлатиш лингвистик қулайликни юзага келтиради. Мазкур аббревиатураларни ясашиш принципларини ўрганиш термин ва сўз яшаш имкониятларини чуқур таҳлиliga имкон беради. Шу мақсадда, мақолада форс ва ўзбек тилларида ясалётган аббревиатуралар ва уларнинг қайси бир шаклини тилда ишлатиш масалалари юзасидан таҳлиллар ва ҳулосалар келтирилган.

Калит сўзлар: ISO 704, аббревиатура, халқаро Стандарт, Форс тили ва адабиёти академияси, ўзбек Атамақўми, форс тили, ўзбек тили, термин, терминология, аббревиатура ясашиши.

Форс тилида термин яшашда Эроннинг *فرهنگستان زبان و ادبیات ایران* farhangestān-e zabān va adabeyāte irān “Форс тили ва адабиёти академияси” ўзининг *اصول و ضوابط و آراء گزینی* *osul va zavābet-e vāžegozini* [1] “Сўз танлашнинг усул ва қоидалари” йўриқномасини ишлаб чиққан. Форс тилида таклиф қилинувчи барча термин ва аббревиатуралар мазкур йўриқнома асосида ҳосил қилинади ва фойдаланиш учун таклиф қилинади.

Ўзбек тилига “Давлат тили” мақоми берилиши билан русча-байналмилал сўзларни чеклаш, рус тили орқали ўзлашмаларни тилдан сиқиб чиқариш жараёналари авж олди. Натижада, 1991 йилда ўзбек тилининг ижтимоий мавқеини ошириш мақсадида “Ўзбек Атамашунослик қўмитаси” – Атамақўм ташкил этилди. Унинг ташаббуси билан қатор ўзлашмаларга ўзбек тилининг ички имкониятидан келиб чиқиб муодиллар

таклиф қилинди. Эътиборли жиҳати, бу термин (атама)ларнинг аксарияти араб ва форс тиллари сўзлари ҳисобланиб, сунъий ва зўрма-зўраки таклиф қилинган учун тилга сингмади. Мақолада форс ва ўзбек тилларида Академия ва Атамақўмнинг аббревиатура яшаш бўйича таклифлари ва ишлаб чиққан принциплари қиёсий таҳлил қилинади.

ISO-704 Халқаро Стандартда аббревиатураларни яшаш, улардан фойдаланиш йўриқлари бўйича бошқа терминология мактабларига нисбатан йирик илмий-назарий ғояларни таклиф қилган ва унда, чунончи қуйидагилар ёзилган: “Ҳаддан ташқари узун ном баъзи терминлардан фойдаланишни қийинлаштиради. Сўзни қисқартириш ёки маъносини белгилайдиган сўз ёки бирикмаларнинг янги қисқартирилган шакллари яратиши мумкин” [2].

фойдаланиш оғзаки ва ёзма нутқда деярли кузатилмайди. Аббревиатуралар ўрнида бирикмани қўллаш амалда ўз исботини топмоқда.

Ўзбек тилида: 1991 йилларда фаолият юритган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси ҳузуридаги Республика атамашунослик қўмитаси Ахборотномасида қуйидагича қайд этилган:

“Ўзбекча қисқартмалар тузиш қуйидаги талабларга жавоб бериш лозим:

1. Қисқартмалар ўзбекча бирикмалар асосида тузилиши.

2. Қисқартмаларда талаффуз қулайлигига эришиш.

3. Омма учун ноқулайлик уйғотмаслиги.

Шуни қайд этиш керакки, ижтимоий-сиёсий терминологияда қисқартмалар, асосан, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, қонунлар, қарорлар, давлат ва расмий иш юритиш материаллари, халқаро ташкилотлар ва бирлашмалар номларининг қисқартмалари (клишелари) ҳамда мамлакат вазирликлари номларининг бош ҳарфлари бирикмаси ёки бош бўғинлар бирикмасидан ташкил топган бўлади. Бу ўринда, яъни қисқартмаларнинг ўзбекча варианты берилганда ҳам терминлар калькуланади ва айрим ўринларда, тўлиқ ўзбекчалаштириш имконияти мавжуд бўлмайди.

Атамақўм Низомининг 6-бандида қуйидагича ёзиб қўйилган: “Ўзбек тилидаги қисқартмаларга ҳам эътибор бериш лозим. Ҳозиргача турли ташкилот ва муассасалар номларининг қисқартмаси ўзбекча матнларда, ўзбек тилида ёзилган пешлавҳаларда ҳам фақат русча шаклда (“Уздревпром”, “Узбеклес”, “Узхлоппром”, “Узсортсемош” каби) ёзилиб келмоқдаки, бу ҳолга чек қўйиш керак. Уларнинг ўзбекча қисқартмаси ўзбекча бирикмалар асосида яратилиши, ўзбекча ном билан аталиши мақсадга мувофиқ бўлади”.

Шу ўринда, инглиз тилидан рус тили орқали ўзлашган ‘аббревиатура’ учун ўзбек тилида ‘қисқартма’ терминини таклиф қилиш ўринли.

Қадимда сўзларни қисқартириш ўзбек адабий тилида бўлмаган, лекин уларнинг баъзи унсурлари мавжуд. Сўзларни қисқартириш ўзбек тилида сўз ва бирикма таркибида, қўшма сўз таркибида ҳам содир бўлиши мумкин: қизил уруғли қовун-қизилуруғ, ўқдай тез ҳаракатланадиган илон-ўқилон, босиб кўриб олинадиган қовун-босволди ва бошқалар.

Ҳар қандай тилда бошқа тилдан ўзлашган сўзлар бўлгани каби ўзлашма қисқартмалар ҳам бўлиши табиийдир. У ёки бу даражада қисқартмалар ўзлаштирилган экан қайси хиллари ўзлаштирилиши мумкин, деган савол туради. Демак, ўзлаштиришда маълум меъёрга амал қилиниши лозим ва қисқартмаларнинг қуйидаги турларини фарқлаш мумкин:

1. Халқаро ташкилотларнинг номларини ифодалайдиган қисқартмалар: ЮНЕСКО-Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маориф, фан ва маданият масалалари билан шуғулланувчи ташкилоти; ФИФА, УЕФА каби халқаро спорт ташкилотларини ифодаловчи қисқартмалар.

2. Сўз-номга айланган қисқартмалар “лазер” каби.

3. Халқаро миқёсдаги қўлланадиган кимёвий маҳсулотнинг номлари: ГХЦГ – гексохлорциклогексан, ГЭТФ – гексоэтилтитрофосфат, ДИТ-дихлордифенилтрихлорэтан ва шу каби.

4. Турли учиш аппаратлари ва бошқа техника воситаларининг маркалари ҳисобланган қисқартмалар: ТУ-154, ИЛ-86, БелАЗ, КАМАЗ, ВАЗ каби.

Қисқартмаларни ўзбекчалаштиришда ўзбек тилида ҳозиргача қўлланилган тажрибаларга таянган ҳолда иш кўриш керак:

1. Қисқартмалар тузишда ўзбекча бирикмаларни асос қилиб олиш: Бирлашган Миллатлар ташкилоти – БМТ, Давлат автомобили назорати – ДАН ва бошқалар.

2. Бирикмалар таркибидаги сўзларнинг бўғинлари асосида қисқартмалар тузишда тажрибага асосланиш: бошбух, Ўздавнашр, Атамақўм каби.

3. Аралаш типли қисқартмалар ясаш: ТошДПИ, ТошМИ, ТошДУ каби.

4. Маъмурий муассасалар ва ташкилотларнинг номи бўлган кўп қисмли бирикмаларни қисқартириш. Маскур қисқартмалар вақтни тежаш билан бирга, ташкилот ва муассасаларнинг муҳрлардаги ёзувларни имкони борича ихчамлаштиришни назарда тутди. Бу жиҳатдан, қисқартмаларнинг таркибий бирикмаларни ташкил этган сўзлар миқдорига тенг келиши шарт эмас. Масалан, Ўзбекистон Автомобиль вазирлиги – “Ўзбекистон Республикаси Автоўйлаш” ва шу кабилар.

1991 йилдан ҳозирги даврга қадар кўп муддат ўтмаган бўлса-да, Атамақўм ўз Низомида таъкидлаб ўтган қисқартмалар айти дама лексика таркибидан чиқиб кетган ва уларнинг ўрнига бошқа аббревиатуралар кириб келган. Шундай бўлишига қарамадан, ўзбек тили учун ҳам аббревиатура ва клишелар яшашнинг намуналари келтирилгани ва тилнинг софлигини сақлаб қолишга бўлган интилиш қувонарли ҳол.

Аббревиатуралар аслида мураккаб бирикма терминларнинг қисқартирилган шакли бўлиб, уларни ифодалаш ва ўқувчиға тушунарли бўлиш учун дастлаб терминнинг асл варианты ва қавс ичида қисқартирилган варианты бош ҳарфлар билан ёзилади ёки аксинча. Бу ҳақда адабиётларда шундай дейилади: “Контекстда берилганда терминларнинг тўлиқ ва қисқартирилган шакллари бир вақтнинг ўзида ишлатилади. Қисқартирилган шаклдан фойдаланиш синонимлар ва омонимларга олиб келади. Одатда, атама матнда биринчи марта пайдо бўлганда, ҳужжатлар тўлиқ шаклда (қисқартирилган шаклини кўрсатган ҳолда) фойдаланиши керак. Шундан кейингина, бутун матн давомида қисқартирилган шаклдан фойдаланиш мумкин бўлади. Масалан, Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ), Регион Юго Восточной Азии (РЮВА)”.

“Ўзбек тилининг асосий имло қоидаларини тасдиқлаш ҳақида”ги Вазирлар Маҳкамаси Қарорининг 74-бандида: “Таркибли номларнинг бош ҳарфидан иборат қисқартмалар, атоқли от бўлмаган баъзи бирикмаларнинг қисқартмалари бош ҳарф билан ёзилади: AQSh (Amerika Qo'shma Shtatlari), BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), AES (atom elektr stansiyasi) каби. Қисқартма таркибида бўғинга тенг қисм бўлса, унинг биринчи ҳарфигина бош ҳарф билан ёзилади: ToshDTU (Toshkent davlat texnika universiteti) каби”,-деб қайд этилган. Тадқиқот давомида биз қуйидаги ижтимоий-сиёсий аббревиатураларнинг ишлатилганига гувоҳи бўлдик:

Давлат номлари аббревиатураси: Америка Қўшма Штатлари - АҚШ, Россия Федерацияси - РФ, Эрон Исломи Республикаси - ЭИР, Афғонистон Исломи Республикаси - АИР, Хитой Халқ Республикаси - ХХР, Германия Федератив Республикаси - ГФР ва бошқалар. Масалан:

“Вазир Ван И давлатимиз раҳбарига ХХР Раиси Си Цзиньпиннинг саломи ва энг эзгу тилакларини етказди”.

Халқаро стандартда ёзилишича, “Таржима қилинадиган тилда эквиваленти бўлмаган термин асл тилда қолдирилгани маъкул. Юридик шахсларга нисбатан исм ҳуқуқий ҳужжатда ишлатиладиган шаклда қолиши керак. Бироқ, кўплаб сарлавҳаларда одатда бошқа тилларда ишлатиладиган ва стандарт маълумотномаларда мавжуд бўлган расмий таржималар мавжуд. Бундай расмий таржималардан фойдаланиш керак. Агар исмининг расмий таржимаси бўлмаса, унда унинг транскрипцияси

олинади ёки матнни яхшироқ тушуниш учун қавс ичида изоҳ ёки ушбу тушунчанинг таржимасини қўшиш мумкин”.

Халқаро доирадаги ташкилотлар аббревиатураси: Бу аббревиатураларни ҳам шартли равишда иккига ажратиш ўринли:

1) Халқаро номланишнинг ўзгаришсиз қабул қилинган аббревиатура варианты. Масалан: ЮНЕСКО (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization нинг аббревиатураси), ЮНИСЕФ (United Nations International Children's Emergency Fund), БРМ (Барқарор Ривожланиш Мақсадлари), ФАО (Food and Agriculture Organization), МСКО (Международная стандартная классификация образования), СПЕКА (Специальная программа ООН для экономик Центральной Азии). Мисолларга диққат қиламиз:

“Бундай таҳдидларни бартараф этиш бўйича Дастур ишлаб чиқиш учун БМТнинг Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти (ФАО) шафелигида мамлакатлар қишлоқ хўжалиги вазирларининг учрашувини ўтказиш таклиф этилди”.

Ёки:

“Профессионал таълим дастурлари ЮНЕСКО ташкилоти томонидан қабул қилинган Таълимнинг халқаро стандарт таснифлагичи (МСКО) даражалари билан уйғунлашмаганлиги, ўқув жараёнига Ўзбекистоннинг Миллий квалификация тизими тўлақонли жорий этилмаганлиги тайёрланаётган кадрларнинг меҳнат бозорида муносиб ўрин эгаллашларига тўсқинлик қилмоқда.

Яна бир мисол:

“Ижрочи котиб Оролбўйини экологик инновациялар ва технологиялар ҳудуди сифатида эълон қилиш бўйича БМТ Бош Ассамблеясининг резолюцияси қабул қилинганини ҳамда Ўзбекистоннинг Марказий Осиё мамлакатлари учун БМТ Махсус комиссиясидаги (СПЕКА) раислигини юксак баҳолади”.

2) Халқаро номланишнинг ўзбекчага кальаланган варианты. Масалан: БМТ – Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (ООН - Организация Объединенных Наций), ЕХХБ ДИИХБ – Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюроси (БДИПЧ ОБСЕ – Бюро по демократическим институтам и правам человека), ЕИК – Европа иқтисодий комиссияси (ЕЭК – Европейская экономическая комиссия), ШХТ – Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти (ШОС - Шанхайская организация сотрудничества), ТТД – Туркий Тилли Давлатлар, ИТБ – Ислом тараққиёт банки (ИБР - Исламский банк развития), ХЭК – Халқаро эксперт кенгаши (МЭС – Международный экспертный совет). Масалан:

“Ўзбекистоннинг сайловлар ўтказиш жараёнида ЕХХТ ДИИХБ билан ўзаро ҳамкорлик самараси ўлароқ мамлакатимиз миллий сайлов тизимини янада демократлаштириш ... таъминлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда”.

Диққат қилинса, аббревиатуралар айрим вақтларда сўз бирикмаси шаклида, бошқа вақтларда эса ёки аббревиатура, ёки контекстуал дублетлар сифатида ифода этилмоқда. Бирикма клишеларни ясашда энг кўп диққат қаратадиган жиҳати бу – бирикмалар ўртасидаги боғлиқлик ва мазмунан шаффофликдир.

Халқаро Стандартда қайд этилишича, “Умумий ҳолда, шахсий исм, номланиш, сарлавҳа, маҳаллий ном, бино, ташкилот номи ва бошқалар бирикма-номланиш, яъни клишеларни англатади. Биринчидан, терминларни ишлаб чиқишда, махсус мавзу соҳасига тегишли бўлган шахсий исм ва атоқли ном ўртасида фарқ ажратилади. Иккинчидан, индивидуал тушунча белгиланишида,

шунингдек ўзига хос номлар ҳам мавжуд бўлиб, лекин ҳамма номлар ҳам исмлар бўла олмайди. Масалан, Мери Робинсон ёки Барак Обама сингари исмлар шахсий исмлардир, муайян предмет соҳасидаги алоҳида белгиланган шахсларни англатадиган номлар ёки сарлавҳалар атамалардир, аммо улар ҳам терминология таркибида ўрганилади. Масалан, “БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссари”, “АҚШ Президенти”.

Вазирликлар аббревиатураси: Ўзбек тилидаги вазирликлар номлари тадқиқи давомида ҳам уларни икки гуруҳга тақсимладик:

1) қисқартмаларсиз, тўлиқ бирикма ишлатилади: Иқтисодиёт вазирлиги; Молия вазирлиги; Қишлоқ хўжалиги вазирлиги; Сув хўжалиги вазирлиги; Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги; Мудофаа вазирлиги; Маданият вазирлиги; Адлия вазирлиги; Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги; Инновацион ривожланиш вазирлиги; Жисмоний тарбия ва спорт вазирлиги; Қурилиш вазирлиги; Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги; Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги.

2) қисқартирилиб, аббревиатура шаклида ҳам ишлатилади: Ташқи ишлар вазирлиги (ТИВ), Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги (ОЎМТВ), Ички ишлар вазирлиги (ИИВ); Фавқулодда вазиятлар вазирлиги (ФВВ); Халқ таълими вазирлиги (ХТВ); Мактабгача таълим вазирлиги (МТВ); Соғлиқни сақлаш вазирлиги (ССВ).

Масалан:

“Таъкидлаш жоизки, мазкур лойиҳа давлат илмий-тадқиқот институтлари (ИТИ) ва олий таълим муассасаларига (ОТМ) халқаро даражадаги тадқиқотларини олиб боришга ёрдам беради, шунингдек, уларнинг иш натижаларини тижоратлаштиришга имкон беради”.

Бу ўринда вазирликлар аббревиатураси ва уларнинг структур-семантик таҳлилининг олиб бориш яна бир тадқиқот ишини талаб қилади.

Шунингдек, тадқиқот давомида қуйидаги аббревиатураларга дуч келдик:

Кескин қисқартма шаклига келтирилган терминлар. Бунда бирикмалар кесман қисқартирилади ва барчаси қўшиб ёзилади.

‘Ўзтрансгаз’ – “Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ва газ”;

‘ЎзЛиДеП’ – “Ўзбекистон либерал демократик партияси”;

‘Давергеодезкадастр қўмитаси’ - “Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси”;

‘УЗА’ – “Ўзбекистон ахборот Агентлиги”;

‘Дунё АА’ – “Дунё ахборот агентлиги”

‘ДАВСУВХЎЖАЛИКНАЗОРАТ’ - “Ўзбекистон Республикаси сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги катта ва алоҳида муҳим сув хўжалиги объектларининг техник ҳолатини ҳамда беҳатар ишлашини назорат қилиш давлат инспекцияси”;

Қўшма термин шаклига келтирилган терминлар. Бу кўринишда бирикмалар таркибидаги асосий сўзларнинг барчаси қўшиб ёзилади:

‘Ўзбекипаксаноат’ – “Ўзбекистон ипак саноати қўмитаси”;

“Ермулккадастр” ДК” - “Ер тузиш ва қўчмас мулк кадастри давлат корхоналари”;

‘Ўзбекнефтегаз’ – “Ўзбекистон нефть ва газ қўмитаси”;

‘Ўзагрокимёхимоя’ АЖ – “Ўзбекистон аграр кимёвий химоялаш акционерлик жамияти”;

‘Ўзбекгидроэнерго’ – ‘Ўзбекистон сув энергияси кўмитаси’;

‘Ўзмилийбанк’ АЖ – ‘Ўзбекистон миллий банки’ акционерлик жамияти;

‘Технопарк’ – ‘Технологик парк’.

Масалан:

“Бунда, 2-иловага мувофиқ экиладиган тут кўчатлари ‘Ўзбекипаксаноат’ уюшмаси таркибидаги пиллачилик кластерларининг маблағлари ҳисобидан экилади”.

Яна бир мисол:

“Шунинг учун жорий йилдан барча давлат корхоналарини ислоҳ қилиш дастури амалга оширилмоқда. Жумладан, келгуси йилда Навоий кон-металлургия комбинати, “Ўзбекнефтгаз”, “Ўзбекгидроэнерго”, “Ўзавтосаноат” акциядорлик жамиятлари халқаро молия бозорига чиқиб, давлат кафолатисиз маблағ жалб қилиш имкониятига эга бўлади”.

Акронимлар. Бунда бирикмаларнинг бош ҳарфлари ёзилади:

ЎРК – Ўзбекистон Республикаси Конституцияси;

ЎРҚ – Ўзбекистон Республикаси Қонуни;

ПҚ – Президент Қарори;

ПФ – Президент Фармони

КМРЎКИАТ – “Кўчмас мулкни рўйхатдан ўтказиш ва кадастр интеграциялаштирилган ахборот тизими”;

СТИР – “Солиқ тўловчининг идентификация рақами”;

НКМК – “Навоий кон-металлургия комбинати жамғармаси”;

ТИВК – “Ташки Ишлар Вазирлари Кенгаши”;

ДХХ – “Давлат хавфсизлик хизмати”;

АОКА – “Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги”;

МСК – “Марказий сайлов комиссияси”;

СДП – “Социал-демократик партия”;

ХДП – “Халқ демократик партияси”;

МТРК – “Миллий теле-радио компанияси”;

МЧЖ – “Масъулияти чекланган жамият”

“Ҳар қандай соҳа терминологияси терминлари ўзбошимчалик билан ёки тасодифий сўзлар жамланмасидан иборат бўлиши мумкин эмас. Бу кўриб чиқиладиган тушунчалар тизимига мос келадиган маъновий жиҳатдан изчилликка эга тизим бўлиши керак. Мавжуд терминлар ва атамалар, шунингдек, янги ясалаётган терминлар ушбу тизим орқали шакллантирилиши керак”. Шу нуқтаи назардан, ўзбек тилида замонга мослашиш ҳамда назарда тутиладиган тушунчани аниқ ифодалаш мақсадида маълум қисми ўзлашма сўзлар қисқартма ҳарфларидан, қолган қисми эса ўзбекча, яъни “ўзлашма+ўзбекча” ёки “қисқартма+ўзлашма” моделларида термин қилиб шакллантирилган терминлар ҳам ясашиб қолган. Хатто 2019 йил 12 декабрь санасида Вазирлар Маҳкамаси Қарори билан таъсис этилган “Ўзбек тилини ривожлантириш департаменти”нинг расмий сайти ҳам ана шундай қоришиқ тарзда белгиланган:

til.gov.uz – Ўзбек тилини ривожлантириш департаменти расмий сайти

‘IT-Парклар’ – “Инновацион технологик Парклар”;

‘DTM’ – “Давлат Тест Маркази”;

‘e-хукумат’ – “Электрон ҳукумат”.

Яна шунинг кузатиш мумкинки, ўзбек тилида муқобили бўла туриб, маълум платформа ташкил этилаётганда унинг ўзлашмаларидан, яъни инглиз тилидаги бирикмаларидан қисқартмалар ташкил этилган. Шу билан бирга интернет тармоғида махсус сайт ёки платформа сифатида улар жойлаштирилган:

my.gov.uz - Ягона интерактив давлат хизматлари портали

mininnovation.uz – “Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги расмий сайти”

TSUOS.uz – “Тошкент давлат шарқшунослик университети расмий сайти”;

e-ijro aukcion – “Электрон-ижро кимосиди савдоси”;

e-Fitouz – “Ўсимликлар назорати автоматлаштирилган ахборот тизими”.

Масалан:

“Тошкент шаҳри, Андижон, Жиззах, Қашқадарё, Самарқанд, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида ташкил этилган “IT-Парклар”да 500 дан ортиқ замонавий компаниялар иш бошлади”.

Яна бир мисол:

“E-ijro aukcion да ғолиб бўлган тадбиркорга мулк олиб берилди”.

Ёки:

“Агентликнинг “e-Fitouz” автоматлаштирилган ахборот тизимини янада кенг жорий қилиш мақсадида соҳага оид барча фаолиятни ушбу тизимга интеграция қилишда тегишли чора-тадбирларни амалга оширсин”.

Умуман олганда, аббревиатура ясаш бўйича Атамақум Низомиди белгиланмаган яна бошқа йўллар билан ҳам қисқартмалар ясалган. Таҳлиллардан келиб чиқиб, қуйидагича хулоса чиқариш мумкин:

Форс тилида аббревиатура ҳосил қилиш бўйича Академия Йўриқномасига таяниланлиги кузатилди. Шунинг қайд этиш лозимки, Халқаро Стандартда аббревиатура ясаш бўйича таклиф қилинган қатор усуллар Йўриқномада мавжуд эмаслиги аниқланди. Буни форс тилининг ички специфик-график хусусияти билан боғлаш ўринли.

Ўзбек тилида аббревиатура ясашда Атамақум Низомиди қайд этилган усуллардан ташқари айни дамда яна бошқа кўпгина усулларда қисқартмалар ясалалиши кузатилди. Айниқса, топонимик атамалар ясашда ўзбек тилининг сўз ясаш қоидаига риоя этилмаслиги, ҳамда жой номларини тез-тез ўзгартирилиши аниқланди. Бу эса тилда терминологиянинг баъзи назарий-эмпирик хусусиятларига зид ҳолатдир.

ISO 704 Халқаро Стандарти, Эроннинг “Форс тили ва адабиёти академияси”, Ўзбек Атамақуми ўртасидаги термин ясаш бўйича бундай тафовут тилларнинг ўзига хос ички қонуниятлари ва қатъий ишлаб чиқилмаган принциплари асосида юзага келган, деган хулоса чиқариш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. اصول و ضوابط واژگیزی "همراه با شرح و توضیحات" ویرایش سوم، فرهنگستان زبان و ادب فارسی خرداد 1388. ص.
2. Terminology work — Principles and Methods // International Standard ISO 704. Second edition 2000-11-15. Reference number ISO 704:2000 (E).
3. Amid H. Farhang-e farsi-ye amid. -1389 h/sh. S. 39. // Amid H. Persian Dictionary of Amid/ -2010. P. 25.
4. Begmatov E. Hozirgi o'zbek tilining leksik qatlamlari. -T.: Fan, 1985.
5. Hasan Dust M. Farhang-e Risheshenasi-ye zaban-e farsi. Jeld-e dovom. P-D Farhangestan-e zaban va adabiyot-e farsi. - Tehran, 1395. 1385.

6. O'zbek tili atamashunosligi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasi huzuridagi Respublika atamashunoslik qo'mitasi. –T., 1992.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. A. Madvaliev tahriri ostida. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. // available at: www.ziyouz.com kutubxonasi.
8. O'zbekiston Respublikasi “Davlat tili haqida”gi Qonuni (1989). Available at: <http://www.lex.uz/acts>
9. O'zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuniga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida. Available at: <http://www.lex.uz/acts/121051>
10. Tarix-e Iran dar yek negah. -Tehran, 1387 h/sh. S.34. // Iranian history at a glance. Tehran, 2008. S.34.
11. Алексеева Л. М. Проблемы термина и терминообразования: Учеб. пособие по спецкурсу / Перм. ун.-т. –Пермь, 1998.
12. Розенталь Д. Э., Голуб И. Б., Теленкова А. Современный русский язык. – М.: Айрис-Пресс, 2002. – С. 137.
13. Қосимов Н. Ўзбек техникавий терминологиясида синонимлик ва уни бартараф этишининг йўллари.//Ўзбек терминологиясида лексик вариантлар. –Т.:Фан, 1986.
14. Лингвистический аспект стандартизации терминологии. –М., Наука, 1993.
15. Миртожиев М.М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. –Т.,ЎзМУ, 2000. –Б.32.
16. Татаринов В.А. Общее терминоведение. Энциклопедический словарь – М.: Московский Лицей, 2006. -С.173.

Интернет манбалари

17. <https://religions.uz/news/detail?id=443>
18. <https://huquqburch.uz/uz/gyohvandlik-oqibatlari>
19. <https://lex.uz/docs/4967679> // “Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳарбий хизматни ўташ тартиби такомиллаштирилиши муносабати билан ўзбекистон республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгариш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни.
20. <https://asr.uz/51365/>

Манзура МУРАТОВА,

E-mail: manzuramuratova@gmail.com

СамДЧТИ доценти, филология фанлари доктори Ғайбулла Мирсанов тақризи асосида

ИНГЛИЗ ТИЛИДАГИ ФЕЪЛЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАСНИФИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада ҳозирги замон тилшунослигидаги тил бирликларининг хусусиятлари, уларнинг семантик майдони, тематик ва лексик-семантик гуруҳланишининг тилшуносликдаги муҳим аҳамияти ҳақида рус, инглиз, ўзбек ва озарбайжон тилшуносларининг назарий асослари ёрдамида ёритиб ўтилган.

Калит сўзлар: семантик майдон, тематик гуруҳ, лексик-семантик гуруҳ, парадигма, идентификатор, доминант, ядровий элемент, катеориал архисема, майдон номи, гиперсема, периферия

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛЕКСИКА- СЕМАНТИЧЕСКИЙ КЛАССИФИКАЦИИ ГЛАГОЛОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности языковых единиц в современной лингвистике, их непревзойдённое значение в структуре языка и семантическое поле, тематическая и лексика-семантическая группировка с помощью исследований русских, английских, узбекских и азербайджанских ученых.

Ключевые слова: семантическое поле, тематическое группировка, лексико-семантическая группировка, парадигма, идентификатор, доминант, ядерный элемент, катеориальная архисема, название поля, гиперсема, периферия

THEORETICAL BASIS OF LEXICO-SEMANTIC GROUPING OF ENGLISH VERBS

Annotation

This article is devoted to the features of linguistic unites in the modern linguistics, their semantic field, thematic and lexical-semantic grouping is discussed with the help of incredible works of Russian, English, Uzbek and Azerbaijan scholars'.

Key words: semantic field, thematic grouping, lexical – semantic grouping, paradigms, identification, dominant, nuclear element, categorical catholic, field name, hyperemia, periphery

Кириш. Феълларни лексик-семантик гуруҳларга (ЛСГ) таснифлаш ўтган асрда кенг тарқалган бўлиб, дастлаб бу каби таснифлаш феълларнинг лексик маъноси, семантик майдонини ўрганиш орқали келиб чиққан. Бу назариянинг етакчиларидан бири Ғарбий Европа тилшуноси Йоста Трир ўтган асрнинг 30-50 йилларида «семантик майдон» назариясини таклиф этади [Trier, 1931; S. 20.]. Унинг таъкидлашича, мулоқотда қўлланиладиган ҳар қандай сўз ёки лисоний бирлик сўзловчи ва тингловчи (ёки ўқувчи)нинг онгида ўша сўзга семантик жихатдан мослашадиган контекстуалли бирликларнинг бирикиши бу тил бирликларининг маъно жихатдан мослашишига ёки лексик-грамматик омилларга боғлиқ тарзда амалга ошади. Айни шу каби омиллар тил бирликларининг лексик-семантик гуруҳланишини шакллантиришга сабаб бўлади. Мазкур гуруҳларга таснифлаш маълум маъно қўламига эга бўлган бирликларни жалб қилиш орқали амалга оширилади. Маънолар доираси, ундаги ўзаро механизм ва ўзгаришларнинг воқеланиши «семантик майдон» деб аталади.

Семантик майдон, янада ойдинроққилиб айтадиган бўлсак, энг йирик маъно англатувчи парадигма (намуна) бўлиб, бир бутун семантик белгига эга бўлган турли сўз туркумига хос сўзларни матинда воқеланишини ўз ичига олади. Масалан: нутқни ифодаловчи сўзлар: гапирмоқ, сўзламоқ, баён қилмоқ, айтиш, нидо қилиш в.х.к. Бир семантик майдонга эга бўлган барча сўзлар умумий семага эга бўлади (гапирмоқ, сўзламоқ, баён қилмоқ, айтиш, нидо қилиш сўзларининг умумий семаси – нутқ).

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили (Literature review). Семантик майдон ўз ичига тематик гуруҳ (ТГ) ва лексик-семантик гуруҳ (ЛСГ)ни қамраб олади. Лексикологияга оид тадқиқотларда тил бирликлари алоҳида олиниб эмас, балки катор бирликларнинг лугавий

маъноси улар англатадиган маънонинг таркибига кўра синфларга бўлинишига эътибор қаратилади. Сўзларни лугавий таркибини тематик гуруҳларга бўлиб ўрганиш нафақат мазкур бирликларни лексик воқеланишини ўрганишга қулайлик яратади, балки контекстуал семантикасини аниқлашда ҳам муҳим саналади ҳамда турли мақсадлар асосида олиб борилиши мумкин ва бундай ҳолатда ушбу гуруҳлар таркиби сўзларнинг лексик-семантик муносабатига боғлиқ ҳолда кенгайиши ҳам мумкин. Жумладан, И.В. Буйленко ўзининг «Лексико-семантические объединения слов» мақоласида баликлар номини бир тематик гуруҳга ажратиш мумкин, ёки шу гуруҳни ўзини янада каттароқ гуруҳга –жабралилар гуруҳига улар таркибига нафақат баликлар, балки қисқичбақалар, молноскалар в.х.к. ларни киритиш мумкин, дейди [Буйленко, 2012: 89]. Хуллас, тематик гуруҳни умумий мавзуга оид бўлган, бир синфга оид сўзлар туркумига мансуб бирликларни ўз ичига олади дейишимиз мумкин. Масалан: Мебель: кресло диван, кровать, стул...

Сўзларни лексик-семантик гуруҳларга (ЛСГ) ажратиш ўрганиш лексикологиядан ташқари семантиканинг муҳим вазифаларидан ҳамдир. Тилшуносликда сўзларни ЛСГга бўлишга оид турли қарашлар мавжуд. Ф.П.Филин, А.А.Уфемцева, В.И.Кодухов, Э.В.Кузнецова ва И.В. Буйленколар ЛСГ назариясини ишлаб чиққанлар. Жумладан, Ф.П. Филин ЛСГлар икки, ёки бир неча сўзларининг лексик маъносига кўра бириккан тил бирликлари эътибор қаратган [Филин, 1982: 234], В.И. Кодухов ЛСГ га мазмун жихатдан бир-бирига яқин бўлган бирликларни тақсимлайди [Кодухов, 1987: 156]. Э.В.Кузнецова ЛСГни умумий семантик компонентларга эга бўлган бир сўз туркумига оид бўлган бирликларни ўз ичига олувчи гуруҳ деб таърифлайди [Кузнецова, 1982: 59].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Келтирилган фикрларга асосланган ҳолда айтиш мумкинки, лексик-семантик гуруҳ умумий маънога эга бўлган бир сўз туркумига оид сўзларнинг таснифланишидир. Мисол учун феъл сўз туркумига оид бирликларни юриш ҳаракати феъллари гуруҳи, нутқ фаолияти феъллари гуруҳи, сезги идрок феъллари гуруҳи, истак – хоҳиш феъллари в.х.к гуруҳларга бўлиш мумкин.

Тил бирликларини ЛСГларга таснифлашда одатда компонент таҳлил усулидан фойдаланилади. Бу борада Л.В.Быстрова, Н.Д.Капатрук ва В.В.Левцкойлар тил бирликларини компонент таҳлил қилишнинг қуйидаги турларини таклиф этадилар:

бирор-бир сўзнинг маъносига кўра, идентификатор номига кўра, доминантлиги, ядровий элементларига кўра бирлашишига;

бир умумий маъносига (семантик компонентларига) эга бўлишига кўра [Быстров, Капатрук, Лецицкой 1980; 76].

Лекин, В.И.Суприн сўзларни ва маънони бу тарика ажратиш мақсадга мувофиқ эмас, деган фикрда. Унинг фикрича, ЛСГ бу сўзнинг луғат бойлигининг бир бўлаги бўлиб, у ўз ичига умумий асосий семантик инвариантга эга бўлган, бир хил предмет йўналишига ва бир турдаги семантикани бирлаштирувчи бир сўз туркумига мансуб бўлган ва синонимик (кенг маънода) ҳамда антонимик муносибатга эга бўлган лексемаларни ўз ичига олади [Суприн, 1983; 6].

И.В.Буйленко ЛСГнинг хусусиятларини қуйидагича таърифлайди:

ўз идентификаторига (асосий сўзига) эга эканлиги;

биртурдагисемантикага эга бўлиши;

кичик гуруҳларга эга бўлиши;

бирликларнинг кичик хажмда эканлиги;

бир сўз туркумига хослиги;

майдон харақатига эга эканлиги;

бошқа ЛСГлар билан алоқаси бўлиши керак дейди [Буйленко, 2012; 91].

Шу билан бирга олимлар ЛСГ таркибидаги асосий сўзга турлича ном берадилар: идентификатор [Кузнецова, 1982; 46], катеориалар хисема [Гак, 1977; 8], майдонноми [Караулов 1976; 77], гиперсема [Андреев, 1993; 32], доминант [Богданов, 1977; 53], ядровий бирлик [В.Л.Ибрагимов, 1988; 64].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Шундай қилиб, ЛСГ таркибидаги асосий сўзни унинг ядроси деб оладиган бўлсак, бошқа сўзларни унинг периферияси яъни гуруҳдаги асосий маънодан тор маънога, иккиламчи маънога эга бўлган бошқа сўзларни деб номлаш мумкин ҳамда периферия ЛСГнинг нейтрал харақатига эга бўлган лексемалари деб аталади.

Инглиз тилшуноси Бет Левин (Beth Levin) ўзининг “English Verb Classes and Alternations” китобида инглиз тилидаги феълларни айнан юқорида келтирилган олимларнинг ЛСГни таснифлаш борасидаги фикрларига монан 49 йриқ ЛСГ ва уларнинг таркибига кирувчи 209 кичик ЛСГга таснифлайди [Levin, 1993; 111].

Verbs of Putting - Мазкур гуруҳни ўзбек тилига жойлаштириш феъллар гуруҳи деб таржима қилдик. Ушбу гуруҳ, ўз навбатида 10 та кичик семантик гуруҳни камраб олади ва у ушбу феъллардан ташкил топади: put, funnel, lift, pour, coil, load, spray, fill, butter, pocket...

Verbs of Removing – силжимоқ феъли 11 кичик гуруҳдан ташкил топган, таркибига кирувчи феъллар: remove, banish, clear, wipe, dust, brush, comb...

Verbs of Sending and Carrying – жўнатмоқ ва кўтариб юрмоқ феъллари 5 кичик гуруҳи мавжуд таркибига кирувчи феъллар: send, slide, bring, take, carry, drive...

Verbs of Exerting Force – таъсир кучини ўтказмоқчилик гуруҳлари мавжуд эмас. таркибига ушбу феъллар киради: heave, jerk, press, push,...

Verbs of Change of Possession – ўзгартирувчан эгалик феъллари, 11 та кичик гуруҳ ва ушбу феъллардан иборат: give, contribute, award, credit, arm, buy, get, obtain, exchange, berry...

Learn Verbs – ўрганиш феъллари кичик гуруҳи мавжуд эмас, феъллари: learn, memorize, read, study...

Hold and Keep Verbs – ушлаб қолмоқ ва сақламоқ феъллари: handle, hold, hoard, keep, store... 2 кичик гуруҳдан иборат.

Verbs of Concealment – яшириш феъллари, феъллари: (conceal, hide, curtain,...

Verbs of Throwing – улоқтириш феъллари, 2 кичик гуруҳи мавжуд. феъллари: throw, toss, pelt...

Verbs of Contact by Impact – зарба бериш феъллари: hit, kick, knock, swat, spank... 4 кичик гуруҳдан иборат.

Poke Verbs – итариш феъллари: dig, poke... кичик гуруҳи мавжуд эмас.

Verbs of Contact – ушлаш феъллари: stroke, tickle, touch... кичик гуруҳи мавжуд эмас.

Verbs of Cutting – кесиш феъллари: chip, clip, carve, cut... 2 кичик гуруҳи мавжуд.

Verbs of Combining and Attaching – апалаштириш ва қориштириш феъллари: combine, affiliate, shake, tape, cling... 5 кичик гуруҳи мавжуд.

Verbs of Separating and Disassembling - ажратиш ва тартибга солиш феъллари: divide, separate, split, disassemble, differ... кичик гуруҳлари 4 та.

Verbs of Coloring- ранг бериш феъллари: color, distemper, dye, enamel,... кичик гуруҳи мавжуд эмас.

Image Creation Verbs – тасвирий феъллар: mark, paint, scribble, illustrate, transcribe... 4 кичик гуруҳи мавжуд.

Verbs of Creation and Transformation – тасвирлаш ва трансформатсиялаш феъллари: carve, cast, grow, create, knead, turn, perform, paint ... 7 кичик гуруҳи мавжуд.

Engender Verbs – зурриёт қолдириш феъллари: beget, cause, engender, generate, spawn... кичик гуруҳи мавжуд эмас.

Calve Verbs – болаламоқ феъллари (хайвонлар): calve, cub, fawn, foal, kitten, lamb, litter, pup, spawn, whelp... кичик гуруҳи мавжуд эмас.

Verbs with Predicative Complements – предикатив асосли феъллар: appoint, characterize, dub, declare, conjecture, masquerade, orphan... 8 кичик гуруҳи мавжуд.

Verbs of Perception – сезги феъллари: feel, hear, notice, see, sense, smell, taste, examine, eye, glimpse, inspect, sight... 4 кичик гуруҳи мавжуд.

Psych-Verbs (Verbs of Psychological State) – психологик ҳолат феъллари: amuse, admire, marvel, appeal... 4 кичик гуруҳи мавжуд.

Verbs of Desire – хоҳиш - истак феъллари: Verbs desire, fancy, need, want... 2 кичик гуруҳи мавжуд.

Judgment Verbs – муносабат феъллари: acclaim, applaud, bless, celebrate,... кичик гуруҳи мавжуд эмас.

Verbs of Assessment - баҳолаш феъллари: analyze, assess, audit, evaluate, review, scrutinize, study. кичик гуруҳи мавжуд эмас.

Verbs of Searching – қидирув феъллари: dig, search, stalk, investigate rummage, ferret, seek... 6 кичик гуруҳи мавжуд.

Verbs of Social Interaction – ижтимоий муносабатлар феъллари: correspond, court, cuddle, date, divorce, marry... 3 кичик гуруҳи мавжуд.

Verbs of Communication – нутқ фаолияти феъллари: speak, talk, narrate, tell, burble, e-mail, complain, advise... 9 кичик гуруҳи мавжуд.

Verbs of Sounds Made by Animals– хайвонларни овозини ифодаловчи феъллар: baa, bark, bay, bellow, saw... кичик гуруҳи мавжуд эмас.

Verbs of Ingesting – хазм қилиш феъллари: drink, eat, chew, swallow, consume, gorge, feed... 7 кичик гуруҳи мавжуд.

Verbs Involving the Body – инсоннинг физиологик ҳолатини ифодаловчи феъллар: hiccup, breathe, exhale... 18 кичик гуруҳи мавжуд.

Verbs of Grooming and Bodily Care – кийиниш ва оро бериш феъллари: dress, groom, floss, braid... 10 кичик гуруҳи мавжуд.

Verbs of Killing – қотиллик феъллари: kill, murder, poison... 2 кичик гуруҳи мавжуд.

Verbs of Emission – таралиш феъллари: sparkle, twinkle, sweat, reek, smell, stink, bang... 4 кичик гуруҳи мавжуд.

Destroy Verbs - destroy, devastate... кичик гуруҳи мавжуд эмас.

Verbs of Change of State – ҳолатни ўзгартирувчи феъллар: break, bend, cook... 6 кичик гуруҳи мавжуд.

Lodge Verbs – истикомат қилиш феъллари: live, lodge, reside, settle... кичик гуруҳи мавжуд эмас.

Verbs of Existence - мавжудлик феъллари: exist, involve, swarm... 11 кичик гуруҳи мавжуд.

Verbs of Appearance, Disappearance, and Occurrence – пайдо бўлиш, юқолиш ва ҳолат феъллари: appear, disappear, happen, occur... 5 кичик гуруҳи мавжуд.

Verbs of Body-Internal Motion– тебраниш ҳаракати: teeter, totter, fidget... кичик гуруҳи мавжуд эмас.

Verbs of Assuming a Position -ҳолатга киришиш феъллари: bend, bow, kneel... кичик гуруҳи мавжуд эмас.

Verbs of Motion - ҳаракат феъллари: leave, roll, run, arrive,... 11 кичик гуруҳи мавжуд.

Avoid Verbs- оғоҳлик феъллари: avoid, dodge, evade... кичик гуруҳи мавжуд эмас.

Verbs of Lingering and Rushing – тезлик феъллари: dawdle, hurry, rush... 2 кичик гуруҳи мавжуд.

Measure Verbs – ўлчов феъллари: cost, fit, price, bill... 5 кичик гуруҳи мавжуд.

Aspectual Verbs – аспектвал феъллар: begin, complete... 3 кичик гуруҳи мавжуд.

Weekend Verbs – таътил феъллари: holiday, vacation, weekend... кичик гуруҳи мавжуд эмас.

Weather Verbs– об – ҳавога оид феъллар: blow, rain, snow, sprinkle... кичик гуруҳи мавжуд эмас.

Бет Левин феълларни бу каби ЛСГларга таснифлашда уларнинг лексик-семантик ва грамматик (Verbs with Predicative Complements) жиҳатига эътиборини қаратса, ўзбек тилшунос олими, профессор М.С.Содиқова феълларни бундай гуруҳланишда уларнинг асосан семантик-стилистик хусусиятларига таянади.

М.С.Содиқова бир тилга мансуб бўлган феълларни ЛСГларга таснифлашни жуда катта ва мураккаб жараён деб ҳисоблаб, тадқиқотга қулайлик яратиш мақсадида, дастлаб йирик гуруҳларни (семантик майдонни) белгилаб, сўнг уларни нисбатан кичикроқ ЛСГларга таснифлашни таклиф этади [Содиқова, 1975; 61]. Олима бу мураккабликни қуйидагича изоҳлайди, масалан, нисбатланишнинг ҳолат маъносини ҳаракатга айлантириши ёки муносабат маъносини ҳосил қилиш (кўрди - кўришди) ёки “икки марта ҳолатни билдириш” (сездди – сездирди каби) биридан бирига ўтиб туришлар гуруҳлантириш масаласидаги ҳар – ҳилликни юзага келтиради [Содиқова, 1975; 62].

Шу юсинда М.С.Содиқова ўзбек тилидаги феълларни 3 йирик синфга (семантик майдонга) ажратади:

Ҳаракатни билдирувчи феъллар;

Ҳолатни билдирувчи феъллар;

Муносабатни билдирувчи феъллар; [Содиқова, 1975: 62]

Ўз навбатида тилшунос бу семантик майдонларни нисбатан кичикроқ ЛСГларга таснифлайди.

Ҳаракатни билдирувчи феъллар;

Конкрет (актив) ҳаракатни билдирувчи феъллар. Бунда ҳаракатланувчи объект кўриниб туради. (оёқ, қўл, юз, оғиз, гавда ҳаракатлари)

Оёқ ҳаракати (15 кичик ва уларнинг таркибига кирувчи яна 2 гуруҳдан иборат);

Қўл ҳаракати (5 кичик гуруҳдан иборат);

Хатти – ҳаракат (6 кичик ва унинг таркибига кирувчи яна 2 гуруҳ);

Гапириш ҳаракати ва унинг ифодаланиш усуллар (4 кичик ва яна 4 уларнинг таркибига кирувчи гуруҳлар).

Ноконкрет (пассив) ҳаракатни билдирувчи феъллар. Бунда ҳаракатланувчи объект яширин бўлади.

Қараш феъллар;

Сезги феъллари.

Ҳолатни билдирувчи феъллар:

Рухий – психологик ҳолат (3 кичик гуруҳдан иборат);

Ички кечинма ва умуман руҳият билан боғлиқ бўлган экспрессив –эмоционал ҳолатлар (4 кичик ва яна 4 уларнинг таркибига кирувчи гуруҳлар).

Муносабатни билдирувчи феъллар:

Ижобий характердаги муносабатлар (4 кичик ва яна 9 уларнинг таркибига кирувчи гуруҳлар).

Салбий характердаги муносабатлар (2 кичик ва яна 29 уларнинг таркибига кирувчи гуруҳлар: эмоционал – экспрессив, кескин – эмоционал, бўйсиндириш, измга солиш муносабати, совуқ муносабат, мунофиқлик қилиш, фош қилиш, сирини очиш, қасос олиш, ўчакишиш, чоҳ қазилар, азоб бериш, исканжага солиш, камситиш менсимаслик, орани бузиш, алдаш, йўлдан уриш, қўлга тушириш, эътироз норозилик билдириш).

Нейтрал муносабатлар (3 кичик гуруҳлар: дахлсизлик маъносидagi муносабатлар, ўғит – насихат, мурося қилиш).

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Содиқова ушбу таснифда ўзбек тилидаги феъл сўз туркминини 7 ЛСГ, уларнинг таркибига кирувчи 6 кичик гуруҳлар ва бу кичик гуруҳлар таркибидagi янада кичикроқ 96 гуруҳларни бериб ўтган, ҳамда феълларнинг асосан семантик-стилистик хусусиятларига таянган ҳолда ЛСГларга таснифлаб, уларни лексик воситалар (равишлар), морфологик воситалар (равишдошлар, кўмакчи феъллар), фонетик воситалар (таклидий характерга эга феъллардан), ҳамда синтактик – стилистик (тасвирий йўллар билан бериш) ва лексик – стилистик (лексик синонимлар ва стилистик синонимлар) усулларга кенг таянган ҳолда ифодалаган. Таснифнинг яна бир қизиқарли жиҳати шундаки, унда кўмакчи феъллардан мустақил феълларнинг ясалиши (пилдираб юрмоқ - пилдирамоқ), баъзи бир мустақил феъллар бошқа мустақил феъллар билан келганда ўзининг равишдош шаклини олиши (югирмоқ, чопмоқ, моҳламоқ – бормоқ, келмоқ, ўтмоқ, кетмоқ = югириб бормоқ, чопиб кетмоқ...), модал экспрессив муносабатни англатувчи равиш ва равишдошлар (дўконлаганча чиқиб кетди, даканлаганча олиб борди), феълларнинг кўчма маъноси (поезд юрди), кўчма идиоматик иборавий маънолари (йўлига юрмоқ (айтганини қилмоқ маъносидagi)) кенг ёритиб берилган. Ҳатто ўзбек тилида учрамайдиган, аммо бошқа тилларда қўлланиладиган феълларнинг хусусияти ҳақида

(пассивлик, суслик темпини ифодаловчи махсус формалари ўзбек тилида мавжуд эмас, уларни ифодалашда аналитик, тасвирий формалардан фойдаланиланиши (оёғини базур судрамоқ, битта – битта босмоқ), бошқа тилларда инсон ва транспорт турларининг ҳаракатланиши турлича феъллар билан, ўзбек тилида эса умумий “юрмоқ” феъли билан ифодаланиши ҳам келтирилган (пезд поехал/ поезд юрди). Шунингдек, тақлидий хусусиятга эга бўлган фонетик вариантлар ҳам бериб ўтилган (бидилламоқ – бижирламоқ, тўнғилламоқ – дўнғилламоқ, уларнинг такрорий вариантлари – минғир – минғир қилмоқ, бидир-бидир қилмоқ...). Ишда минимал ҳаракатни ифодаловчи рухий –психологик ҳолат ҳамда экспрессив-эмоционал ҳолатни ифодаловчи феълларга ҳам алоҳида тўхталиб ўтилган.

Ўзбек тилидаги феълларни тилшунос олим И.К.Қўчқортоев ҳам 7 ЛСГга тил бирликларининг лексик-семантик, стилистик хусусиятларига таянган ҳолда таснифлайди [Қўчқортоев, Ташкент, 1981; 31]. 1. Фаолият феъллари; 2.Сезги феъллари; 3.Харакат феъллари; 4. Ўзгариш феъллари; 5. Мавжудлик феъллари; 6. Муносабат феъллари; 7. Тақлидий феъллар.

Кўринадики, ўзбек тилидаги феълларни фақатгина лексик-семантик нуктаи-назардан таснифлашнинг имкони йўқ, чунки ўзбек тилида феълларнинг таснифини стилистик, фонетик ва грамматик каби лисоний сатҳлардан ажратилган ҳолда амалга оширишириб бўлмайди, айни шу жиҳат ҳам инглиз тилидаги феъл таснифидан фарқ қилади. Икки тилдаги феълларнинг таснифий хусусиятлари лингвистик нуктаи назаридан фарқланишигини ушбу ишда кўриб ўтдик.

ЛСГларнинг таснифига чуқирроқ кириб борилса, уни янада кўпроқ гуруҳларга таснифлаш мумкин бўлади. Мисол учун Б.Ливеннинг биргина нутқ фаолияти феълларининг ЛСГни оладиган бўлсак, у уни 9 кичик

гуруҳга бўлган (verbs of transfer of a message (хабарни етказиш феъллари), tell verbs (айтмоқ феъли), verbs of manner of speaking (гапириш тарзини ифодаловчи феъллар), verbs of instrument of communication (мулоқотда қўлланиладиган асбоблар), talk verbs (гапирмоқ феъли), say verbs (демоқ феъли), complain verbs (шикоят қилиш феъллари), advise verbs (маслаҳат бериш феъллари). Бунга қўшимча ҳолда мактов феъллари (boast verbs: stimulate, countenance, brag... доминант сўзи - encourage), юпатиш феъллари (calm verbs: placate, quite, sooth, appease, tranquilize, console, comfort, reassure, set a rest, satisfy... доминант сўзи – quell), табриклаш феъллари (congratulate verbs: felicitate... доминант сўзи – congratulate), авфсўзлаш феъллари (regret verbs: pity, deplore... доминант сўзи - sorry), койиш феъллари (criticize verbs: abuse, rail, swear, lash... доминант сўзи – scold), рўҳлантириш феъллари (motivate verbs: stimulate, countenance, доминант сўзи – encourage)ни киритиш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, нутқ бирликларини ЛСГга ажратишга бўлган эҳтиёж бу бирликларнинг лексик маъноси ва семантик майдонини ўрганиш орқали келиб чиққан бўлиб, семантик майдон энг кичик маъно англатувчи намуна ҳисобланади ва турли сўз туркумига хос бўлган тил бирликларини ўз ичига олади. Ўз навбатида семантик майдон тил бирликларини ўрганишда қулайлик яратувчи тематик гуруҳ (ТГ) ва бир неча тил бирликларидан ташкил топган, бир сўз туркумига оид бўлган лексик-семантик гуруҳ(ЛСГ)дан ташкил топган. ЛСГ шунингдек, бир турдаги семантикага эга бўлган кичик тил бирликларидан ташкил топган, ўз ядроси, кичик гуруҳлари ва майдон характерига эга бўлган гуруҳдир. Ушбу хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда ҳозирги замон инглиз тилидаги феълларини 49 ЛСГга ва ўзбек тилидаги феълларни эса 7 ЛСГга таснифлаш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Levin B. English verb classes. Chicago 1993. - 336 p.
2. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes: Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. - Heidelberg. - 1931. - 347 s.
3. Андреев В.К. Названия построек и их частей в псковских говорах (номинативный аспект) Текст. : дис. канд. филол. наук: 10.02.01 / В.К. Андреев.-СПб., 1993.-200 с.
4. Буйленко И.В. Лексико-семантические объединения слов [Электронный ресурс] // Грани познания: электронный научно-образовательный журнал ВГСПУ. 2012. С. 146 – 148 № 5 (19).
5. Ибрагимов В.Л. К вопросу о строении лексико-семантических групп // Исследования по семантике. Семантика языковых единиц разных уровней: Межвуз. науч. сб. Уфа: Изд-во Башк. ун-та, 1988. С. 63 – 67.
6. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. М.: Наука, 1976. - 355 с.
7. Кодухов, В.И. Введение в языкознание: Учеб.для студентов пед. ин-тов /– М.: Просвещение, 1987. - 291 с.
8. Кузнецова, Э.В. Лексикология русского языка / Э.В. Кузнецова. – М.: Высш. школа, 1982. - 59 с.
9. Қўчқортоев И.К. Семантическая классификация глаголов в узбекском языке. Ташкент, 1981.- 295 с.
10. Содиқова М.С. Феъл стилистикаси. Тошкент, Фан нашриёти, 1975. -104 б.
11. Суприн В.И. О лексико-семантических группах слов №3.Ruštínár. 1983 С. 4–6
12. Уфимцева А. А. Теория семантических полей и возможности их применения. – М.: Наука, 1961. - 287 с.
13. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов // Очерки по теории языкознания. М.: Наука, 1982. - 358 с.
14. <https://doi.org/10.30853/filnauki.2019.4.2>
15. <https://grani.vspu.ru/files/publics/1355996669.pdf>
16. cyberlenninka.ru>Грнти>

УДК: 83-131

Дилрабо НАЗАРОВА,
Самарқанд давлат университети мустақил тадқиқотчиси
E-mail: dilrabo14@mail.ru

СамДУ профессори, ф.ф.д. Муҳиддинов М.К. тақризи остида

INTERPRETATION OF SUFI TERMS IN "SUBHAT UL-ABROR"

Abstract

The article is devoted to the interpretation of mystical terms in the epic "Subhat-ul-abror" by Abdurahman Jami, a famous representative of Persian-Tajik literature of the XV century, a mature thinker, one of the most prominent poets of mystical literature. It is analyzed that the poet's mystical-mystical views found their artistic expression in certain verses of the epic.

Key words: mysticism, beloved, divine world, Sufi, way of teaching.

ТОЛКОВАНИЕ СУФИЙСКИХ ТЕРМИНОВ В "СУБХАТ УЛЬ-АБРОР"

Аннотация

Статья посвящена трактовке мистических терминов в эпосе «Субхат-уль-аброр» Абдурахмана Джами, известного представителя персидско-таджикской литературы XV века, зрелого мыслителя, одного из самых ярких поэтов мистической литературы. Анализируется, что мистико-мистические взгляды поэта нашли свое художественное выражение в отдельных стихах эпоса.

Ключевые слова: мистицизм, возлюбленные, божественный мир, суфий, способ обучения.

"СУБХАТ УЛ-АБРОР"ДА ТАСАВВУФ ИСТИЛОҲЛАРИ ТАЛҚИНИ

Аннотация

Мақола XV асрда яшаб ижод этган форс тожик адабиётининг машҳур намояндаси, етук мутафаккир, тасаввуф адабиётининг кўзга кўринган шоирларидан бўлган Абдурахмон Жомийнинг "Субхат-ул-аброр" достонида тасаввуф истилоҳларининг талқинига бағишланади. Шоирнинг тасаввуфий-ирфоний қарашлари достоннинг маълум иқдларида бадиий йўсинда ўз ифодасини топганлиги таҳлил этилади.

Калит сўзлар: тасаввуф, маҳбуб, илоҳий олам, суфий, тарикат йўли.

Кирриш. Тасаввуф – мусулмон Шарқи маданиятида энг кўп баҳс-мунозараларга сабаб бўлган ва айни дамда илм-фан ва маданият ривожига катта таъсир кўрсатган таълимотлардан бири. Бу таълимот Шарқ фикрий тараккиётидаги кўп асрлик тажрибани камраб олиб, уни ривожлантирди, дин ва фалсафа, ҳикмат ва ваҳдат, калом ва ҳадис илмларини бирлаштирди, илоҳий илмлар билан дунёвий илмларни ўзаро боғлашга ҳаракат қилди. Натижада тасаввуф Шарқ кишисининг тафаккур тарзи ва ахлоқ меъёрларини белгилайдиган ҳодисага айланиб қолди.

Тасаввуфнинг Шарқда кенг тарқалишига боис, унинг араб, форс ва туркий тилларда буюк бир шеърятни вужудга келтирганидир. 8–9-асрларда Робиа Адавия, Зуннун Мисрий, Мансур Ҳаллож сингари улуғ суфийлар ижоди билан бошланган суфийна ашъор кейинги асрларда улкан бир адабиётга айланди, алоҳида рамзлар, услуб ва усуллар шаклланди. Тасаввуф шайхлари ўз мавъиза ва маърифий суҳбатларида мураккаб руҳий кечинмаларни тушунтириш ва муридларга таъсир ўтказиш учун баъзан ўзлари суфийна ғояларга мос асарлар ижод қилганлар, аксар ҳолда эса халқ орасида юрган ижод намуналари ва машҳур шоирларнинг шеърларидан фойдаланиб, суфийна ғоялар руҳида талқин ва тафсир қилиб, эшитувчини ҳаяжонга солганлар. Шу билан бирга тасаввуфнинг пок илоҳий ишққақидаги, Ҳақ ва ҳақиқат, нажиб инсоний хислатлар, маънавий камолот касб этиш ҳақидаги ғоялари шеърят ғояларига айланди. Тасаввуф адабиёти намояндалари анъанавий жанр ва мавзуларни ривожлантириб, уларга янги руҳ бағишладилар. Кўп шоирлар, жумладан, Жомий ва Навоий асарларида

дунёвийлик билан илоҳийлик, яъни ирфон ўзаро уйғунликда зухур этади.

Асосий қисм. Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг "Субхат-ул-аброр" достони 40 асосий иқд (фасл)дан иборат бўлиб, 7-иқддан бошлаб то 34-бобга қадар тасаввуф илмининг ҳақиқати ва унга дахлдор назарий масалалар шарҳ берилган бўлиб, бунда мутафаккир шоирнинг тасаввуфий-ирфоний қарашлари бадиий йўсинда ўз ифодасини топган. Мазкур қисмни ўз навбатида иккита гуруҳга-соф тасаввуфга хос бўлган тушунчалар ҳамда тасаввуф аҳлининг ахлоқиға оид тушунчалар шарҳига бағишланган бобларга ажратиш мумкин.

Тасаввуфий асарлар кўп маъноли, ҳар бир ифода етти қават парда ичида яширинган. Масалан, маҳбуб деганда Худони, Пайғамбарни, Пирни ва севган кишисини англаш, соқий деганда ҳам айни шу тўрт тушунчани эътиборга олиш, лаб деганда пирнинг сўзини, илоҳий файзни, қош деганда илоҳий олам билан моддий олам чегарасини, кўз деганда комил инсоннинг ўзини назарда тутиш анъанаси мавжуд [1].

Шу сабабдан, еттинчи иқдда шоир ўз муддаосини тасаввуф тушунчасининг таърифи билан бошлайди. Дастлабки сатрларда суфийлик даъвосида кўча-ю бозорларни тўлдириб юрган сохта дарвешларнинг кифасига кўзгу тутади. Мутафаккир шоир кўзгу тугида ҳам энг ҳаққоний ва ўткир ташбеҳларни қўллаб, жулдур кийимлари билан гадоиларга, елкасига ташлаган жойнамози билан жойнамоз сотувчиларига ўхшаш дарвешларнинг жамиятда обрўси ва мавқеи йўқлиги сабабини тушунтиради. Унинг таҳлиliga кўра,

сўфийликка даъво ва иддао, мактанчоқлик ва таъмакорлик билан эришиб бўлмайди. Ноғоранинг овози баланд бўлгани билан ичи бўм-бўш. Куруқ даъво ва иддаолар билан ўзини минг бозорга солса ҳамки, бозор аҳли бунақа кимсаларни бир чақага ҳам олмайдилар. Сўфий бўлиш – ўзликдан воз кечиш, яъни ном ва шуҳрат, таъма ва риё, ғазаб ва шахват каби ёмон хислатлардан воз кечиш, сабр-қаноат, мурувват ва маърифат, сидқ ва ихлос, ҳалимлик ва саховатпешалик, шукроналик ва бағрикенглик сингари яхши хислатлар билан зийнатланиш, эзгулик ва тўғрилиқни шиор қилиб яшаш демакдир:

Завқи сўфигари ар ҳаст туро,

Бояд аз ҳеш назар баст туро.

Сўфи он аст, ки аз худ растаст,

Аз накў жаставу аз бад растаст.

(Мазмуни: Сўфи бўлмоқ завқи агар сенда бўлса, дастлаб ўзлигиндан кўз юмишинг керак. Сўфи дегани – ўзидан ҳам қутулиб, яхши ва ёмон сўзларга парво қилмасдан яшайдиган кимсадир).

Тасаввуф йўли – тариқатдаги ҳар бир шахснинг Ҳаққа етишиш йўли алоҳида бўлганига қарамаздан, соф индивидуал руҳий-хиссий тажриба эмас. Бунинг учун албатта, пир – муршиднинг раҳнамолиги керак бўлади. Пирсиз, мутолаа ва нафл ибодатлар билан руҳий тарбиянинг муайян босқичига етишиш ҳам мумкин. Буни тариқат аҳли увайсийлик йўли деб ҳам аташади. Аммо увайсийлик йўлига ўтиш учун Ҳақдан жазба етиб, солиқни бекарор қилиши керак. Вале жазба етмай туриб, хоё ҳавас ва тақлид йўли билан тариқат ва сайру сулукда гумроҳ бўлиш мумкин. Шу сабабдан, Жомий тасаввуфнинг моҳияти ҳақида баҳс юритиб бўлганидан сўнг муридлик масаласига тўхталиб ўтади.

Тариқат йўлига киришдан мақсад – тирикликнинг моҳиятини англаш, бу оламга нега келгани ва қаёнга кетишини билиш учундир. Инсонлар бу дунёда асосан тақлид ва тасаввур билан яшайдилар. Билмайдиларки, қулоқ – Қуръон эшитиш учун, кўз – тўғри йўлда собит қолиш учун, қўл – ҳало касб орқали кун кечириш учун, оёқ – ҳақиқат йўлида кезиниш учун берилган. Афсуски, ғафлат туфайли инсон аъзолари, унинг умри бошқа беҳуда ишларга сарф бўлиб, умрининг охирида пушаймонлик ва надоматдан бошқа ҳеч нарса қолмайди. Шунинг учун одатий ҳаётдан воз кечишга ирода топиб, тариқат йўлига кириш инсонга ички озодлик ва ҳурлик бағишлайди:

Ҳаст иродат бари ҳар озода,

Тарки мо кона ғалайҳи-ёда

(Мазмуни: Муридлик ҳар бир озод инсон учун у одатланиб қолган нотўғри ҳаётни ўзгартиришга ирода топмоғидир).

Жомийнинг талкини бўйича мурид тушишдан кейин ҳар бир киши олдин қилган гуноҳларидан астойдил тавба қилмоғи керак. Дунёдаги жамийки зийнатлар ва дилхушлиқлар, бойлик ва ҳашамат, дўстлик ва душманлик, мансаб ва обрў-эътибор... барча-барчаси дунёнинг ўзидек бекарор ва бевафодир. Шу сабабдан, ўлим ҳақилигини билган одам бирламчи навбатда барча гуноҳлардан тавба қилиши керак. Чунки тавба – гуноҳкор инсонни шайтоний исён ва туғъндан асрайди. Айнан тавба туфайли Одам Ато Ҳақ таолонинг энг маҳрам бандасига айланди:

Чанд боши зи маъосй мазачаш,

Тавба ҳам бе мазае нест, бичаш.

Хосаи одами омад тавба,

Мояи маҳрами омад тавба.

(Мазмуни: Қачонгача гуноҳларнинг маззасини тотиб юрсан, тавба ҳам бемаза эмас, бир бор татиб кўр. Тавба – Инсонга хос хислат, Аллоҳга яқин бўлишнинг асосидир).

Тавба мақомига эришгандан кейин, яъни барча олдинги ишлардан пушаймон бўлиб, бошқа бу хато ва гуноҳларни такрорламасликка аҳд қилгандан сўнг вараъ – тақво мақоми келади. Тақво қилишнинг моҳияти – ҳаром қилинган нарсалардан воз кечиш демакдир. Жомий вараъ, яъни такводорликнинг моҳиятини дақиқлик билан очиб беради. Унинг ақидасига кўра, намозда ҳамиша эгилиб саждада бўлсанг ҳам, агар сенинг мақсадларинг қорин ғами билан туташган бўлса, бу намозу рўзаларнинг барчаси бекор. Инсон ибодат ҳаловатини топиши учун энг аввало луқмани ҳалол қилиши лозим. Шариат ейиши ҳалоллигига фатво берган, аммо ҳосил қилиниши ҳаром йўлдан бўлган нарсаларни истеъмол қилиш имон нурини заифлаштиради. Бевазан богидан узилган мева ширин бўлса ҳамки, аслида заққумдан баттар. Етимнинг молидан пиширилган таом ҳам худди шундай. Шунинг учун инсон энг аввало ўз касби орқасидан кун кечириши, луқмасини ҳалол қилиши лозим. Ҳалол йўл билан топилган куруқ нон ҳаромдан келган ёғли таомдан афзал:

Буз ки лоғар буваду сағ фарбех,

Ҳаст аз ин фарбехат он лоғар бех.

(Мазмуни: Эчки – ариқ, ит – семиз бўлса, бу ариқ эчки семиз итдан афзалдир).

Дарвешлик даъвосида жулдур кийимларни кийиб, одамларни ўзига махлиё этган ҳолда қўча-ю бозорларни бир нарса маъмасида юргандан кўра ўғрилиқ ё қароқчилик қилиш яхшироқ, дейди Жомий:

Ин на сўфигарию дарвешист,

Номусулмоннио кофиркешист,

Дуздиву роҳзани беҳтар аз ин,

Кафан аз мурда кани беҳтар аз ин.

(Мазмуни: Бу – сўфийлик ва дарвешлик эмас, балки мусулмонликдан чиқиш ва куфрнинг айни ўзидир. Алдов йўли билан одамларнинг молини ейишдан кўра, ўғрилиқ, қароқчилик қилсанг, ёки мурдаларнинг кафанини ўғрилсанг, яхшироқ).

Тақвонинг моҳиятини англаган ва ҳаётида татбиқ этган дарвешнинг сулукдаги кейинги мақоми – зуҳд ва зоҳидликдир. Одатда зуҳд ва зоҳидлик бадиий адабиётда салбий тимсол ўлароқ талқин қилинади. Аслида адабий асарларда танқид қилинган зоҳидлар – куруқ тақвога берилиб, ўзининг ибодати ва тақводорлигига қибранган, таркидунёчилиги унинг қабидаги зангларни тозаламаган кимсалардир.

Дунёга берилиб кетган сўфийга дунё вафо қилмайди, балки жафокор ва бевафо ялмоғиз каби ундан ўч олади. Жомий тасвирига кўра, дунёнинг қайрилма қошлари шайтон ўқларини отувчи камон, киприклар – вафо ва ҳаёни йўқотувчи бало ўқлари, лаблари – эри ўлганга хурсанд бевалардек табассумга мойил, тишлари – бировларга жароҳат етказиш учун тезланган, холи – гумроҳлик тузоғига туширувчи дона, юзлари – алдовчи бир сароб каби бўлган бир ялмоғиз аёлнинг тимсолидир..

Ўн биринчи иқд – фақр ҳақида. Руҳий тарбиянинг изчиллиги шуни тақозо қилади. Тавба ва зуҳдга эришмагунча фақр имтиҳонига дуч келинмайди. Юқорида қайд қилинганидек, хоё ҳаваслар, зеб-зийнатлар ва дунёвий истакларни тарк этишга қаратилган зоҳидлик мақомига эришган кишида фақр, яъни йўқсиллик синови юзланади. Одатда, фақр – фақирлик деб мол-дунёси йўқ бўлган мискин кишига нисабатан қўлланилади. Жомий талқинига кўра, фақр – икки дунё саодатига эришишга сабаб бўладиган хислат. “Субҳат ул-аброр”да фақр истилоҳ сифатида талқин қилингани боис, бошқа тасаввуфий манбаларда фақрга қандай таъриф берилганини ўрганиш фойдадан холи бўлмайди.

Истилоҳ сифатида фақр – барча ҳолатларда Худога муҳтожликни англаш ва Ўзидан ўзгасига эҳтиёжсиз бўлмоқ маъносини англатади. Вужуд оламида инсу

жиндан тортиб, фаришталар, парий ва жинлар олами – барчанинг боқийлиги ва мавжудлиги Ҳақ таолога боғлиқдир ва барча мавжудот Ҳақ таолога мухтождирлар. Демак, ҳақиқат юзасидан барча мавжудот фақирдирлар.

Аммо тасаввуф аҳли фақр сўзини ўзини шу сифат билан таниган ва фақирлик сифати унга ғолиб бўлган кишиларга нисбат беришади”.

Жомий фақирлик сифатини касб этган дарвешга мурожаат қилиб, мол-дунё аслида бир имтиҳон ва арзимас матоҳ экани, бу ташвишдан қутулган ва кўнглидан умид риштасини узган киши охиратда аъло даражаларга эришиши ҳақида мужда беради:

Аз ғами безарият чехра чу зар,

Сурхрўйи диҳадат дар машҳар.

(Мазмуни: Заринг йўқлигидан юзинг зар каби сарғайса ҳам, ғусса чекма, бу йўқсиллик туфайли қиёмат кунини юзинг ёруғ бўлади).

Фақр ва камбағалликка чидаш, дарвешлик имтиҳонидан ўтиш сабрни талаб қилади. Сабр – мақсадга етишиш йўлида барча қийинчиликларга чидаш ва танланган йўлда собит бўлмоқ демакдир. Асл мақсадга шошма-шошарлик ва беқарорлик, субутсизлик ва ҳардамхаёллик билан етишиб бўлмайди. Гавҳар ҳам кон бағрида етилиши учун узоқ йиллар керак бўлади. Қамининг шакарга айланиши ҳам муайян вақт ва фурсат талаб қилади. Сабр – пайғамбарларнинг ўзак хислати. Кимки сабрни одат қиладиган бўлса, унга Худо ёр бўлади ва пайғамбарлар йўлидаги олимақом кимсага айланади, деб уқтиради Жомий:

Чанд рўзе ба сабури меқўш,

Бодаи талхи сабури менўш.

Сабр кун ҳамчу шакар дар дили танг,

Сабр кун ҳамчу гуҳар дар дили санг...

Анбиё пой ба сабр афшурданд,

Лоҷарам пояи олий бурданд.

(Мазмуни: Бир неча кун сабрли бўлишга ҳаракат қилиб, сабрнинг аччиқ шаробини ич. Шакар каби қамиш бағрида сабр эт, гавҳар каби тош бағрида чида. Пайғамбарлар ҳам сабр билан оёқ тираб, оқибат олий мақомга эришдилар).

Ўн бешинчи ва ўн олтинчи икдлар хавф ва рижо (умид) тушунчалари ҳақида. Хавф – бирор хатарли ҳодиса ёки воқеа содир бўлиши эҳтимоллиги, хатар демакдир сайру сулук давомида хавф икки хил бўлад уқубат хавфи ва макр хавфи. Уқубат хавфи – барча имонли кишиларга хос ҳолат саналиб, ваъид тасдиқи (бу дунё ва Қиёмат кундаги азоблардан огоҳлантириш) ҳамда ҳар қандай гуноҳга жазо муқаррарлигини англашдан ҳосил бўлади. Уқубат хавфи кўп жиҳатдан нафсга ҳам боғлиқ. Макр хавфи эса ҳақиқий орифларга хос: илоҳий муҳаббат туфайли пайдо бўлади. Орифлар лутф ва иноят зухур этган чоғда ҳам пинҳон турган қаҳр ва ғазабдан кўрқиб турадилар. Макр хавфи икки нарсдан пайдо бўлади: илоҳий муҳаббат ва илоҳий макр мулоҳазаси..

Рижонинг луғавий маъноси – умидворлик туйғуси. Истилоҳий маънода – кўнглининг бўлажак яхшиликларга умид боғлаши..

Жомий хавф ва рижо мақомлари ҳақида гапираркан, бир вонз ва насихатгўй сифатида намоён бўлади. Унинг талқинида, инсон муқаррар бўлган ажал кунини ва қиёмат майдонини ҳамиша ёдда тутиб яшаши керак. Ўлишини доим эслаб юрадиган одам да кибр-хаво бўлмайди.. Шунинг баробарида, инсон боласи ҳеч қачон илоҳий раҳмат даргоҳидан умид узмаслиги керак. Аллоҳ таоло қутилмаганда бандаларига раҳмат ва иноят қилиб, уларни ҳидоят этиши мумкин. Шу сабабдан, сабабга эмас, сабабчи бўлган Зотга умид қилиб, баланд ҳиммат эгаси бўлиш лозим.

Хавф ва рижо тушунчаларининг бадий талқинидан сўнг Жомий таваккул ва ризо истилоҳларининг таърифига ўтади. Таваккул ҳақида турли таърифлар мавжуд бўлиб, улар сиртдан қараганда бир-биридан фарқланса ҳамки, моҳият эътибори билан бир масаланинг турли жиҳатларини очиб беради. Барча сабаблардан дилни узиш ва сабабларнинг сабабини яратувчи Ҳақ таолога юзланиш ва ҳар бир ишнинг ҳал бўлишини ундан тилашни таваккул деб тушуниш лозимдир.

Жомий ҳам руҳий камолот йўлида ризони таваккулдан кейинги мақом деб ҳисоблаб, бунда энг асосий нарсаси – Ҳақ таолонинг розилигини талаб қилиш эканини таъкидлайди:

Бе ризо равзаи Ризвон маталаб,

Файзи сарчашмаи ҳайвон маталаб.

(Мазмуни: Ҳақ ризоси бўлмаса, жаннат боғларини ҳам Хизр чашмасининг файзини ҳам истама).

Таваккул ва ризо мақомларидан сўнг шоир муҳаббат мақоми ҳақида сўз юритади. Жомий талқинида ишқ боқийлик оташида куйиб адо бўлган, азал ҷиҳонининг парвонаси; фалақнинг айланиши ва беқарорлиги муҳаббат туфайли, куёшнинг ҳарорати ҳам ишқ туфайли; муҳаббат шаробидан бир қултум ичган тупроқ фалак чархи остида ором ва қарор топди. Ишқ – ҳаёт гавҳари, абадийлик хазинаси:

Дили бе ишқ тани бежон аст,

Жон аз ў зиндаи жовидон аст.

(Мазмуни: Ишқсиз кўнгли жонсиз бадандир. Жон муҳаббат туфайли абадий барҳаёт).

Тириклик гавҳари ишқ экан, муҳаббатсиз инсонни тирик деб бўлмас, деб ҳисоблайди шоир. Ишқ – мисни тиллога айлантирадиган эликсир. Ишқ дунёнинг ишларини тузатмайди, балки ишққа мубтало бўлган кишининг дунё ташвишларига кизиги қолмайди. Ишқ боқийлик сирларини очмайди, балки фанийлик ва фидойитликдан сабоқ беради. Ишқ ўзликдан воз кечиш дарси, дунё ва охират талабидан воз кечиш малакаси, бутун ўй-зикри ва ҳаракатини ёр томон йўналтириш имкони эрур. Ёрга тегишли бир тикон ёрсиз бўлган гулу гулзордан хушроқ:

Он чи бо дўст диҳад пайвандаш,

Шавад аз фарти муҳаббат бандаш.

Гар дамад хор зи пиромани ў,

Ки сўи дўст кашад домани ў.

Бувад он хор беҳ аз гулзораш,

Айни роҳат шумарад озораш.

(Мазмуни: Ёр билан боғладиган нарсаси бўлса, муҳаббатнинг кучлигидан бунга боғланиб қолади; Агар йўлида ёр томонга тортадиган бир тикон униб-ўсса; бу тиконнинг озорлари айни роҳат

Ишқ сўфийлар назарида ботиний бир қудрат билан Ҳақваслигантилиш деб англашилади. Ишққа гирифтор одамни ошиқ, ошиқ интиладиган мазҳар ва матлубни маъшук дейилади. “Ишқ”, “ошиқ”, “маъшук”, “маъшуқа”, “иштиёқ” сўзлари арабча “ашақа” сўзининг ўзагидан ясалган. “Ашақа” деб араблар дарахтлар ва ўсимликларга ўралиб, уларнинг ширасини сўриб оладиган ва охир-оқибатда қуритадиган сарик печакни айтадилар. Илоҳий ишқ жазбаси ҳам кимгаки тегса, уни бетоқат қилиб, ошиқни ейиш-ичишдан, уйқу-ҳаловатдан маҳрум этади, вужуд истакларини аста-секин синдириб, руҳни ялғилантиради. Натижада, ошиқлар атрофдагиларга бепарво бўлиб, нафақат ўзларини, балки дунёни ҳам унутадилар. Ошиқ фақат Илоҳ билан суҳбатлашади.

Хулоса. “Субҳат ул-аброр”да жуда кўп тасаввуф истилоҳлари назмий йўсинда ўз ифодасини топган. Санойининг “Ҳадиқат ул-ҳақиқа”, Румийнинг “Маънавий маснавий”, Шабустарийнинг “Гулшани роз” каби тасаввуфий-дидактик дostonлардан фарқли равишда, бу

тушунча ва атамалар инсоннинг кундалик фаолияти, руҳий ва жисмоний ҳолатига мос равишда, тушунарли тилда изоҳ берилиб, ижтимоий аҳамияти очиб берилган.

Мазкур тушунчалар қуруқ назария маҳсули бўлмай, балки руҳий тарбиянинг муҳим босқичлари сифатида талқин қилинган.

АДАБИЁТЛАР

1. Асадуллоев, С. Қомӣ ва Ҳотифӣ / Қашнномаи Қомӣ.Маҷмӯи мақолаҳо бахшида ба қашни 550- солагии Абдурахмони Қомӣ. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 151 с. - С. 36-47.
2. Афсаҳзод, Аълоҳон. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуввуми асри XV. /А. Афсаҳзод. – Душанбе: Дониш, 1987. – 264 с.
3. Бақоев, М. Қомӣ ва Хусрав / Абдурахмони Қомӣ. Маҷмӯаи мақолаҳо. Замони зиндагӣ, ҳаёт ва эҷодиёт. – Душанбе: Ирфон, 1965. - 211+ 12с. - С. 137-146.
4. Болтаев, М. Баъзе масъалаҳои иҷтимоӣ-ахлоқӣ дар эҷодиёти Қомӣ / Қашнномаи Қомӣ.Маҷмӯи мақолаҳо бахшида ба қашни 550- солагии Абдурахмони Қомӣ.- Душанбе: Ирфон, 1966. – 151 с. - С.11-19.
5. Комилов Н. Тасаввуф. –Т.: Ўзбекистон, 2010.
6. Қомӣ, Абдурахмон. Осор. Қилди чорум. “Субҳат-ул-аброр”, “Юсуф ва Зулайхо”. / А. Қомӣ. – Душанбе: Адиб, 1988. – 384 с.

Насиба НАСРУЛЛОЕВА,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети мустақил изланувчиси

E-mail: naasibka@mail.ru

ЎзДЖТУ профессори, фил.ф.д. Д.М. Тешабаева тақризи асосида

FORMATION DEVELOPMENT OF COMPUTER AND INTERNET JARGONS

Abstract

The article explores the linguistic peculiarities of computer and Internet jargon and the development of their formation. The terminology of each language is formed by creating words on the basis of the lexical fund of the language, changing the lexical meaning of the word, borrowing terms from another language, the formation of combinations based on the laws of this language, is formed by making a loan of existing term in another language. The same features can dominate in borrowing of jargons. In professional languages, terms first acquire a stylistic connotation typical of professionalism, and as they gradually increase their stylistic status, they first become professionalism and then jargon. In this case, the most convenient option for the transformation of term to the jargon is selected.

Key words: computer, term, Internet, jargon, professional jargon, metaphorization, development, characteristic, borrowings.

ФОРМИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ АНГЛИЙСКИХ КОМПЬЮТЕРНЫХ И ИНТЕРНЕТ-ЖАРГОНОВ

Аннотация

В статье анализируются лингвистические особенности компьютерного и интернет-жаргона и развитие их формирования. Терминология каждого языка формируется путем создания слов на основе лексического фонда языка, изменения лексического значения слова, заимствования терминов из другого языка, образования сочетаний по законам этого языка, путем кальки существующего термина на другом языке. Подобные черты доминируют и в заимствование жаргонов. В профессиональных языках термины сначала приобретают стилистический оттенок, типичный для профессионализма, а по мере того, как они постепенно повышают свой стилистический статус, сначала становятся профессионализмом, а затем жаргоном. В этом случае выбирается наиболее удобный вариант на пути от термина к жаргону.

Ключевые слова: компьютер, термин, Интернет, жаргон, жаргонизация, профессиональный жаргон, жаргонизм, метафоризация, развитие, характеристика.

ИНГЛИЗ КОМПЬЮТЕР ВА ИНТЕРНЕТ ЖАРГОНЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРАҚҚИЁТИ

Аннотация

Ушбу мақолада компьютер ва интернет жаргонларининг лингвистик хусусиятлари ва уларни шаклланиш тараққиёти таҳлилга тортилган. Ҳар бир тилнинг терминологияси мазкур тилнинг лексик фонди базасида сўзлар яшаш, сўзнинг лексик маъносини ўзгартириш, бошқа тилдан терминлар ўзлаштириш, шу тилнинг қонуниятлари асосида бирикмалар тузиш, бошқа тилда мавжуд терминни калькалаш орқали шаклланади. Жаргонларни ўзлаштиришда ҳам худди шундай хусусиятлар устунлик қилади. Профессинал тилларда терминлар аввал профессионализмларга хос стилистик бўёқдорликка эга бўлади ва ўзининг стилистик мақомини изчил ошириб боргани сари аввал профессионализмга, кейин эса жаргонларга айланади. Бунда терминдан жаргонга ўтиш йўлида энг қулай варианти танланади.

Калит сўзлар: компьютер, термин, интернет, жаргон, жаргонизация, професинал жаргонлар, жаргонизм, метафоризация, тараққиёт, хусусият.

Кирриш. Ҳар қандай терминлар лингвистик нуқтаи назардан олиб қаралса, ҳар бир тилнинг техника соҳасидаги мавжуд терминлари ушбу тилнинг терминологик тизимларидан бирини ташкил этади. Жумладан, компьютер ва интернет терминлари ҳам инглиз ва ўзбек тилларидаги илмий-техникавий терминологик системаси таркибига қиради ва энг янги ривожланиб келаётган соҳа терминлари сифатида қўрилади.

Охириги пайтларда тилшуносликда компьютер ва Бутун жаҳон Интернет тармоғи терминологиясига бағишланган кўпгина тадқиқотлар пайдо бўлди. Компьютер ва интернет тизимларининг ривожланиши жамиятда юз бераётган туб ўзгаришлар билан боғлиқ ахборот олишга асосланган билимларни ўзлаштириш билан боғлиқ. “Жамиятда юз берадиган ҳар қандай жараённинг акси даставвал терминологияда ўз ифодасини топади ёхуд муайян терминларнинг трансформацион ўзгариши натижасида намоён бўлади” [5,9].

Тилшунослар ижтимоий компьютер ва интернет терминларининг шаклланиш тараққиёти икки йўналишда бораётганлигини эътироф этмоқдалар:

Биринчидан, компьютер ва интернет тармоғидаги предмет ва ҳодисаларни ифодалаш учун кўплаб янги тушунчалар пайдо бўлиши, соҳавий мутахассислар томонидан фойдаланилаётган терминологик лексикани яратилишига сабаб бўлмоқда.

Иккинчидан, Бутунжаҳон ўргимчак тўридан фойдаланувчиларнинг сони ҳам ортиб бормоқда, улар Интернет мулоқот қилиш учун ўзига хос лексика ва сўз яшаш воситаларидан фойдаланиши орқали ўз тилини яратмоқда. Албатта, компьютер тилининг коммуникатив аспекти интернетнинг лексик таркибидан фарқ қилади ва ўз хусусиятларига эга.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Компьютер ва интернет технологияларининг тараққиёти, инсон фаолияти билан боғлиқ бўлган бошқа соҳаларнинг ривожланиши каби

тилда янги лексик бирликларнинг пайдо бўлишига таъсир кўрсатади. Бахтин М.М. айтганидек, "... одамларнинг барча соҳалардаги фаолияти тилдан фойдаланиш билан боғлиқ" [2, 159], компьютер ва интернет соҳаси ҳам бундан истисно эмас, албатта.

Д. Саидқодирова: "Дунё компьютер тармоғи ўзида чексиз ахборот ва маълумотларни жамлайди. Интернет – бу турли-туман маълумотлар омборидир. Ушбу маълумотларлардан фойдаланиш учун омборга кириш имкониятига эга бўлиш етарлидир. Айнан шу имконият Интернет фойдаланувчиларини ўзига жалб этади", – деб ҳисоблайди [16, 10]. Дарҳақиқат, ўз аҳамияти ва дунё тамаддуни ривожига ҳамда илмий-техникавий тараққиётга таъсири борасида интернет давримиз ахборий жамият тимсолига айланди.

Ушбу мақолада ҳозирда кенг тарқалган ҳамда муҳим восита ва предмет сифатида тан олинаётган компьютер ва интернет жаргонларни ҳар томонлама тизимли ва феноменологик ўрганиш тажрибасини акс эттиради. Компьютер ва интернет терминологиясининг ўзига хос хусусиятларидан бири улардан фойдаланувчилар учун хос бўлган компьютер жаргонининг пайдо бўлишидир. Зеро, махсус лексика фақат соҳа вакиллари нутқида қўлланилади ва уларнинг ўзига тушунарли бўлади.

Терминологик лексика умумодабий тил билан боғлиқ, қайсики унга янги тушунчаларни номлаш учун воситалар беради ва амалий термин яшаш воситаларини белгилайди. Профессинал жаргонлар ҳам умумодабий тил каби, ўз навбатида, терминологик лексикадан номахсус мақсадларда фойдаланиш орқали бойитилади. Махсус лексика кишиларнинг касбий фаолиятига, яъни маълум соҳага тааллуқлиги билан ўзининг қўллаш чегарасига эга ва махсус лексика барча лексик воситаларни ўз ичига олади.

Шуни таъкидлаш жоизки, касбий лексика тил қатламида алоҳида ўрин эгаллайди. У бир томондан, тегишли соҳанинг махсус терминологиясини ўзида акс эттирсан, иккинчи томондан кундалиқ умумодабий тил таркибида фаол қўлланилади, чунки компьютер ва интернет кундалиқ ҳаётнинг ажралмас атрибутига айланиб улгурган.

Маълумки, ушбу "махсус тил"нинг кўриниши, бизнинг фикримизча, қуйидаги ҳолатлар билан белгиланади:

– "профессинал аппаратнинг изоляцияси" [19, 131] ва ихтисослашуви;

– субъектив омилнинг ролини мустаҳкамлаш;

– мажозий ва ифодали сўз бирикмаларига асосланган янги билимларни узатиш зарурати;

илмий тажрибани кундалиқ тажрибага айлантириш.

Жаргонизмлардан профессинал содда тил "аниқ намоён бўлувчи салбий коннотацияли бирликларни кам частотада ишлатилиши билан" фарқланади [19].

Профессинализмлар орасида қуйидаги турлари фарқланади:

1) асл профессинализмлар;

2) коммуникатив профессинализмлар.

Биринчи тури предметли-амалий фаолият давомида билишнинг ўзига хос механизмларини акс эттиради, иккинчи тури амалий мақсадларда яратилади (масалан, нутқий тежамкорлик мақсадида услубий бўёқдорлик бериш учун ва шу к.).

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ппрофессинализмларнинг кўпчилиги метафорик ёки метонимик кўчириш ёрдамида яратилади. Шу боис, терминлардан фарқли ўларок, уларга "кўпмаънолилиқ ва семантик ноаниқлик хос" [19].

Биринчи типдаги профессинализмлар меъёрий характерга эга бўлиши ва термин тизимининг бир қисми бўлиб қолиши мумкин.

Шуни таъкидлаш жоизки, термин ва профессинализмнинг ўзаро муносабатларининг турлича, яъни ўхшатишдан то қийинлаш, қарама-қарши қўйишгача бўлган талқинлари мавжуд. Қийинлашганда қўлланишдаги чекланганлик ва эмоционал бўёқдорлик асосий мезон ҳисобланади. Профессинал жаргонизмларда эмоционал бўёқдорлик энг юқори даражага етади. Бундай бирликлар терминлар билан алоқалари заифлиги ва кўпинча умумсўзлашувга оид сўзлар маъноларининг қайта ўзгаририлиши натижасида ясаллади.

Замонавий терминшунослиқда профессинализмлар ва профессинал жаргонизмлар ажратилади. Жаргонизмларда, профессинализмлардан фарқли баҳоловчи компонент информатив компонентдан устун келади. Шундай бўлса-да, таъкидланган профессинал бирликларнинг таснифлаш мезонлари ханузгача баҳс-мунозараларга сабаб бўлмоқда. Бунда образлилиқ ва баҳолаш компонентини аниқлаш конкрет субъектнинг ҳиссиётлари билан боғлиқ [6, 124].

Л.С. Бархударов профессинализм ва жаргонизмлар ўртасидаги фарқни аниқлаш қийин масала эканлигини таъкидлар экан, "... албатта, луғат таркиби ўртасида аниқ бир чизиқ ҳосил қилиш жуда қийин, бу фарқлар баъзи ҳолларда шунчалик аҳамиятсизки, баъзида фарқнинг ўзи кераксиз бўлиб кўринади. Бирок, сўзнинг маълум бир гуруҳга тегишли эканлигини аниқлаш учун мутлақ мезоннинг йўқлиги мавжуд фарқларни инкор этиш дегани эмас", деган хулосага келади [1, 32].

Бизнингча, профессинал жаргон – бу бирор бир касб ёки бирор бир фаолиятга хос лексика бўлиб, компьютер ва интернет жаргони компьютер технологиялари ва ижтимоий тармоқ билан ишлаш ва фойдаланиш, қизиқиши, ҳаёт тарзи (баъзан эса ҳаёт мазмуни)га айланиб қолган шахс(профессинал дастурчи ва айрим фойдаланувчи)ларнинг ўзига хос луғат бойлигидан ташкил топган.

Жаргоннинг асосий функцияси нисбатан мустақил ижтимоий гуруҳга мансубликни ўзига хос сўзлар, шакллар ва оборотларни қўллаш орқали ифодалашдан иборат. Баъзан жаргон термини бузилган, нотўғри нутқни ифодалаш учун ҳам ишлатилади. Бу фақат муайян муҳитда тушунарли бўлган шартли тил, унда сунъий, баъзан эса шартли сўз ва иборалар кўп бўлади.

"ЖАРГОН – бирор бир ижтимоий гуруҳнинг фақат шу гуруҳга хос ва бошқа одамларга тушунарсиз сўзлар ва ибораларга бой нутқи (масалан, актёрларнинг ж., денгиз ж.)" [7, 12].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Жаргонлар нисбатан очик ижтимоий ёки профессинал гуруҳ нутқи, у адабий тилдан алоҳида сўз ва иборалари таркиби билан фарқланади [12].

М. Миртожиев бу борада қуйидагиларни таъкидлайди: "Жаргон жамоадаги табақаланиш бўйича ўз табақаси ва қарши табақага қўлланидиган терминлардир". Масалан, аслзода, оксуяк, ялангоёқ, қорача, хўжа, жаноб, ҳазрати олий каби терминларини кўрсатиш мумкин"; "Арго маълум соҳа вакилларида қўлланилиб, бошқалар учун сир тутиладиган терминлардир. Масалан, ўғриллар аргосида пул лой, нарсасини ўғирлатган шахс ҳарф ва ҳ.к." [14].

Д.Н. Сатимова жаргон борасида қуйидаги фикрни келтиради: "Жаргон - қўлланиши касб ёки бошқа тор доирадаги кичик ижтимоий гуруҳ билан чегараланган, умумтилдагидан ўзгача лексик маъно англатувчи, фақатгина ўзи хизмат қилувчи гуруҳдаги касб-кор эгалари ёки табақа вакиллари нутқида уларнинг дидлари ва

талаблари ёки касб-корига оид турли тушунчаларни англатувчи оғзаки нутққа хос сўз ва иборалар [17].

Ғ.Ҳ. Раҳимовнинг “Британия ва Америка сленгининг социолингвистик хусусиятлари” номли илмий тадқиқотида умумий сленгизм махсус сленгизмга қарама-қарши қўйилади: “...иккала ҳолда ҳам сўзлашув тили лексикаси ва фразеологиясининг муайян катламлари тушунилади” [15].

Жаргон – бу фақат ўзига хос сунъий ва баъзан шартли сўз ва ибораларга эга бирор бир ижтимоий гуруҳ тили бўлиб, умумхалқ тилидан ўзига хос лексикаси ва фразеологияси билан фарқланувчи ижтимоий нутқ туридир.

Маълумки, ҳар бир тилнинг ўзига хос махсус лексикаси мавжуд бўлиб, унинг асосий хусусиятларидан бири қўлланиш доирасининг чекланганлигидир. Махсус лексика фақат соҳа вакиллари нутқида қўлланилади ва уларнинг ўзига тушунарли бўлади. Масалан, интернет ва компьютер соҳасига тегишли тушунчалар: жавон, кўз, сичконча, кути, юзер, карокчи ва ҳ.к.

Биринчидан, ушбу сўзлар бир касбдаги кишилар, яъни дастурчилар, бирор бир мақсадда компьютердан фойдаланувчиларнинг мулоқот қилиши учун хизмат қилади. Бунда улар, эмоционал бўёқдорлиги билан фарқ қилган ҳолда, инглизча касбга оид терминларнинг синонимлари сифатида ишлатилади.

“Компьютер жаргон”и компьютерларга бевосита алоқаси бўлган кишилар ишлатадиган сўзлар бўлиб, кундалик ҳаётда улар касбга оид лексиканинг ўрнини босади ва сўзлашувга хос, баъзан эса расмий кўпол бўёқдорликка эга.

Иккинчидан, компьютер сленги фақат компьютерлар олами реалияларига “тааллуқлилиги” билан ажралиб туради. Ўрганилаётган сленг номлар фақат шу оламга хос ва шу аснода улар бошқаларидан ажратиб қўйилган.

Учинчидан, бундай лексикада вульгар сўзлар ҳам кам эмас. Компьютер сленги билан ишлаганда, мазкур сўзлар бир касбдаги кишилар, яъни дастурчилар ёки компьютердан қандайдир мақсадларда фойдаланувчиларнинг мулоқот қилишига хизмат қилишини ёдда тутиш керак. Бунда улар эмоционал бўёқдорлиги жиҳатидан фарқ қилган ҳолда профессионал терминларга нисбатан синонимлар тарзида ишлатилади.

Сленгли номлар фақат шу дунёга тааллуқли, шунинг учун уларни бошқа ҳамма нарсалардан ажратиб олинса, кўпинча билмаган одамлар учун тушунарсиз бўлиб қолади. Компьютерчилар ана шундай махсус тилни билганликлари учун ўзларини қандайдир ёпиқ жамоанинг аъзоларидек ҳис қиладилар.

Ю.М. Скребнев: “The only difference between professionalisms and jargonisms is that professionalisms are unofficial terms in a special field while jargonisms are only created by and current among the people of a profession, yet their meaning pertain to everyday life, not to the professional sphere”, деб ҳисоблайди [18].

Юқоридаги таърифдан келиб чиқадики, компьютер жаранглиги компьютер фаолияти соҳасига бевосита алоқадор бўлмаган одамларнинг нутқида ҳам пайдо бўлади, яъни бу компьютер ва Интернет оддий фойдаланувчиларининг тили бўлиб, улар маълум бўлганлиги сабабли ёки бирон бир алоқа воситаси сифатида фойдаланадилар. Ушбу соҳадаги мутахассислар - компьютерчилар, тизим маъмурлари, ҳакерлар, геймерлар ва ҳ.к. томонидан яратилган ва уларни ташқи дунёдан ажратишга имкон берадиган профессионал жаргондан фойдаланадилар.

Профессионал жаргон одамларни касбий белгиларига қараб, ижтимоий гуруҳларга бирлаштириш натижасида ҳосил бўлади. Профессионал жаргон пайдо бўлишининг сабабларидан бири – “концептуал профессионал аппаратнинг алоҳида ажралиб чиқиши ва ихтисослашуви, субъектив омил ролининг кучайиши; янги билимларни яратиш ва узатиш зарурати; илмий тажрибани оддий маиший тажриба ҳолатига ўтказиш” [20].

Интернет жаргонлари куйидаги характерли белгига эга:

бир томондан, компьютер жаргонларининг белгиларига эга;

иккинчи томондан, ёзма нутқнинг алоҳида тури сифатида тармоқ сленги белгиларига эга.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion Recommendations). Компьютер ва интернет лексикаси таркибига терминологиядан иборат адабий лексика ҳамда компьютер профессионализмлари ва жаргонизмларидан иборат ноадабий лексика қиради ва ҳар иккала тоифадаги лексика ўз вазифасини бажаради ва ўз қўлланиш соҳасига эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода. – Москва: Международные отношения, 1975. – С. 32.
2. Бахтин М. М. Собрание сочинений в 7 т. Т. 5. Работы 1940-х - начала 1960-х гг. / ред.: С. Г. Бачаров, Л. А. Гогтишвили. Ин-т мировой лит. – Москва. 1997. – С. 159.
3. Даниленко В.П. Об основных лингвистических требованиях к стандартизируемым терминам // Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики. – Москва: МГУ. 1971. – С. 9.
4. Елистратов А.А. К проблеме стилистической стратификации спортивной лексики // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - № 1 (5). 2010. – С. 124.
5. Ефимова О.А. Происхождение и словообразование жаргона пользователей сотовых телефонов // Вестник Вятского государственного университета. 2. - № 4 – Ташкент. 2009. – С. 47.
6. Кодирбекова Д. Инглизча - ўзбекча ахборот-коммуникация технологиялари терминологияси ва унинг лексикографик хусусиятлари. Фал.фан.ном...диссер. – Тошкент. 2017.
7. Саидқодирова Д.С. Инглиз ва ўзбек тилларида интернет терминларининг лингвистик тадқиқи. Фалсафа. фанлари номзоди ...дис. – Тошкент. 2017. – С. 10.
8. Терских Н.В. О специфике основных разрядов профессиональной лексики (на примере английской терминологии). 2016. – Москва. – С.131-136.

УДК: 811.133.1.512

Нодиржон ОТАКУЛОВ,
Ўзбекистон Миллий университети
E-mail: nodir.otakulov75@gmail.com

ЎзМУ профессори, ф.ф.д. А.Э.Маматов тақризи асосида

NATIONAL AND CULTURAL FEATURES OF SUBCOLLOQUIAL PHRASEOLOGISTS WITH A QUANTITATIVE COMPONENT

Аннотация

The article highlights national and cultural characteristics, similarities and differences of phraseological units with the number of forty in the Uzbek and French languages. As you know, the number forty, in comparison with other numbers, is one of the most used numbers in phraseological units. Along with this, the main symbolic sources of numerical components are revealed, productivity, stability of grammatical form and variability of numerical components in subcolloquial phraseological units of the compared languages are revealed.

Key words: phraseological unit, subcolloquial, number, forty, quantity, symbol, grammatical category.

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СУБКОЛЛОКВИАЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОЛИЧЕСТВЕННЫМ КОМПОНЕНТОМ

Аннотация

В статье освещаются национально-культурные особенности, сходства и различия фразеологических единиц с числом сорок в узбекском и французском языках. Как известно, число сорок по сравнению с другими числами является одним из наиболее употребляемых чисел во фразеологизмах. Наряду с этим выявлены основные символические источники числовых компонентов, раскрыты продуктивность, стабильность грамматической формы и вариативность числовых компонентов во субколлоквиальных фразеологизмах сопоставляемых языков.

Ключевые слова: фразеологическая единица, субколлоквиальный, число, сорок, количество, символ, грамматическая категория.

СОН КОМПОНЕНТЛИ СУБКОЛЛОКВИАЛ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ МИЛЛИЙ-МАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақолада ўзбек ва француз тилларида қирқ сони билан келган фразеологик бирликларнинг халқлар менталитетида миллий-маданий ўзига хосликлари, ўхшаш ҳамда дифференциал томонлари ёритиб берилган. Фразеологизмларда мураккаб сонлар ичида қирқ сони бошқа сонларга қараганда энг кўп қўлланиладиган сонлардан бири ҳисобланади. Шу билан бирга, сон компонентларнинг асосий рамзий манбаларини аниқлаган ҳолда фразеологик бирликларнинг миллий-маданий жиҳатларини ҳамда ўрганилаётган тиллар доирасида субколлоквиал фразеологизмларда сон компонентларнинг маҳсулдорлиги, грамматик шаклнинг барқарорлиги ва вариативлигини очиб берилган.

Калит сўзлар: фразеологик бирлик, субколлоквиал, сон, қирқ, микдор, рамз, грамматик категория.

Кириш. Сон ва улар асосида тафаккур қилиш – инсониятнинг ўз тарихида эришган энг қадимий ва буюк ютуғидир. Инсон тафаккурида сон эволюцияси бир қатор фанлар қизиқишини тортган. Тилшунос киши сонни тил онтологияси факти, тил тизими ва тузилишининг ажралмас қисми сифатида қўриши керак. Ички лексиконнинг комплекс фрагменти билан боғлиқ бўлган сон номларининг семиотик тизими тафаккурнинг уч концептуал соҳаси – кундалик турмуш, мифологик ва илмий соҳага қаратилган бўлади. Турмушда, афсоналарда ва математикадаги белги семиозис спиралидаги толалардир. Сонни таърифлаш сирасида сон номларининг лисоний таснифларга кириш қонуниятларига тааллуқли умумий муаммолар каби ушбу ғуруҳга оид лексиканинг ички спецификаси билан боғлиқ анча тор муаммолар ҳам юзага келган. Сонларнинг образли ва рамзий маънода қўлланилган ҳолда қайта идрок этилиши жараёнлари билан боғлиқ масала муҳим аҳамият касб этади.

Қадимги Бобил, қадимги Юнонистон, кейинчалик эса қадимги Ҳиндистоннинг машҳур математик ва файласуфлари сонларнинг олам, коинот гармонияси, шунингдек, замон ва макон қонунлари асосланадиган

тамоийларни намойиш қилиши мумкин, деб фараз қилишган. Миср – сон “санъати” кундалик турмуш билан узвий боғлиқ макон ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Н.Жюленнинг рамзлар лугатида ҳар бир соннинг ўз шаклга эга эканлиги таъкидланади: “уч” сони учбурчак, “тўрт” сони квадрат, “беш” сони бешбурчак, “олти” сони олтибурчак шаклида эътироф этилади [23].

Сонлар Л. Щерба [22], А.А. Потебня [11], Ф.Ф. Фортунатов [18], А.Е. Супрун [17], В.А. Гордлевский [4], В.Л.Архангельский [1], Н.М. Шанский [20] сингари кўплаб тилшунослар томонидан олиб борилган тадқиқотларнинг предмети бўлган. Шу муносабат билан сонларнинг юзага келиш шарт-шароитлари, табиати ва воқеланиши мавзуга оид айрим назарий масалалар мунозараларга сабаб бўлди. М.В.Ломоносовнинг таъкидлашича: “Тараққиёт жараёнида сон номлари род ҳамда сон аломатларини йўқотади ва аста-секин бошқа отлардан ажратилиб, мустақил сўз туркуми – сонларни ташкил эта бошлайди”[7].

Соннинг юзага келиши тадқиқ этилар экан, олимлар сон тушунчасининг дастлаб қадимги дунёда объектив оламнинг ҳисобини олиб бориш ва объектив нарсаларни ўлчаш зарурати туфайли юзага келганлигини аниқлашган. Сон ва шакл тушунчалари қандайдир номаълум мавҳумиятнинг маҳсули эмас, улар фақат мавжуд борлиқдан олинган. Инсоннинг санашни ўрганганлиги, яъни илк арифметик ҳисоблаш амалиётини ўзлаштирган ўнта бармоғи бунга яққол кўрсатиб турибди, фақат бу эркин ижодий заковат маҳсули эмас. Сон тушунчаси айрим предметлар ҳисобидан пайдо бўлган ва кишиларнинг муайян маданий-тарихий тажрибага асосланган амалий фаолиятларида муҳим роль ўйнаган [5]. Турли кўпликларнинг тенг миқдорлигини аниқлаш учун дастлаб бирдан ортиқ аниқ кўплик, масалан, тошчалар, таёқчалар, кўл бармоқлари, оёқ панжалари ва инсон танасининг бошқа аъзоларидан фойдаланилган. Ўнлик, бешлик ва йигирмалик ҳисоблаш тизимларининг элементлари шундан далолат беради. Бу миқдор категориясини аниқлашнинг илк босқичи эди.

Сон ҳақидаги мавҳум, кўргазмали ва предметли тасаввурлар ва уларни қўллашга уринишлар устуворлик қилган бир пайтда миқдор категорияси тараққиётида янги босқич бошланади. О.М.Фрейдбергернинг сўзларига кўра, ташки олам, табиат ва инсонлар жамияти орасидаги тўлақонли бирликдир, чунки, биринчидан, бу – ибтидоий одамларнинг асосий тафаккур хусусияти, иккинчидан, улардаги кўплик билан ягоналик жипс ҳолатда бўлади [19]. Шу тарика миқдор категорияси сифат категорияси таъсиридан кутулади ва мавҳум тушунчага айланади. Предметларнинг кўпчилигини белгилаш учун эса мавҳумлаштиришни билиш талаб этилган.

Тилшунос “математик ёки файласуф учун кадрли бўлган насага алданмаслиги, сонни тил онтологияси факти, тил структураси ва тизими парчаси сифатида тушуниши керак... Тил тафаккурни акс эттирган ҳолда инсон заковатининг ушбу ютуғини ўз ичига олади: сон, грамматик сон категорияси турли тилларнинг грамматик тизимида ўзгача маъно касб этади. Шунга ўхшаш род категорияси ҳам, грамматик сон категорияси ҳам математикадаги соннинг кўчирмаси эмас” [13].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Сон сўз туркумига оид сўзларнинг табиати ҳақида тилшуносликда ҳам қатор таърифлар мавжуд. Сон ва миқдор ҳақида сўз юритилаётганда бу икки тушунчани бир-бирдан ажратиш лозим. А.А.Реформатский ўзининг “Сон ва грамматика” номли китобида “сон тил грамматикасининг факти бўлиб, унинг математика ёки фалсафадаги сон эмас”лигига алоҳида эътибор қаратган [13]. Сон туркумига кирувчи сўзлар реал нарсалар билан боғлиқ бўлмаган муҳим тушунчаларни ифодалайди. “Миқдор - сон тоза ҳолда предметлилик хусусиятига эга эмас, у – муносабатдир. Сонлар грамматик категория сифатида қуйидаги хоссаларга эга эмас: а) кўплик сон; б) род; в) дериват – сонлар; г) сифат турларини белгиловчи; д) сонли бирикмалар” [12]. Шундай қилиб, сонлар муайян бириклар сони - миқдорий ёки кетма-кетлик тартибининг кўрсатувчи ўзига хос сўзлар гуруҳини ташкил этади. Бу сон гуруҳини от, равиш ва сифатнинг лексик-грамматик синфларидан ажратиш туради.

Ўнликлар ва бирикларни ҳисоблашнинг иккинчи тизими тез-тез такрорланиб ўнлик тартибини ифодалаш учун хизмат қилувчи мустақил сонлардан ташкил топган, чунки бу сўзлар оралик сонларни ясаш учун зарур бўлган ва, ниҳоят, бу ҳисоблаш - санок тизими “бутун ўнликлар”ни сиқиб чиқарган. В.А.Гордлевскийнинг ҳисоблашчи, туркий халқларда ҳисоб даставвал элликлик бўлган ва эллик сони ҳисоб учун чегарани ташкил этган [4].

Норматив грамматикаларда сонлар анъанавий тарзда предметнинг, асосан, миқдори ёки сонини ифодаловчи сўзлар сифатида изоҳланади: “Сон – предметнинг миқдори ёки сонини билдирувчи ва бу маънони морфологик категорияларда ифодаловчи сўздир” [14]; “Миқдор маъносига эга бўлган лексемалар сон туркумига тегишлидир” [16]. Соннинг сўз туркуми сифатидаги маъноси – предметлар миқдори, сонини аниқ ифодалаш ҳисобланади [3]. Бироқ, сон туркумининг ўрганилиши сўзларда соф миқдор - сон аломатлари билан бирга соф от ва соф сифатга хос белгиларнинг ҳам мужассам бўлиши каби омухталик ҳодисаларини аниқлашга ҳам кўмак берган: “Сон - миқдорни билдирувчи ҳамма сўзлар ҳам грамматик маънодаги сон туркумига тегишли бўлавермайди, шу боисдан рақамлар ва сонлар қатори маълум чегараларга қадаргина мос келиши мумкин.

Тил тизимида соннинг ўрни ҳақида бир неча нуқтаи назарни кўриб чиқамиз. Жумладан, В.Г.Гак сўз туркумлари тизимида сонлар мақомини белгилашнинг эҳтимолий ёндашувларини келтиради: “Барча сонлар бирга кўриб чиқилади ва сифат туркумига, яъни олмош сифатлар билан бир қаторда от детерминантлар гуруҳига киритилади”. Таъкидлаш керакки, сон сифат туркумига киритилиши мумкин эмас, чунки сон ўзида сифатга хос хусусиятларни эмас, миқдор маъносини мужассам этади.

Сонлар миқдор ва тартибни ўз ичига олувчи алоҳида ўзига хос сўз туркуми сифатида ажратилади, бунда улар грамматик белгиларига кўра бирлаштирилмайди ва фақат отлар ҳамда сонлар белгисига кўра ажратилади.

Санок сонлар махсус сўз туркумига киритилади, тартиб сонлар эса сифат туркумига киритилади. Сонлар ва улардан ясалган сўзлар фақат семантик гуруҳлар сифатида кўриб чиқилади [3]. В.Г.Гак семантик, морфологик ва синтактик белгилар асосида шундай хулосага келадики, сонларнинг барчасини соннинг умумий маъноси асосида бирлаштириш, тартиб сонларни сифат туркумига оид сўзлар деб ҳисоблаш, санок сонларни эса алоҳида туркумга киритиш мумкин. Чунки тартиб сонлар маънодан ташқари сифатлардан ҳеч қандай фарқ қилмайди ва детерминативлар билан бирлаштирилади, санок сонлар ўзининг дистрибутив аломатларига кўра на детерминатив, на сифатларга, на отларга ўхшайди. Ҳисоб отлари деб номланган сўзларни сон туркумига киритиш мумкин эмас, чунки улар миқдорий маънодан ташқари бошқа семантика – предметлилик маъносига ҳам эга [2]. Сон яна морфологик ва синтактик хусусиятлари билан бошқа сўз туркумларидан ажралиб туради [21].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ўзбек ва француз тилларидаги субколлоквиал фразеологизмлардаги сон компонентларининг янги, қайта тафаккур қилинган маънолар асосида қўиштириш ва уларнинг миллий-маданий ўзига хосликларини аниқлаш мақсадида дунё маданиятидаги мавжуд сонларнинг универсал рамзий маъноларига қисқача шарҳ бериб ўтамиз.

Биринчи ўнликдан, рақамларидан сўнг, киёсланаётган тилларда энг кўп қўлланиладиган икки хонали сон фразеологизмлар аниқланган. “Ҳар бир икки рақамли сон ташкил этувчи сонларни қўиштириш (йиғинди) йўли билан бир рақамли сонга келтирилиши мумкинки, уни яширин моҳият деб ҳисоблаш ўринли. Бундай бир рақамли сон, ҳодисага нисбатан моҳиятан, икки рақамлига тегишли бўлади. Агар бир рақамли сон илоҳий ва архетипик ҳисобланса, икки хонали сонларни “яратувчи сонлар” сифатида белгилаш мумкин. Яратиш акти муқаддас ҳисобланар экан, икки рақамли сонлар ўзида

муқаддас жиҳатни намоён этади. Ҳисоб-китоблар ва башоратлар фақат “илк ўнлик”ка тегишли рақамларни эътиборга олади [6].

Қиёсланаётган тиллардаги фразеологизмлар таркибидан аниқланган муҳим аҳамиятга молик икки хонали қирқ сони символикасини кўриб чиқамиз:

Ўзбек ва француз тилларидаги фразеологизмларда инсонларнинг санаб ўтилган рақамларга бўлган муносабати белгиланган. Масалан, сеҳрли, сакрал, муқаддас ҳисобланган бир, уч, беш, етти, тўққиз, қирқ сонларида инсонларнинг ушбу сонларга нисбатан алоҳида муносабати ўз ифодасини топган. Шу тарзда ҳар қандай тилда предметларнинг сон ва миқдоридан ташқари рамзий маъноларига ҳам эга. Бу мифология, маросим ва инсонларнинг ишончи билан узвий боғлиқ. Шундай қилиб, “беш” сони севги ва соғлиқни англатса, “етти” – доноликка олиб боровчи абсолют рақам, “ўн икки” – муқаддас жараён, “қирқ” эса бўлинмас мукамалликни акс эттиради.

Ўнлик сон “қирқ” бўлиб, у илоҳий ҳодисалар юз бериши жараёнида бир бутун даврани ёки муайян бўлинмас бутунликни рамзий ифода этади: Ҳақ таоло субҳона амри билан илоҳий қудрат туфайли қирқ кеча-кундуз Одам алайҳиссалом ҳокига раҳмат ёмғири ёғди, Саул каби Довуд ҳам қирқ йил ҳукмронлик қилгани, Сулаймоннинг қирқ йил подшоҳлик қилгани, бутун олам тўфонининг қирқ кун давом этгани, Мусо алайҳиссаломнинг Тангри томонидан қирқ ёшида эътироф этилгани ва Синон тоғида қирқ йил яшагани; Исо пайғамбарнинг қирқ кун сиғинганини эслашнинг ўзи ҳам кифоя. Таъзия, аза маросимларида руҳнинг инсон жасадидан тўла-тўқис озод бўлиши учун қирқ кун талаб қилинади. “Қирқ” сони ҳаёт ёки мамот давраси (цикл)ни рамзий ифода этади. Қирқ кун карантин мисолига эътибор берсак, карантин сўзи француз тилидан олинган бўлиб, *quarantaine* – (қирқта, қирқтача, қирқталаб) қирқ кун деган маънони англатади.

Ўзбек тилидаги субколлоквиал фразеологик бириклардан инсонларнинг шахсий фазилатларини, унинг жамиятдаги мавқеини ифодаладиган қўлида қирқ хунари бор, яъни қўлидан ҳамма иш келадиган фразеологизмининг синоними ёки вариативлигини оладиган бўлсак ўн бармоғидан хунарсанг бўлмоқ; бир йигитга қирқ хунарсанг ҳам оз фразеологик бирикларини кўришимиз мумкин ва айнан шу фразеологизмларга антоним сифатида қўлланиладиган бир тийинга арзимаслик (тотимаслик, ярамаслик) – ноқобил, қўлидан ҳеч нарса келмайдиган ёки бир ишни икки қилмаслик каби ФБларни ҳам олишимиз мумкин. Ва, яна, субколлоквиал фразеологик бириклардан қилин қирқ ёрадиган, яъни ҳамма ишни эплайдиган, қўлидан келадиган, устаси фаранг каби маъноларини англатади.

Шу билан бирга, ўзбек тилида ўнта бўлса ўрни бошқа, қирқта бўлса қилиғи бошқа, яъни фарзандларнинг ҳар бирининг ўрни бошқа-бошқалигини англатувчи, ва яна қирчиллама қирқ ёшида; аёл кишининг қирқта жони бор субколлоквиал фразеологизмларини учратамиз.

Ўзбек тилининг фразеологиясида “қирқ” сонининг тарқалганлиги В.А.Гордлевский томонидан шу билан тушунтириладики, турк халқларида “қирқ” сони катта роль ўйнайди ва у, шубҳасиз, предметлар ва ҳодисаларнинг ҳаддан ташқари катта миқдорини ифодалашдаги максимал сон бўлган [15].

Ўзбек тили фразеологиясида мураккаб сонлар орасида қирқ сони билан тарқалган фразеологизмлар кўпчиликни ташкил этади ва бу фразеологизмларнинг аксарияти айнан аёлларнинг меҳнатқашлиги ёки уларнинг макри-ҳийласини билдириб келган ФБлар: аёл кишининг макри қирқ туяга юк бўлади; аёл кишининг қирқта жони

бор. Ва яна қирқ йил қирғин келса, ажали етган ўлади; бир майизни қирққа бўлиб емоқ; қирқига чидаган қирқ бирига ҳам чидайди; қирқ ўлчаб, бир кесмоқ; қирқи чиқсин каби фразеологизмлар.

Кўриб чиқилаётган фразеологизмлар орасида бир майизни қирққа бўлиб емоқ; аёл кишининг қирқта жони бор; қирқ йил қирғин келса, ажали етган ўлади; қирқи чиқсин; қирқ йилда бир эшак ўйини каби фразеологик бириклар субколлоквиал фразеологизмлар сирасига киради.

Ўзбек тилидаги қирчиллама қирқ ёшида кўпроқ эркакларга нисбатан ишлатилади, ва бу субколлоквиал фразеологизм француз тилидаги *àge saopnique* – аёл киши қирқ ёшга кирганда унинг меҳнатқашлиги ва оилапарварлиги ҳамда тежамкорлигининг орттишига айтилади.

Қирқ кун чилла ёз ва қиш фаслларидаги чилла ёки урф-одатлар бўйича қирқ кун чиллани билдирса, қирқи чиқсин шу урф-одатларга бўйсунган ҳолда қирқ кунни ўтишини билдириб келади. Французларда ҳам энг кўп учрайдиган *quarante prières pour le Cagème* ибораси ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида фразеологизмлар икки компонентлидан ўн компонентли ва ундан зиёд компонентли бўлиши мумкин. Гапга тенг бўлган фразеологизмлар асосан кўп компонентли бўлади. Масалан, тилимиздаги “бир кун туз ичган ерга, қирқ кун салом бер” фразеологизми тўққиз компонентлидир. Мисоллардан кўринадики, фразеологизмларни ташкил этган компонентлар турли хил сўз туркумларига тегишлидир. Бунда мустақил сўз туркумларидан ташқари, ёрдамчи сўз туркумлари ҳам иштирок этади [8]. Қирқ йил қирғин бўлгандаям, ажали етган ўлади фразеологизми тақдирга нима ёзилган бўлса шу бўлади, Аллоҳнинг айтгани бўлади, нима бўлишини ҳеч ким билмайди маъносига эа бўлиб, етти компонентдан иборат, қирқига чидаган, қирқ бирига ҳам чидайди фразеологизми олти компонентдан ташкил топган.

Сонларнинг образли-рамзий ва этноижтимоий-маданий қўлланиш модели бўйича, рамзий қўлланиш кенг қўламда бўлиб, аввало, интенсификаторлар ёки минимизаторлар қўлланилган сонлар семантикаси билан узвий боғлиқ, бундан ташқари, баҳолаш функцияси ҳам кенг тарқалган. Сонларнинг образли-рамзий қўлланилиши муайян миқдорий тавсиф ёки муайян тарихий сана билан боғлиқ лингвомаданий маълумотлар беради: “*Repartir comme en quatorze*” худди ҳеч нима бўлмагандай ишга киришиб кетиш; “*Sourire de quatorze juillet*” – байрамона жилмайиш (табассум). Бундай субколлоквиал фразеологизмлар француз тилида сонлар рамзи фақат шу тилга хос бўлган универсал ва хусусий характерга эга бўлиши мумкин.

Миллий, семантик гуруҳ лексик бирикларнинг образли-рамзий ва этноижтимоий-маданий қўлланиш моделида “*quarante*” (қирқ) сони турли хил образли-рамзий қўлланишга эга. Аввало, бу сон интенсификатор родини бажаради. 1635 йилда кардинал Решелье ташаббуси билан барпо қилинган Француз академияси сони ҳар доим қирққа тенг бўлган адабиётчиларни бирлаштириб туради, “*quarante*” (қирқ) сони (ўлмас, абадий) академикнинг мавжуд бўлмаган курси (кресло)си, яъни сайланмай қолмоқ маъносини англатувчи курсига эга бўлишни билдирадиган “*quarante et unie*” ифодасида учрайди. Француз тилида қирқ сони прагматик функционал қўлланишда Академия аъзоларининг қирқта бўлгани, *les quarante illustres (immortels)* – қирқ абадийлар (Француз академияси аъзолари ҳақида) келади.

Мураккаб сонлар махсулдорлиги уларнинг семантик ва морфологик структурасининг характери

билан боғлиқлигин, арвоҳи (капалаги) қирқ газ учмоқ; имони қирқ газ учмоқ; ғазоби қирқ газ бўлмоқ; қирқ йилда бир эшак ўйини; қилни қирқ(қа) ёрмоқ (чиқармоқ); қирқини бермоқ; қирқ бўлмоқ каби субколлоквиал фразеологик бирликларда ҳам аниқлашимиз мумкин.

Ўзбек тилида айёрлик ҳақида энг кўп ишлатиладиган фразеологизмлардан: бир хотиннинг макри қирқ эшакка юк варианты бир хотиннинг хийласи қирқ эшакка юк бўлар синоними бир калнинг хийласи қирқ кишини чарчаттар фразеологик бирликларини кўришимиз мумкин.

Француз тилида “қирқ” сони билан учрайдиган фразеологизмлардан бири: les (prières de) quarante heures – яъни диний бўлиб, бошга куфат тушганда илтижо қилиш маъносини англатади.

Ҳозирги замон француз тилидаги сонларнинг лингвистик манзарасига мурожаат қилинадиган бўлса, уларнинг арифметик белгилар бўлганидан ташқари рамзий, ижтимоий-маданий белгиларга эга бўлган ва шу сабабдан экспликацияга муҳтож бўлган маъносини ҳам ажратиш мумкин бўлади.

Арифметик маъно турли сўз бирикмаларида учрайди: un cent metres (юз метрлик масофа), un trois-quart (регбида ўрта чизик ўйинчиси; скрипка тури; пальто ёки жакет фасони). Сонлар муайян моделни ҳам ифодалаш мумкин: une 15 (CV Citroen – 15-чи моделдаги Ситроен); сифат таърифи – l'alcool à 90 (90 градусли спирт); муайян қисмларга бўлиниш; 75 – Париж шаҳрининг почта индексини билдиради.

Ўзбек ва француз тилларида сонлар мавзу гуруҳида уларнинг образли ва рамзий маънода қўлланилиши ҳолатлари, сонларда образли-рамзий қўлланишнинг асосий тавсифлари ўз ифодасини топганлиги, миқдор сонлар санокни, тартиб сонлар эса тартибни рамзий маънода ифодалаш эътиборга молик. Аввало, рамзий маънода сонлар миқдори ифодалашнинг икки кутбини билдиради: максимал ва минимал. Миқдорий нукта назардан сонларнинг транспозицион фаолиятини ифодаловчи рақамли кўрсаткичларига эга бўлингандлигини таъкидлаш керак.

Француз тилида саккиз сони энг кўп иконик (сиғиниш) салоҳиятига эга. Тўрт, юз, минг ва ўн сонларида энг кўп образли-рамзий имкониятлар мужассам. Ўтказилган таҳлилнинг мисоли тариқасида “қирқ” рақамининг образли-рамзий қўлланилишини айтиш мумкин:

quarante fois – бир неча марта, тез-тез (рамзий метафора);

toutes les quarante secondes – доимо (рамзий метафора);

quarante metiers, cinquante malheurs – (оғз.) ҳар соҳада омадсизлик, бахтсизлик (рамзий қўлланиш);

bavard comme quarante gueules – тузалмас вайсақи (рамзий ўхшатиш);

quarante (les quarante illustres, immortels) – қирқ “ўлмас”, Француз академияси аъзоси (рамзий метонимия – лингвомаданий реалия);

les (prières de) quarante heures – ибодатхона (офат чоғида) (рамзий метонимия – лингвомаданий реалия);

c'est reparti/parti comme en quarante – ҳазил, киноя билан порлоқ энтузиазм (жўшқинлик, ғайрат) ҳақида (рамзий қўлланиш – лингвомаданий реалия);

s'en foutre/fiche/moquer/soucier comme de l'an quarante – мутлақо фарқи йўқ (тупурдим), менга барибир, бирон нарса ҳақида худди ўтган йилги қор ҳақида ўйлаш каби (рамзий ўхшатиш). Француз республикачилар тақвими жорий қилингандан сўнг ушбу ифода (ибора) рояль чалувчилар нутқида пайдо бўлган. Улар бу билан инкилоб қирқинчи йилга бормади, демокчи бўлишган;

vinaigre des quarante, voleurs – vinaigre des quatre voleurs – антисептик модда (ҳаёлий-рамзий қўлланиш);

se mettre en quarte – қаддини боксчи каби тутмоқ (оғз.) жаҳли чиқмоқ, ғазабланмоқ, бутилкага кирмоқ (ҳаёлий-рамзий қўлланиш).

Сонларнинг ўзига хослиги шундаки, уларнинг бирлик грамматик шаклида кўплик маъноси ифодаланган. Н.Я.Март сон ҳақида шундай ёзади: “Сонларда кўчма маънолилик йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас... бу сонлар фразеологик бирликларнинг компонентига айланиб, мавҳумлашиб, ўзининг асосий вазифасига хиёнат қилади, ё ўта кам, ё ўта йирик нарсани билдира бошлайди, ёхуд ҳеч қандай сон маъносига эга бўлмайди, ёки бўлмаса, турли сонлар бир-бирига синонимик муносабатларга киришади ва ҳоказо”[9]. Бошқа сўз туркумларига қиёсан олинса, мустақил қўлланилганда ҳам, фразеологик бирлик таркибида қўлланилганда ҳам кўпмаънолилик сонларга бевосита хос хусусият эмас. Бироқ фразеологик бирликда, сон кўчма маънода қўлланилар экан, ўзининг миқдорий маъносини йўқотади.

Сон тушунчаси дастлаб кишиларнинг амалий фаолиятларида айрим предмет-нарсалар ҳисобидан юзага келган. Билишнинг ҳар қандай предмети миқдорий ўзгаришга учрайди ва миқдорий аниқликка эга бўлади.

Сонлар универсал рамзлар бўлиб, уларда рамз ва у ифодаловчи нарса орасидаги муносабат бежизга эмас. Бундай рамзни универсал рамз деб аташ мумкин, чунки бундай муносабатни ҳамма бир хилда қабул қилади. Сонлар тадқиқи натижалари ва рамзларнинг изоҳи турли маданиятларда ўта ўхшашликни намоён қилади [10]. Бу эса рамзларнинг барча инсонлар ҳис қилаётган асосий туйғуларга бориб тақалиши далили билан изоҳланади. Бироқ айрим рамзларнинг маънолари турли маданиятлардаги реалиялар каби фақат шу тил учун хос бўлиши мумкин.

Сонларнинг ғоя-рамзлар билан айнан тенглаштирилишига сабаб оддий одамнинг атрофдаги олами ўрганишига бўлган ёндашуви билан характерланади. Бир томондан, макон олдин ўзлаштирилиб, шундан кейин инсон бир ердан бошқа ерга кўчган, ҳаракатланган ва ҳўжалик фаолиятини юритган. Иккинчи томондан, макон инсоннинг илоҳий фаолияти билан ўзлаштирилган ва йўлга қўйилган.

Ўтмишда ижод қилган мутафаккирлар, аккультиристлар, эзотерик файласуфлар сон рамзийлиги ва бу дунёни янада чуқурроқ билишни такозо қилувчи сон ҳақидаги илмга катта аҳамият қаратганлар. Замонавий математика фанида маълум бўлмаган ва соннинг намоён бўлиши характери олдиндан белгиланган ички, илоҳий (сақрал) сон аспекти мавжуд бўлиб, бундан қуйидагини таъкидлаш мумкин, яъни символизмдаги сонлар шунчаки соннинг ифодаланиши эмас, ғоялар – кучлардир, ҳар бири ўзига хос хусусиятга эга.

Хулосалар ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Сон компонентли субколлоквиал фразеологизмларнинг лингвистик ҳодиса сифатида турли тиллар маданиятида тутган ўрнини таҳлил қилиб қуйидаги хулосаларга келинди, сон предметларда эмас, балки муносабатларда ифодаланади. Сон – миқдорнинг фикрий категорияси – борликларнинг миқдорий аниқлиги акс этиши натижаси бўлиб, у бир томондан, дискрет, узук миқдор, иккинчи томондан эса, дискрет бўлмаган, узлуксиз миқдор ҳисобланади. Булардан биринчиси ҳисоблаш йўли билан белгиланса, иккинчиси – ўлчаш воситасида аниқланади ва натижада миқдорнинг фикрий категориясида иккита асосий нарса – сон ва миқдора жратилади. Сон категориясининг қандайдир мавҳум, умумлашган тафаккур сифатида шаклланиши лексик ва грамматик сон категориясининг маъносига акс этган.

сон компонентли субколлоквиал фразеологик бирликларнинг диний ва мистик таълимотлардаги маънавий-ахлоқий хусусиятларни ифодалаши нумерология фанининг асослари билан ҳамоҳанг. Ҳар бир

соннинг рамзий маънолари ўзбек ва француз тилларидаги субколлоквиал фразеологик бирликларнинг миллий менталитетига ҳос хусусиятлар билан бирга муштарак умуммоданият илдизлари ҳақида ҳам маълумот беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1964. – 152-с.
2. Гак В.Г. Национально-языковая специфика меронимических фразеологизмов // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 263-с.
3. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М.: Добросвет, 2004. – 59, 147-с.
4. Гордлевский В.А. Избранные сочинения. – М.: Восточной литературы, 1961. Т. II. – 86-с.
5. Жуков В.П. О знаковости компонентов фразеологизма // Вопросы языкознания. – М.: 1975. – № 6. – 47-с.
6. Ключников С.Ю. Священная наука чисел. – М.: Беловодье, 1996. – 79-с.
7. Ломоносов М.В. Российская грамматика. – СПб.: Изд-во АН, 1957. – 210-с.
8. Маматов А., Болтаева Б. Фразеологик бирликларнинг лингвомаданий ва семантик-прагматик тадқиқи. Т.: – 2018. – 20-б.
9. Марр Н.Я. О числительных // Языковедные проблемы по числительным. – Л.: ЛГУ, 1927. – 5-с.
10. Отакулов Н.Б. Мезуратив фразеологик бирликларнинг лисоний хусусиятлари // ЎзМУ хабарлари. – №1/6. – 2020. – 171-б.
11. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – 56-с.
12. Прохоров А.М. Большой энциклопедический словарь. – М.: ИНФА-М, 1997. – 335, 388-с.
13. Реформатский А.А. Число и грамматика // Вопросы, грамматики. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 126, 384-385-с.
14. Русская грамматика / Под ред. Н.Ю. Шведовой. М.: Наука, 1980. – 573-с.
15. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М.: ИП РАН, Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 132-с.
16. Супрун А.Е. Имя числительное и его изучение в школе. – М.: Учпедгиз, 1964. – 147-с.
17. Супрун А.Е. О фразеологических единицах с числительным // Вопросы фразеологии. – Ташкент, 1965. – 169-170-с.
18. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение // Избранные труды в 2-х т. – М.: 1956. – 99-с.
19. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М.: Наука, 1978. – 605-с.
20. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Просвещение, 1985. – 102-с.
21. Шоабдурахманов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1 қисм. –Т.: Фан, 1980. – 218, 285-б.
22. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке // Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957. – 69-с.
23. Julien-N. Dictionnaire des symboles broche. Paris. – 17 février 1997. – 20-p.

УДК: 82-31

Виктория ПУЛАТОВА,

базовый докторант 1 курса кафедры русского литературоведения НУУЗ им. Мирзо Улугбека

E-mail: vickyft9@mail.ru

На основе рецензии д.ф.н., доц. НУУЗ Гибралтарской О.Н.

ИСТОКИ И ГЕНЕЗИС АНТИУТОПИИ (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)

Аннотация

В данной статье представлен обзор исследований по вопросу истоков и генезиса жанра антиутопии, сопровождающийся кратким анализом произведений, играющих ключевую роль в становлении английской антиутопической традиции как самой богатой в литературном процессе. В результате обзора все работы были дифференцированы на четыре группы в зависимости от предложенных хронологических рамок появления жанра (античность – Возрождение – Просвещение – рубеж XIX-XX вв.). На основе анализа произведений (Аристофана, Дж. Холла, Дж. Свифта, Г. Уэллса) делается вывод о возникновении антиутопических элементов в литературе начиная с Возрождения, а также указываются наиболее значимые из них, сформировавшие позднее жанровый канон.

Ключевые слова: жанр, генезис, антиутопия, тема, мотив, утопия

THE ORIGINS AND GENESIS OF DYSTOPIA (ON THE EXAMPLE OF ENGLISH LITERATURE)

Abstract

In this article the review of research works devoted to the issue of dystopian genre's origins and genesis is presented. It is proved by the brief analysis of literary works which played a significant part in the formation of English dystopian tradition as the most prolific one in the literary process. As a result, all works were divided into four groups according to the suggested chronological boundaries of the genre's emergence (antiquity – The Renaissance – The Enlightenment – the turn of the XIX-XX centuries). Through the analysis of texts of Aristophanes, J. Hall, J. Swift, H. Wells we conclude that dystopian elements appear in literature since the Renaissance. The most important of them are also indicated, ones that would later form the canon of the genre.

Key words: genre, genesis, dystopia, theme, motif, utopia

ANTIUTOPIYANING KELIB CHIQISHI VA GENEZISI (INGLIZ ADABIYOTI MATERIALIDA)

Annotatsiya

Ushbu maqolada antiutopiya janrining kelib chiqishi va genezisi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarga umumiy nuqtai nazar keltirilgan bo'lib, ular ingliz antiutopiyasi an'alarining adabiy jarayonda eng boyi sifatida shakllanishida asosiy rol o'ynaydigan asarlarning qisqacha tahlili bilan birga keltirilgan. Tahlil natijasida barcha asarlar janrning paydo bo'lishining taklif qilingan xronologik tizimiga qarab to'rt guruhga bo'lindi (antik davr – Uyg'onish – Ma'rifat – XIX-XX-asrlar oxiri). Asarlarni (Aristofan, J. Xoll, J. Svift, G. Uells) tahliliga asoslanib, Uyg'onish davridan boshlab adabiyotda antiutopiya elementlarining paydo bo'lishi va keyinchalik ularning eng muhimlari janr kanonlarini shakllanganini ko'rsatadi

Kalit so'zlar: janr, genezis, antiutopiya mavzu, motiv, utopiya

Введение. Среди всех жанров современного литературного процесса антиутопия чаще всего становится объектом научной полемики в разных аспектах. Если относительно времени расцвета жанра литературоведы солидарны – XX век, то по вопросу истока и генезиса жанра их мнения расходятся. В целях конкретизации и поиска решения данной проблемы рассмотрим существующие научные концепции. Достаточной аргументацией, на наш взгляд, может послужить обращение к английской литературной традиции как наиболее долгой и продуктивной в отношении антиутопии. В качестве основополагающего было выбрано следующее определение жанра: «...dystopias are didactic fictional narratives that describe particular, alternative societies and usually take the form of realistic novels set in a place distant in time or space from the author's own society. <...> the intent is to shock and warn the reader against what the author considers to be undesirable future trends» [16, p.115].

Анализ литературы и методология. На основании анализа сведений специальных справочных источников мы констатируем наличие нескольких точек зрения относительно времени возникновения жанра. В большинстве работ появление классических антиутопий относится к концу XIX – первой трети XX вв. Именно в этот период стали происходить события глобальной важности в социальной и политической жизни, которые привели к всплеску антиутопических настроений. Касательно политических изменений в «Энциклопедии утопической литературы» отмечается: «The dystopic point of view in each case was a natural outgrowth of the grim totalitarianism that strangled Europe and radiated outward to Africa and the South Pacific following World War I and extending beyond World War II. From the failure of Nazism, fascism, and Stalinism evolved a readership for dystopian literature, which expresses widespread disaffection for collectivism, the annihilation of freedom, and terror of nuclear war» [17, p.179]. Подобная обстановка не могла не повлиять на культурную среду, конкретнее – на

литературу. Как отмечает отечественный исследователь Низамова М.Н., «настроения разочарования, усилившиеся в обстановке холодной войны и гонки вооружений, заставляли писателей с тревогой вглядываться в будущее» [6, с.9-10]. Э.Я. Баталов в числе причин, ставших импульсом появления антиутопии, называет «революционные изменения в науке и технике, появление тоталитарных режимов с их глубоким презрением к свободной личности, и вызванный всем этим глубокий пессимизм» [2, с.272]. Появление жанра на рубеже XIX-XX вв. также утверждается в исследованиях Н.Х. Алимовой, Ё. Моичи, Е.Ю. Козьминой, Д.П. Шишкина, Ю.А. Борисенко и пр. [1]

Согласно другому взгляду, антиутопия появилась значительно раньше. Данной гипотезы придерживаются такие англоязычные и российские исследователи, как Л.Т. Сарджент, Г.Р. Негли, Ф. Виейра, Г. Клэйс, О.А. Павлова, Ю.Л. Латынина и другие. Л.Т. Сарджент в труде «Британская и американская утопическая литература» в качестве первой антиутопии называет раннее эпистолярное произведение Д. Дефо «Путешествие к новому острову Фонсека»^[3], датированное 1708 г. В краткой аннотации к этому произведению критик фиксирует: «Two letters – both are imaginary voyages. The first describes Fonseca as a dystopia. The people are dirty, uneducated, drunk, etc»^[4] [14, p.18].

Г.Р. Негли в библиографии утопической литературы развивает идею Сарджента, выдвигая предположение о том, что антиутопия появилась раньше XVIII века - в эпоху античности. Первым произведением, содержащим элементы антиутопии, по мнению Г.Р. Негли, стала комедия Аристофана «Женщины в народном собрании» («Ekklesiazousai», 391 г. до н.э.), созданная с целью высмеять идеи Платона, изложенные в философском трактате «Государство»: «Since Aristophanes lampooned Plato in The Ecclesiazousae, dystopia has been a continuing form of social, political, and literary criticism»^[5] [19, p.xiii]. В этой комедии критикуется попытка реализации утопии – демократии в обществе Афин. Женщины, получившие власть, стремятся воплотить свои идеалы, но в результате положение простого человека еще более ухудшается. Аристофан высмеивает сам способ, каким женщины получили право участвовать в народном собрании – переодевшись в украденную у мужей одежду. Также, вероятно, впервые в истории литературы сатирически изображаются всеобщее равенство и коллективное имущество. Однако, как нам кажется, основное внимание в этой комедии Аристофан уделяет сатире и полемике с Платоном, а не осмыслению и критике утопии.

В российской литературоведческой науке также наблюдаются две указанные тенденции в определении времени возникновения антиутопических элементов. Первая группа исследователей придерживается хронологии Л.Т. Сарджента. В частности, О.А. Павлова констатирует: «...в XVIII – XIX вв. возникает критика научно-технического процесса и безоговорочного признания достижений цивилизации, зарождается индивидуализирующий подход к личности, определяющий необходимость дифференциации человеческих возможностей и потребностей<...>» К числу первых произведений, содержащих элементы антиутопии, следует отнести «Кандида» Вольтера, «Путешествия Гулливера» Дж. Свифта, «Город без имени» В.Ф. Одоевского, «Эревуон» С. Батлера, «Машина останавливается» Э.М. Форстера, «В пурпурной мгле» Дж. Конрада, «Железную пята» Дж. Лондона и др.» [9]. Ю.Л. Латынина, вслед за Г.Р. Негли, возводит возникновение жанра к творчеству Аристофана,

подчеркивая, что антиутопия появилась раньше литературной утопии [5, с.4].

Определенный интерес представляет и противоположная последней гипотеза, утверждающая необходимость канона для возникновения антиутопии как жанра. Так, Б.А. Ланин отмечает: «Сама проблема антиутопии как самостоятельного жанра не могла стоять, ибо не было оформившегося канона, который можно пародировать, высматривать, переименовывать, от которой можно отталкиваться, создавая оригинальную новую структуру, зависимую в генетическом аспекте, на самостоятельную в современном функционировании жанра» [4]. Такой канон – утопия – сформировался в эпоху Ренессанса в романе Т. Мора «Утопия» (1516). С другой стороны, отдельные критики считают, что уже в каноническом для утопии произведении появляются и элементы антиутопии. В частности, Е.О. Нурмухамедова констатирует: «Одновременно родоначальник жанра заложил в своем произведении антиутопические тенденции, проявившиеся в творчестве писателей XX века: превращение сельскохозяйственного труда в трудовую повинность, упразднение самого класса земледельцев, масштабные воздействия на природу, рабство, колониальная политика, стандартизация» [7, с.22].

Литературовед-синолог Д. Фоккема в своей книге «Идеальные миры: утопическая литература в Китае и на Западе», в том числе уделяет внимание антиутопическим элементам в текстах. Он констатирует, что первым образцом антиутопической литературы считается еще одно произведение английского Ренессанса - роман Дж. Холла «Мир иной и тот же самый» (Joseph Hall «Mundus Alter et Idem», 1605): «Because of its rather negative description of the social and political conditions in the newly explored southern continent, Hall's narrative generally is considered the first specimen of European dystopian fiction»^[6] [18, p.61]. Существенную значимость имеют два элемента, которые, отмечает Д. Фоккема, повторяются в антиутопической литературе XIX-XX веков: «топос иррациональной и неограниченной жестокости, сопровождающейся абсолютной авторитарностью или тоталитарным правлением» [18]. В основе произведения – традиционный для утопической литературы сюжет о путешествии рассказчика в только что открытые земли. Композиционно оно состоит из четырех частей – четырех путешествий в Австралию: страну Крапулию, состоящую из провинций обжор (Памфагойи) и пьяниц (Ивронии), Виравджинии (где правят женщины), Лавернии («земли воров») и Моронии («земли дураков»). Условия жизни в Моронии и Лавернии ужасают, и, хотя Холл уделяет мало внимания описанию особенностей управления, этого достаточно, «чтобы утвердить нас во мнении, что «Мир иной» изображает антиутопическое общество» [18, p.66]. В частности, Фоккема приводит описание Моронии: «In a part of Moronia <...> there are no laws and all issues are decided by force. Here the Duke of Courroux presides, a tyrant who exceeds all others in cruelty and unpredictability. He is surrounded by blacksmiths, executioners, and butchers. Human flesh is his daily food; cannibalism the order of the day» [18, p.66]. Однако Холл не опровергает разумность попытки реализовать утопию, сосредотачиваясь на высмеивании «самых серьезных заблуждений своего времени» [18, p.69]. Фоккема также отмечает диалог Холла с традициями Т. Мора и Э. Роттердамского, использование фантастических элементов и гипербола.

В результате даже краткого обзора очевидна связь произведения Дж. Холла с романом Дж. Свифта «Путешествия Гулливера» («Gulliver's Travels», 1726), знакового для английского Просвещения. Ф. Виейра

полагает, что именно в XVIII веке, во-первых, в сатирических утопиях (предках антиутопии, по ее мнению) начинает исчезать позитивная динамика, характерная для утопий; во-вторых, вследствие скептицизма консервативных интеллектуалов того периода, зарождается антиутопия. Она дает следующую характеристику антиутопиям Просвещения в целом: «In fact, in the anti-utopias of the eighteenth century, it was the utopian spirit itself which was ridiculed; their only aim was to denounce the irrelevance and inconsistency of utopian dreaming and the ruin of society it might entail» [20]. На наш взгляд, ни одно из изображенных Свифтом государств не может быть определено как истинно утопическое. Тем не менее, ближе всего к антиутопии стоит описание страны Бальнибарби и ее столицы Лагадо. Здесь объектом критики становится социальная система, автор изображает значительное расслоение жителей как результат недостатков этой системы. Язвительно высмеивает Свифт и бессмысленные научные изыскания в образе Академии прожектеров. Так, один профессор создал механический инструмент, составляющий бессмысленные фразы из набора всех слов их языка, что позволило бы изобретателю «дать миру полный комpendий всех искусств и наук» [11]. Другие проекты предлагали сокращение языка путем «упразднения глаголов и причастий» или полное упразднение слов путем замены их вещами, «необходимыми для выражения наших мыслей и желаний» [11]. Описание страны гуингнмов также имеет антиутопическую направленность. Принципы организации их общества во многом будут унаследованы поздними романами-антиутопиями: кастовая система, строгий контроль рождаемости, связь с утопией. Как заключает Дж. Оруэлл в статье-рецензии, гуингнммы фактически «достигли высшей стадии тоталитарной организации общества, стадии, при которой конформизм стал настолько всеобъемлющим, что отпала всякая надобность в полиции» [8].

В XIX веке процессы формирования жанра антиутопии становятся более интенсивными. В этом отношении интересна концепция Г. Клэйса об истоках жанра: он определяет два ключевых момента его эволюции, два «антиутопических поворота» («dystopian turn»). Первый – французская революция, которая породила первые свидетельства теоретического и художественного «антиутопического поворота» того типа, который обычно ассоциируется с концом XIX – началом XX вв. Второй поворот, согласно его концепции, относится к последним декадам XIX в. Предпосылкой новой смены мировоззрения стали две тенденции развития того периода – евгеника и социализм. Главным же фактором автор называет творчество Г. Уэллса, а также утопические настроения конца века, «часто подпитываемые теми же самыми (антиутопическими – В.П.) темами – власти, лидерства и прогресса (или угрозы) науки и технологии» [15].

Традиционно романы Г. Уэллса анализируются в контексте научной фантастики и реже – утопии. Однако, как справедливо замечает В.С. Рабинович, в творчестве английского писателя присутствуют и антиутопические мотивы [10, с.30]. Мы полагаем, что наиболее выпукло они выражаются в его ранних романах. Так, в «Машине времени» («The Time Machine», 1895) отмечается тема сильного социального расслоения: Путешественник по Времени встречается в будущем с двумя враждующими расами: утонченными элоями и звероподобными морлоками, живущими соответственно в двух разных мирах – Верхнем и Подземном. Элои олицетворяют результат эволюции аристократов: «Чрезмерная

обеспеченность жителей Верхнего Мира привела их к постепенной деградации, к общему вырождению, уменьшению роста, сил и умственных способностей» [12, с.149]. Напоминающие человекообразных пауков морлоки, прежде бывшие рабочими-слугами, обслуживающими сложные машины, теперь стали дикарями, из-за отсутствия пищи убивающими элоев. И далее писатель предупреждает о возможной гибели человечества и всей планеты.

В центре романа «Остров доктора Моро» («The Island of Dr. Moreau», 1896) – ученый-биолог, задумавший эксперимент по превращению животного в человека. Но он так и не достиг цели: созданные им полулюди неизбежно превращались обратно в зверей. В финале же происходит катастрофа: существо убивает своего создателя. В последней главе ощутимо влияние Дж. Свифта: рассказчик не может вернуться к прежней жизни, воспринимая английское общество иначе – как сборище зверо-людей (йеху). В романе «Остров доктора Моро», таким образом, терпит крах одна из важнейших утопических идей XX в. – создание идеального человека путем вмешательства в природу. При этом автор изображает примитивное общество зверо-людей, живущее на острове, управляемое страхом пред Законом и «создателем»-Моро. С.Г. Шишкина полагает, что в этом романе наиболее выпукло отражена проблема, центральная для творчества Уэллса – «проблема противоречивого соотношения технического прогресса и нравственности» [13].

Существенные антиутопические элементы могут быть выделены и в романе «Спящий просыпается» («The Sleeper Awakes», 1910). Наряду с темой социального неравенства исследователи отмечают усиление темы города – города-государства, центра индустриального будущего. Кроме того, С.Г. Шишкина указывает еще один мотив, унаследованный антиутопиями второй половины и конца XX века – «мотив разрушения родственных связей, отчуждения и распада семьи» [13, с.46]. В обществе, изображенном в романе, дети рождаются для службы государству, ухаживают за ними роботы, воспитывают чужие люди; у собственных родителей должных чувств они не вызывают.

Как видим, произведения Уэллса играли ключевую роль в генезисе антиутопии. Мы согласны с Е.И. Замятиним, который, проанализировав «социально-фантастические романы Уэллса», как он их называл, пришел к выводу о том, что писатель «создал новую, оригинальную разновидность литературной формы» – «социальные памфлеты, облеченные в художественную форму фантастического романа» [3]. Замятин подчеркивает два индивидуализирующих элемента произведений Уэллса – социальную сатиру и сплавленный с ней элемент научной фантастики.

Обсуждение и результаты. Итак, в результате обзора критической литературы и анализа художественных текстов мы выделили четыре подхода в определении периода возникновения жанра антиутопии: 1) рубеж XIX – XX вв. (критики Ё. Моичи, Г. Клэйс, Е.Ю. Козьмина, М.Н. Низамова и пр.); 2) Возрождение (Д. Фоккема, Д.О. Половцев, Е.О. Нурмухамедова и т.д.); 3) период Просвещения (Л.Т. Сарджент, Ф. Виейра, О.А. Павлова, и др.); 4) эпоха античности (Г.Р. Негли, Ю.Л. Латынина и др.). Мы разделяем точку зрения исследователей второй группы и полагаем, на основе проведенного анализа художественных текстов, что элементы жанра антиутопии появились в литературе в эпоху Ренессанса. К элементам мы отнесли: социальную сатиру, темы социального расслоения, тирании и тему города, проблемы ответственности ученого и

«соотношения технического прогресса и нравственности», приемы фантастики, а также комплекс мотивов (мотив создания «универсального языка», мотив «одинаковости», «мотив разрушения родственных связей, отчуждения и распада семьи»).

Также на основании краткого анализа текстов был намечен путь формирования жанра в английской литературе: Дж. Холл, «Мир иной и тот же самый» Дж. Свифт, «Путешествия Гулливера» творчество Г. Уэллса.

Заключение. Таким образом, мы фиксируем наличие в литературоведении нескольких точек зрения по вопросу источника жанра антиутопии и его генезиса в

английской литературе. Первым произведением, включающим антиутопические элементы, считаем роман Дж. Холла «Мир иной и тот же самый». Ключевым звеном в процессе становления жанра являются произведения Г. Уэллса, содержащие антиутопические элементы, которые, наряду с более ранними, становятся доминантами будущего канона, воплощенного в трех «великих» антиутопиях XX в. – романах Е. Замятина, О. Хаксли и Дж. Оруэлла. Анализ антиутопического канона позволит путем сравнения выявить особенности образов жанра конца XX – начала XXI веков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алимова Н. Х. Американская новелла: к вопросу жанра [Электронный ресурс] //Режим доступа [URL <https://moluch.ru/th/6/archive/119/3993/>]; Moichi Y. Losing Utopia? A Study of British and Japanese utopian novels in the face of postmodern consciousness. – Edinburgh: The University of Edinburgh, 2006. – 249 p.; Козьмина Е.Ю. Поэтика романа-антиутопии (на материале русской литературы XX века): дисс.... канд. филол. наук. – М., 2005. – 222 с.; Шишкин Д.П. Многообразие форм утопии в современной культуре: автореф. дисс.... канд. филос. наук. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2009. – 22 с.; Борисенко Ю.А. Риторика власти и поэтика любви в романах-антиутопиях первой половины XX века (Дж. Оруэлл, О. Хаксли, Е. Замятин): дис.... канд. филол. наук. – Ижевск, 2004. – 190 с.
2. Баталов Э.Я. В мире утопии: Пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах. – М.: Политиздат, 1989. – 320 с.
3. Замятин Е.И. Герберт Уэллс. – Петербург: Издательство "Эпоха", 1922. – 47 с. URL: http://az.lib.ru/z/zamjatin_e_i/text_0172.shtml
4. Ланин Б.А. Русская литературная антиутопия XX в.: дис.... д-ра филол. наук. – М., 1993. URL: <http://www.disserscat.com/content/russkaya-literaturnaya-antiutopiya-xx-v>
5. Латынина Ю.Л. Литературные истоки антиутопического жанра: автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – М., 1992. – 21 с.
6. НИЗАМОВА М. Пути развития английского романа конца XX – начала XXI века. – 2017.
7. Нурмухамедова Е.О. Эволюция утопических взглядов английских писателей XX в.: дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1992. – 163 с.
8. Оруэлл Дж. Политика против литературы – Взгляд на «Путешествия Гулливера», 1946. URL: <https://orwell.ru/library/reviews/swift/russian/>
9. Павлова О.А. Русская литературная утопия 1900-1920-х гг. в контексте отечественной культуры: автореф. дис. д-ра филол. наук. – Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2006. – 45 с.
10. Рабинович В.С. Зарубежная литература. Часть I / Курс лекций для преподавателей и учащихся X-XI классов. – Екатеринбург, 1995. – 176 с.
11. Свифт Дж. Путешествия Гулливера. URL: https://librebook.me/gulliver_s_travels/vol1/5
12. Уэллс Г. Машина времени // Фантастические произведения. – М.: «Международные отношения», 1983. – 464 с.
13. Шишкина С.Г. Истоки и трансформации жанра литературной антиутопии в XX веке / С.Г. Шишкина; Иван. гос. хим.-технол. ун-т. – Иваново, 2009. – 230 с.
14. British and American utopian literature, 1516-1985. L.T. Sargent. – N.Y.: Garland Publishing, 1988. – 559 p.
15. Claeys G. The origins of dystopia: Wells, Huxley and Orwell // The Cambridge companion to utopian literature. Ed. by G. Claeys. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – PP. 107-132.
16. Deery J. Dystopias // Encyclopedia of literature and science. Ed. by P. Gossin. – Westport: Greenwood Press, 2002. – 575 p.
17. Encyclopedia of utopian literature. M.E. Snodgrass. – Santa Barbara, Calif.: ABC-CLIO (literary companion), 1995. – 644 p.
18. Fokkema D. Perfect Worlds: Utopian Fiction in China and the West. – Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011. – 448 p.
19. Negley G. Utopian literature: a bibliography with a supplementary listing of works influential in utopian thought. – Lawrence: Regents Press of Kansas, 1977. – 228 p.
20. Vieira F. The concept of utopia // The Cambridge companion to utopian literature. Ed. by G. Claeys. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – PP. 3-27.
21. «...антиутопии являются дидактическими художественными повествованиями, которые описывают отдельные альтернативные общества и обычно принимают форму реалистических романов, действие которых происходит в месте, отдаленном по времени и пространству от общества самого автора.<...>замысел состоит в шокировании и предупреждении читателя против того, что автор считает нежелательными тенденциями будущего» (здесь и далее перевод наш - В.П.).
22. «Антиутопическая точка зрения в каждом случае (в каждом из классических романов-антиутопий английской литературы – прим. пер.) была естественным порождением грозного тоталитаризма, который задушил Европу и распространился вовне, на Африку и Южно-Тихоокеанский регион, сопровождая первую мировую войну и продолжаясь после второй. На основе краха нацизма, фашизма и сталинизма сложился круг читателей антиутопической литературы, которая выражает широко распространенную неприязнь по отношению к коллективизму, ликвидации свободы и страх ядерной войны»
23. «A voyage to the new island Fonseca, near Barbadoes, with some observations made in cruise among the Leeward Islands»

24. «Два письма – оба вымышленные путешествия. Первое описывает Фонсеку как антиутопию. Люди грязны, не образованны, пьяны и т.д.».
25. «С тех пор как Аристофан высмеял Платона в «Экклезиастах», антиутопия была продолжающейся формой социальной, политической и литературной критики».
26. «Из-за очень негативного описания социальных и политических условий на недавно открытом южном континенте повествование Холла по большей части считается первым образцом европейской антиутопической литературы»
27. «В части о Моронии <...> нет законов и все вопросы решаются силой. Здесь правит герцог Корро, тиран, превосходящий всех прочих в жестокости и непредсказуемости. Он окружен кузнецами, палачами и мясниками. Человеческая плоть -его обычная пища, каннибализм в порядке вещей».
28. «На самом деле, в антиутопиях XVIII в. высмеивался собственно утопический дух; их единственная цель состояла в осуждении неуместности и нелогичности утопических мечтаний, а также разрушения общества, которое они могли повлечь»

Қахрамон РАЙИМОВ,
Андижон давлат университети таянч докторанти
E-mail: qahramon84.84@mail.ru

Термиз давлат университети доценти, ф.ф.ф.д. (PhD) Эшмуминов Асқар тақризи асосида

ПРАГМАТИК СИНОНИМИЯНИНГ ҲОСИЛ БЎЛИШИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ПРАГМАТИК УЗВЛАР ТАДҚИҚИ

Аннотация

Мазкур мақолада бугунгача жиддий тадқиқ этилмаган прагматик синонимиянинг систем таҳлили масаласи ва прагматик синонимияга таъсир кўрсатувчи ташки омиллар билан биргаликда уларнинг систем-структур таснифи ёритилган, шу билан бирга, ушбу масаланинг жаҳон тилшунослигида ўрганилиш масаласига муносабат билдирган ҳолда ўзбек тилшунослигидаги масаланинг муаммоли жиҳатларига эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: парадигма, парадигматик муносабат, тил ва нутқ тадқиқи.

A STUDY OF PRAGMATIC ORGANS INFLUENCING THE FORMATION OF PRAGMATIC SYNONYMY

Annotation

This article discusses the problem of systematic analysis of pragmatic synonymy and their system-structural classification, as well as external factors influencing pragmatic synonymy, which have not been seriously studied so far.

Key words: paradigm, paradigmatic approach, language and speech research.

ИЗУЧЕНИЕ ПРАГМАТИЧЕСКИХ ОРГАНОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ПРОИЗВОДСТВО ПРАГМАТИЧЕСКОЙ СИНОНИМИИ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы системного анализа прагматической синонимии и их системно-структурной классификации, а также внешних факторов, влияющих на прагматическую синонимию, а также проблемные аспекты проблемы в узбекском языкознании.

Ключевые слова: парадигма, парадигматический подход, исследование языка и речи.

Кириш. Тилшунослик назарий билиш босқичига кўтарилган ҳозирги даврда ҳар қандай тил ҳодисалари ўзаро боғлиқликда ва системавий муносабатдорликда тадқиқ этилмоқда. Айниқса, ҳодисаларни тил ва нутқ босқичида ўзаро алоқадорликда, қолип ҳамда унинг нутқда намоён бўлиши тартибида таҳлил этиш кучайди.[1,6-25] Натижада, тил бирликлари ўртасидаги муносабатларга асосий эътибор қаратилди. Ҳар қандай тил бирлиги ўзининг ҳолисона баҳосини топпоқда. Лекин янги давр тилшунослигида бир ҳодисанинг турлича номланиши ёки икки ҳодисанинг умумий кўринишлари, ҳоссалари, моҳиятининг ўхшашлиги туфайли уларни ўзаро қориштириш ҳолатлари ҳам кўзга ташланмоқда. Хусусан, атамаларнинг омонимик, синонимик, полисемантик хусусиятларини, муносабатдорлигини ёритишда ҳар хиллик юзага келмоқда. XX асрнинг иккинчи ярмидан ўрганила бошлаган прагматик синонимия ҳодисаси тадқиқда ҳам ана шундай ҳар хиллик мавжуд [2, 9-23].

Асосий қисм. Прагматик синонимия лексик синонимия ҳодисасидан фарқ қилади. Лексик синонимия ҳодисаси лексик маъно муносабатдорлиги асосида юзага чиқса, прагматик синонимия прагматик маънолар муносабатдорлиги асосида юзага чиқади. Прагматик синонимия нутқий ҳодиса бўлиб, сўзларнинг коннотатив маънолари асосида синонимик қаторни ҳосил қилади. Лексик синонимия сўзларнинг лексик маънолари асосида синонимик қаторни ҳосил қилади. Шунинг учун прагматик синонимия билан лексик синонимия алоҳида-алоҳида ҳодиса сифатида тадқиқ этиш зарур. Чунки улар алоҳида парадигмаларни ташкил этади. Сўзларнинг лексик маъно муносабатдорлиги асосида ҳосил бўлган

синонимик қатор лексик синонимик қатор ёки лексик синонимик парадигма, сўзларнинг ишоравий маънолари асосида пайдо бўлган қатор прагматик синонимик қатор ёки прагматик синонимик парадигма дейилади. Прагматик синонимия парадигмасини ҳосил қилишда прагматик узвнинг бир элементи бўлган пресуппозиция ҳодисаси ҳам сабаб бўлади. Пресуппозиция атамаси остида «гапда ифодаланган ҳукмнинг табиий асоси» (Г. Фреге), «билишнинг умумий ҳазинаси» (Н. Д. Арутюнова), «олдиндан билишнинг жами» (Г. В. Падучева) «ҳукм танасидаги мазмун» (нейролингвистик программа, Н. Л. П.) каби маънолар тушунилиб, у гапнинг синтактик узвлари орқали нутқий вазият, сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги шартномавий муносабат (сўзловчи ва тингловчининг ёши, касби, миллати, яшаш тарзи, умумий билиш ҳазинаси), тил кўникмаси ёрдамида англашиладиган кўшимча ёки яширин ахборотга нисбатан ишлатилмоқда.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Пресуппозиция гапда иштирок этаётган бўлақлар орқали ифодаланган маъно эмас, балки зоҳирий маъно остидаги кўшимча-ботиний маъно. У экстралингвистик (психологик, социологик, просодик, паралингвистик, географик, этник) асослар ёки лисоний «фонетик, лексик, морфемик, морфологик синтактик» бирликларнинг ишораси орқали англашилади. Шунинг учун баъзан «тагмаъно» атамаси билан номланмоқда. Ҳақиқатдан ҳам, тагмаъно атамасининг семаларида пресуппозицияга хос қирралар ҳам бор. Чунки тагмаъно атамаси таг-ости, маъно-мазмун каби сўзлардан олинган бўлиб, «маъно остидаги маъно»ни билдиради ва кўпинча «подтекст-матн остидаги маъно» (Т. И. Сильман)

ифодаладиган ҳодисага нисбатан ишлатилади.[3,32-39]. Агар пресуппозиция ва тағмаёнони ўзига хос система деб қарайдиган бўлсак, у ҳолда иккала ҳодисанинг тузилиш (Структура) сифатида яшовчанлигини таъминловчи узварни (элементларини) кўрсатиш орқали фарқлаш

имкониятига эга бўламиз. Чунки битта фарқловчи узв ҳам система шартларига кўра иккала ҳодисанинг алҳида-алоҳида эканлигини кўрсатади. Агар фарқловчи мавжуд бўлмаса, уларга бир ҳодиса сифатида қарашимизга тўғри келади.

		Пресуппозиция	Тағмаёно
1	Гапда ифодаланган ҳукмнинг табиий асоси	+	-
2	Умумий билиш ҳазинаси	+	+
3	Олдиндан билишнинг жами	+	+
4	Ҳукм танасидаги мазмун	+	+
5	Яширин ахборот	+	+
6	Матн ичидаги матн	+	+
7	Матн остидаги маъно	+	+
8	Зоҳирий узвар ишораси	+	+
9	Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги шартномавий муносабат	+	-
10	Матн ичидаги яширин мазмун	-	+
11	Зоҳирий узвар орқали эмас, аввалги матн орқали тушунилувчи матн	-	+
12	Урф-одатлар, географик муҳит орқали тушуниш	+	-
13	Прагматик сатҳ узви	+	+
14	Нутқ ҳодисаси	+	+
15	Психологик асослар орқали тушунилувчи маъно	+	-
16	Лингвистик билимлар орқали англашилувчи маъно	+	+
17	Мантикий ҳулоса	+	-
18	Махсус билимлар орқали тушунилувчи яширин ҳукм	+	+

Кўриниб турибдики, пресуппозиция ва тағмаёно ўзига хос бир канча фарқловчи узварга эга ҳамда алоҳида-алоҳида нутқий ҳодисаларни англатади. Баҳор ҳам келди. Ушбу гапда ҳам пресуппозиция ҳам тағмаёно бор:

- Пресуппозиция. 1. Баҳорнинг узок қутилганлиги
2. Қишнинг қаттиқ бўлганлиги
3. Дехқончилик ишларининг бориши

Тағмаёно. 1. Сўзловчи ва тингловчи ўртасида ўзаро баҳорда амалга оширилиши лозим бўлган шартноманинг бажарилиши мuddати.

Пресуппозиция «ҳам» юкласининг ишораси, объектив борлиқдаги ҳолат, сўзловчи ва тингловчилар ўртасидаги шартномавий муносабат, нутқий вазият, умумий билиш ҳазинамидаги олдиндан маълум бўлган ахборотлар асосида мантикий тарзда тушунилан. Матн остидаги маъно сўзловчи ва тингловчилар учун тушунарли.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Тағмаёно ҳам юқоридаги барча узварнинг ишорасида ва иштирокида тушунилади. Лекин сўзловчи ва тингловчилардан биттасигагина тааллуқли бўлиб, олдиндан келишув матн орқали англашилади. Тағмаёно англашилган гап ифода диктумидан эмас, олдинга матн воситасида тушунилади. Нутқ бир неча кишилар ўртасида ирод қилинган бўлса, фақат «келишув матни» маълум бўлган кишиларга ахборот яширинганлиги англашилади. +олганлар эса пресуппозиция билан чекланади. Яъни сўзловчидан тингловчилар ўртасидаги бирор киши нимадир олган бўлса, тағмаёно ўша киши ва сўзловчига тушунарли бўлади. Чунки пресуппозицияни тушуниш учун «аввалдан келишилган сулҳ» шарт эмас. Тилни билиш, умумий билиш ҳазинаси, кўп йиллик тажриба, бўлиб ўтган воқеа-реалиялар пресуппозицияни тушунишга ёрдам беради.

Ҳозирги ўзбек тилшунослигида «подтекст» сўзи остида тушуниладиган «тағмаёно»нинг юзага чиқиши учун қуйидаги узварнинг бўлиши шарт ҳисобланади.

Нутқий вазият.

Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги «сирли сулҳ».

Баҳор ҳам келди гапидан нутқий вазиятда олдиндан тузилган сулҳ асосида бошқача тағмаёно ҳам англашилиши мумкин. Тағмаёнонинг ўзгаришига «олдиндан тузилган сулҳ»нинг мазмуни таъсир этади. Сўзловчи ўзи бирор нарсани баҳорда бериши кераклиги ҳақида сулҳ тузган бўлса-ю, тингловчилар орасида бирор киши ундан хабардор бўлса, тағмаёно шу икки кишигагина тушунарли бўлади ва «берадиган вақт келганлиги, қайтариш учун тайёрланаётганлиги, ўша кишига айтиб қўнглини тинчитиб қўйиши» ҳақидаги яширин ахборот етиб боради. Лекин пресуппозиция ўзгармайди. Бундан шу нараса аниқ бўладики, тағмаёнонинг ўзгаришига «олдиндан тузилган сулҳ» таъсир этапти. Лекин гапнинг ифода планида айтилиши керак бўлган ахборот ҳам англашиляпти. Сўзловчи билан тингловчи ўртасидаги «олдиндан тузилган сулҳ»-«олдинги матндан, воқеалардан хабардорлик имконияти» мулоқотда қатнашаётганларнинг барчаси учун аниқ бўлиши мумкин. Лекин пресуппозиция барчага тушунарли бўлади.

Олдинги воқеаларнинг умумий мазмуни тағмаёнонинг турлича бўлишига таъсир этади. Юқоридаги гапларда «бирор нарсанинг берилиши» ҳақидаги тағмаёнонинг англашилиши ҳақидаги ҳолатни кўриб ўтдик. Агар сўзловчи ва тингловчи ўртасида бирор-бир маросим ўтказиш ҳақидаги шартнома тузилган бўлса, «Баҳор ҳам келди» гапидан, «Маросим ўтказишга тайёргарлик кўриляётгани» тўғрисида тағмаёно англашилади. Лекин пресуппозиция ўзгармай қолади. Шуни унутмаслик керакки, матндаги «долзарб ахборот»-«интеграл маъно» сўзловчи ва «олдинги воқеалардан хабардорлик имконияти» бўлган тингловчи учун тушунарли бўлади, қолганлар учун эса гапнинг зоҳирий бирликлари орқали ифодаланган ахборот ва пресуппозиция «долзарб маъно» сифатида англашилади. Агар биз юқоридаги ҳолатларни муайян символ - белгиларда ифодаладиган бўлсак, яна ҳам ойдинлашади: А-сўзловчи; Б1-тингловчи; Б2-тингловчи; Бп-тингловчида.

	Пресуппозицияни тушунади	Тагмаёнони тушунади	Зоҳирий узвлар орқали
А-	+	+	+
Б1-	+	+	+
Б2-	+	-	+
Бп-	+	-	+

Агар биз пресуппозицияни-П, тагмаёнони-Т, зоҳирий бирликлар орқали ифодаланаётган ошқора ахборотни-З деб белгиласак, қуйидагича ҳолат юзага келади: ПкА(Б1+Б2+Бп);ЗкА(Б1+Б2+Бп); ТкА.Б1-(Б2+Бп). Бундан ташқари, юқоридаги гапда умумий (синтактик, пропозитив, семантик, прагматик) тузилишдан англашилмаётган мазмун тизими (ошқора ахборот, пресуппозиция, тагмаёно)нинг англашилиши учун ишора воситалари ҳам мавжуд. Тагмаёно билан пресуппозиция ишора воситаларининг ҳар хиллиги билан ҳам фарқланади. «Баҳор ҳам келди» гапида пресуппозицияга «ҳам» юкламаси олдиндан маълум бўлган объектив реалликдаги воқеалар, нутқий вазият ишора қилган. Тагмаёно эса «олдинги воқеалардан хабардорлик имконияти», нутқий вазият орқали тушунилан. Агар биз «ҳам» юкламасини-Ю, олдиндан маълум бўлган объектив реалликдаги воқеликни-В, нутқий вазиятни-Н, олдинги воқеалардан хабардорлик имкониятини-И деб белгиласак, қуйидагича ҳолат юзага келади: ПкА(Б1+Б2+Бп)+(Ю+В+Н); ТкАБ1+(И+Н)-Б2+Бп).

Тагмаёнонинг юзага келишига «контекст» (олдиндан маълум бўлган матн) асос бўляпти. Пресуппозиция эса «ҳам» юкламаси орқали англашилипти. Шунинг учун тагмаёнони грамматик тагмаёно деб, пресуппозицияни эса лингвистик пресуппозиция деб аташ мумкин. Лингвистик пресуппозиция ишора воситалар турига қараб, фонетик, морфемик, деривацион, лексик, морфологик, синтактик каби турларга ажралади. Юқоридаги пресуппозицияни лингвистик пресуппозициянинг морфологик пресуппозиция деб аташ мумкин. Чунки унинг юзага келишига морфологик восита асос бўляпти. ПмкА(Б1+Б2+Бп)+Юм(Бэ+Нэ)-Пм-морфологик пресуппозиция, Юм-морфологик восита, Вэ-экстралингвистик восита. Нэ-экстралингвистик восита. Агар асосий ишора қилувчи восита ўзгарса, пресуппозиция ҳам ўзгаради. Масалан: «Аҳмаднинг катта ўғли келди» гапидан «Аҳмаднинг кичик ўғли ҳам бор» деган пресуппозиция англашилади. Бу пресуппозициянинг англашилишига асосий ишора восита бўлиб, лексик ҳодиса-антонимия иштирок этапти ва антонимик муносабат орқали пресуппозиция тушуниляпти. Шунинг учун бу пресуппозицияни лексик пресуппозиция деб аташ мумкин. Лекин ушбу гапда қўшимча нутқий вазият, объектив воқелик кабилар иккиламчи восита сифатида иштирок этган.

Пресуппозиция: 1. Аҳмаднинг ҳам кичик ўғли бор.

2. Аҳмаднинг кичик ўғли келиши керак эди.

3. Аҳмаднинг кичик ўғли келмаган.

4. Аҳмаднинг катта ўғли келмаслиги керак эди

Улар П1 л-лексик восита орқали юзага келган пресуппозиция; П2 э-экстралингвистик восита-олдиндан маълум бўлган хабар орқали юзага чиққан пресуппозиция, П3 э-экстралингвистик восита нутқий вазият орқали англашилган пресуппозиция, П4 э- экстралингвистик восита – нутқ моменти орқали англашилган пресуппозициялар ҳисобланади.

П1 п к А. (Б1 + Б2 + Бп)+ Юл. (В3+Н3 1+2)

П2 экА. (Б+Б2+Б п)+Вэ. (Юл+Нэ1+2)

П3экА (Б1+Б2+Б п)+Нэ1. (Юл+Вэ+Нэ2)

П4экА (Б1+Б2+Б п)+Нэ2. (Юл+В3+Нэ2)

Кўринадики, асо сий ишора воситалари (Ю л.Б1э, Нэ2, Нэ3) ўзгариши билан пресуппозициянинг тури ҳам ўзгаради:

Юл1кПл2; Вэ1кПэ3; Нэ4кП3; НэкПэ.

Тагмаёнонинг юзага келишига кўпинча сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги олдиндан маълум бўлган воқеалардан хабардорлик имконияти таъсир этади ҳамда доимо асосий восита бўлиб қолаверади. Натижада, тагмаёнонинг тури ўзгармайди. Чунки тагмаёнонинг ҳам, пресуппозиция ҳам ўзгаради ёки аксинча: ТкА. Б1+И.

(Нэ1+Нэ2) - (Б2+Бп) сўзловчи ва мулоқот иштирокчилардан бири ўртасида «олдиндан воқеадан хабардорлик имкониятида» Аҳмаднинг катта ўғлига кимдир унаштириш хабари бўлса, у ҳолда юқоридаги гапдан «Аҳмаднинг катта ўғли шу, кўриб олинг, яхшими?» каби тагмаёно англашилади. Тагмаёнонинг юзага чиқишига «олдиндан воқеалардан хабардорлик» юзага чиқишига «олдиндан воқеалардан хабардорлик имконияти» ва кўз қараши, оҳанг асос бўлади. Тагмаёнонинг юзага чиқишига «олдиндан воқеалардан хабардорлик имконияти» асосий восита бўляпти. қолган воситалар иккиламчи, яъни бирламчи воситани кузатиб борувчи воситалар ҳисобланади. Шунинг учун тагмаёнонинг тури ўзгармайди, аммо маъно-мазмун ўзгаради. Тагмаёнонинг ўзгармаслиги эса бирламчи ишора воситасининг ўзгармаслиги билан боғлиқдир.

Т+А. Б1+И1(Н2+Н э) -(Б2+Бп). Тагмаёнонинг юзага чиқиш структурасида мулоқот жараёнидаги иштирокчилар, нутқий вазият ўзгариб туриши мумкин. Чунки, Б1 -«олдиндан воқеалардан хабардорлик имконияти» га эга бўлмай, Б2 шундай имкониятга эга бўлиши мумкин. У ҳолда сўзловчининг кўз қараши, нутқоҳанги ҳам Б2 га қаратилади.

ТкА. Б1+И. (Нэ1+Н э2) -(Б1+Бп); Б1 га эса тагмаёно тушунарсиз бўлиб қолади.

Демак, пресуппозиция ва тагмаёно бир сатҳ доирасида текширилса ҳам, улар алоҳида-алоҳида прагматик ҳодисалар ҳисобланади. Уларнинг тузилиш узвларида ҳам ишора воситаларида ҳам фарқланиш бор. Бундай фарқланиш эса, ҳозирги кундаги тилшунослик ва адабиётшуносликнинг шу соҳасидаги чалкашликларига чек қўяди.

Демак, юқоридагилардан кўриниб турибдики, пресуппозиция ва тагмаёнолар ҳам прагматик синонимиянинг юзага чиқишига асос бўлади. Чунки бу уччала ҳодиса ҳам нутқий бўлиб, бир-бирини тўлдирди. Натижада нутқий муносабатдорликни ташкил этиб, бир парадигмага бирлашади ва нутқий парадигмалар системасини ташкил этади. Нутқий парадигмаларни ташкил этувчи сўзлар(верболизаторлар) муайян нутқий концептларни ташкил этади. Лингвистик концептлар нутқий концептлардан фарқ қилади. Хаттоки, уларни ташкил этувчи верболизаторлари ҳам фарқланади. Юқорида таҳлилга тортилган “Баҳор ҳам келди” гапи иккита маъноси билан прагматик синонимияни ҳосил қилмоқда.

Пресуппозиция. 1. Баҳорнинг узок қутилганлиги

2. Қишнинг қаттиқ бўлганлиги

3. Дехқончилик ишларининг бориши

Тагмаёно. 1. Сўзловчи ва тингловчи ўртасида ўзаро баҳорда амалга оширилиши лозим бўлган шартноманинг бажарилиш муддати.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/ Recommendations). Демак, прагматик синонимия юзага чиқарувчи воситаларининг кўлами асосида муайян сатхларга мансублиги белгиланади. Юқоридаги синонимик қатор грамматик сатх доирасида бўлиб, юзага чиқиш маркери ёки қайси жиҳати билан синонимик қаторни ҳосил

қилаётганлиги билан прагматик синонимияни ҳосил қилмоқда.

Пресуппозицион маънолар бир-бирига синоним, тағмаъно ва пресуппозицион маънолар билан омонимликни ташкил этмоқда. Бундай ҳолатларни ўрганиш эса алоҳида тадқиқотни талаб этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. Тошкент, 1988. 20-30-бетлар; Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. Тошкент, 2000; Курбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (Содда гап синтаксиси учун материаллар) Тошкент, 2002. 6-25-бетлар.
2. Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси. Самарқанд, 1994. 9-23-бетлар.
3. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик таҳлили. ДДА. Тошкент, 2001. 32-39-бетлар; Қуронов Д. Чўлпон поэтикаси (Насрий асарлари асосида). ДД. Тошкент, 1998.
4. А.Нурмонов ва бошқалар. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (морфология) Т., 2001 йил. 8-10-бетлар.
5. Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси. НД. Самарқанд, 1994. 64-бет.
6. Новиков Л.А. Семантика русского языка М., 1982г., стр-222-223.
7. Ҳожев А. Ўзбек тили синонимларининг изошди луғати. Т., 1974 йил, 3-6- бетлар;
8. Ўзбек тилининг изошди луғати. 1 том. М., 1981 йил, 475-бет.
9. Тоирова Г. Лексик синонимларни ўргатишдаги муаммолар.// Ўзбек тили ва адабиёти. 2010/6 22-25

Аҳмад РАҲИМОВ,
Самарқанд давлат чет тиллар институти доценти,
Шахло НАЗАРОВА,
Самарқанд давлат чет тиллар институти тадқиқотчиси
nazarovashaxlo16@gmail.com

СамДЧТИ профессори, ф.ф.д. Ш. Сафаров тақризи асосида.

О ЛИНГВКОГНИТИВНЫЕ СТАТУСЫ ТРАНСПОЗИЦИИ

Аннотация

В статье рассматриваются причины изучения феномена транспозиции в узбекском языкознании на основе дифференциальных подходов, основанных на анализе идей, выраженных в научных источниках. На основе анализа когнитивно-дискурсивных, дискурсивно-синергетических принципов этого феномена сделано предложение о перспективах изучения транспозиции в именительном падеже и грамматической транспозитории.

Ключевые слова: транспонирование, схема «транспонент, транспозитор, транспонирование», морфолого-синтаксический метод, преобразование, лексикализация, грамматикализация, концепт, атомарный предикат, составное значение, когнитивно-дискурсивный прием, дискурсивно-синергетический механизм, номинативный перенос, грамматический транспозит.

ABOUT LINGUOCOGNITIVE TRANSPPOSITION STATUSES

Abstract

The article discusses the reasons for studying the phenomenon of transposition in Uzbek linguistics on the basis of differential approaches based on the analysis of ideas expressed in scientific sources. Based on the analysis of cognitive-discursive, discursive-synergetic principles of this phenomenon, a proposal is made about the prospects for studying transposition in the nominative case and grammatical transpositories.

Key words: transposition, “transponder, transposer, transposition” scheme, morphological-syntactic method, transformation, lexicalization, grammaticalization, concept, atomic predicate, compound meaning, cognitive-discursive technique, discursive-synergetic mechanism, nominative transfer, grammatical transposition.

ТРАНСПОЗИЦИЯНИНГ ЛИНГВКОГНИТИВ ТАДҚИҚИГА ДОИР МУЛОҲАЗАЛАР

Аннотация

Мақолада ўзбек тилшунослигида транспозиция ҳодисасининг дифференциал ёндашувлар асосида тадқиқ этиш сабаблари илмий манбаларда билдирилган фикрлар таҳлили асосида муҳокама қилинган. Ушбу ҳодисани когнитив-дискурсив, дискурсив-синергетик тамойиллар таҳлил қилиш асосида транспозицияни номинатив ва грамматик транспозитлар доирасида тадқиқ қилиш истиқболлари ҳақида тақлиф билдирилган.

Таянч сўзлар: транспозиция, “транспонент, транспозитор, транспозит” схемаси, морфологик-синтактик усул, конверсия, лексикализация, грамматикализация, концепт, атомар предикат, композит маъно, когнитив-дискурсив қурилма, дискурсив-синергетик механизм, номинатив транспозит, грамматик транспозит.

Кириш. Борлиқдаги нарса ва ҳодисалар доимо ўзгаришда бўлгани каби, тил тизимидаги лисоний бирликлар ҳам мулоқот вазияти ва мақсади билан боғлиқ ҳолда бир лисоний мақомдан иккинчисига ўтиши кузатилади. Тил тизимида юз берадиган бундай ўзгаришлар, тилнинг тайёр махсул [эргон] экани ҳисобига эмас, ундаги руҳий қувват [энергия], узлуксиз фаолият ҳисобига юз беради [1, 41]. Тил тизимида хос бундай лисоний қувват эса мустақил сўзларда мужассамлангандир. Борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни номлаш ҳамда мулоқот вазияти ва мақсади тақозосига кўра ёрдамчи сўз ва аффикс морфемаларга кўчиришида мустақил сўзларнинг манба бўлиб хизмат қилиши ана шу лисоний қувватдан дарак беради.

Тадқиқот методологияси [Research Methodology]. Тил ва тафаккур, тил ва нутқ каби мураккаб лингвокогнитив муносабатлар чорраҳасида турадиган лексик бирликларнинг “ҳар бири ўзига хос референциал майдонига эгаллиги билан характерланади” [2, 345]. Лексик бирликлар ушбу референциал имконият туфайли нутқни шакллантиришда таянч восита вазифасини ўтаганидек, муайян бир туркумга мансуб

сўзнинг турли синтактик қуршов таъсирида ўз лексик-грамматик маъносидан чекинган ҳолда “транспонент, транспозитор, транспозит” схемасига асосланувчи номинатив ва грамматик ҳосилаларни вужудга келтиришда ҳам манба вазифасини ўтайди [3, 416].

Тилшунослиқда транспозиция термини [лотинча “transposition” сўздан олинган бўлиб, “ўрнини алмаштириш, кўчириш” маъносини билдиради] билан юритиладиган ушбу асимметрик ўзгаришлар мазкур терминни кенг ва тор маъноларда қўллаш асосида фаркланади. Кенг маънода замон, майл, тусланиш шакллари ҳамда метафора, метонимия ва конверсия каби функционал ва семантик кўчишлар, тор маънода эса: а) тўлиқсиз ёки синтактик транспозиция, б) тўлиқ ёки морфологик-синтактик транспозитлар орқали намоён бўладиган лисоний асимметриялар назарда тутилади [4, 519].

Мазкур ҳодисани биринчилардан бўлиб тадқиқ қилган Ш. Балли ҳам ушбу терминни тор маънода, яъни: а) лексик бирликларининг синтактик қуршов таъсирида категориал ўзгаришига асосланадиган синтактик транспозиция, б) сўзларга хос бирламчи синтактик вазифа

билан бирга янги луғавий маънонинг вужудга келишига асосланувчи семантик транспозицияларни қайд қилади [3, 43].

Худди шундай ёндашувни собиқ иттифок тилшунослигида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, В. В. Виноградовнинг сифат субстантивацияси, келишак шакллардаги отларнинг адвербиализациясига асосланган категориял кўчишларни сўз яшанинг “морфологик-синтактик усули” сифатида тавсифлаши [5, 155-165], А. И. Смирницкий эса ушбу ҳодисани аффиксиз ясалишга муносабатини белгилаш мақсадида инглиз тилшуноси Г. Суит томонидан истеъмолга олиб кирилган “конверсия” термини билан юритилиши шундан дарак беради [6, 14-71].

Маълум бир лексик-грамматик категориядаги сўзнинг иккинчи бир туркумга кўчиши орқали намоён бўладиган ушбу асимметрик ўзгаришлар ўзбек тилшунослигида ҳам “морфологик-синтактик усул” ва “конверсия” терминлари остида талқин қилинади. Жумладан, Ғ. Абдурахмоновнинг “Ҳозирги ўзбек тилида отлашган сифатлар” [7, 89], Ж. Мухторовнинг ўзбек тилида сифатдош формаларининг тарихий таракқиёти ва отга кўчишига оид [8, 73], М. Миртожиев томонидан субстантивация, адвербиализацияларнинг лексик омонимларнинг вужудга келтирувчи восита сифатида ўрганилишига [9, 41] оид дастлабки илмий изланишлар шундан дарак беради.

А. Ғуломов ўз кузатишлари ва ушбу илмий изланишларда билдирилган фикрларни жамлаб “Ўзбек тили грамматикаси”нинг “Конверсия” деб номланган қисмида мазкур ҳодисанинг қуйидаги муҳим кўрсаткичларини қайд этади: 1) сўзнинг ўз фонетик шаклини сақлаган ҳолда янги ҳолатга ўтиши; 2) кўчишнинг синтактик ҳолат ўзгариши билан боғлиқлиги; 3) конверсияда ҳам ясалиш сақланиб қолиши; 4) бир сўз мазмунан икки сўзнинг вазифасини бажариши; 5) кўчишнинг грамматик омонимияга алоқадорлиги; 6) кўчишда турланмайдиган сўзнинг турланадиган сўзга айланиши; 7) семантик ўзгаришнинг маъновий “торайиш” характерида бўлиши; 8) конверсияни контекст орқали аниқланиши; 9) конверсиянинг баъзи турларида грамматик категориялар формантларининг иштирокда белгиланиши; 10) ясама сўзларда ҳам ички (семантик), ҳам ташқи (фонетик) бошқаликнинг бўлиши кабилар [10, 46-51].

Таҳлил ва натижалар [Analysis and results]. Ушбу кўрсаткичлар транспозициянинг ўзбек тилидаги қўлами синтактик, морфологик, морфологик-синтактик, композитив ясалишлар миқёсида белгилаш имконини яратса ҳам, олимнинг ушбу тавсиялари етарли даражада ривожлантирилмади. Бунинг сабабларидан бири, ўтган асрнинг 50-йилларида сўз ясалишининг тил тизимида тутган ўрнини белгилаш масаласида аниқ бир тўхтамга келинмагани билан боғлиқ бўлса, иккинчиси 80-90-йилларга келиб ўзбек тилшунослигига систем-структур тамойилларнинг кириб келиши муносабати билан транспозиция ва лексикализация, конверсия ва грамматикализация каби ҳамкор ҳодисаларни нутқ ва тил дихатомиясига монанд ҳолда фарқлаш масаласининг устувор аҳамият касб этиши билан боғлиқдир.

А. Ғуломовнинг ўтган асрнинг 50-йилларида эълон қилган мақолаларидан бирида сўз ясалиши тадқиқининг бу даврдаги ҳолати ҳақида: “Сўз ясалиши масаласини биз ҳозиргача морфологик планда қараб келамиз, ҳолбуки, сўз ясалиши қандай бўлмасин, бирор усул билан янги сўз ҳосил қилишдир. Демак, у лексика - сўз баҳсига қарашлидир. Эски грамматик таълимотга кўра, сўз ясалиши ва сўз ўзгариши морфологияда қараларди. Ҳақиқатда эса, булар формал жиҳатдан ўхшаш,

функционал жиҳатдан бошқа-бошқа ҳодисадир: биринчиси-лексик ҳодиса, иккинчиси-синтактик ҳодисадир”, - деб ёзиши мазкур даврда сўз ясалишини морфологик ёки лексик ҳодиса сифатида талқин қилиш масаласида бир тўхтамга келинмаганидан дарак беради [11, 194].

“Ўзбек тили грамматикаси”нинг “Сўз боши”сида “Кейинги текширишлар сўз ясалишининг тилшуносликдаги мустақил бир соҳа эканлигини кўрсатади [унинг бир қанча соҳалар билан алоқадорлиги шубҳасиз]”, - деган фикри эса, мазкур мунозара ўтган асрнинг 70 - йилларига келиб ўз ечимини топа бошлаганига ишора қилади [12, 3]. Ўтган асрнинг якунига қадар сўз ясалиши аффиксация, фонетик, семантик, композиция, аббревиация каби усуллардан иборат алоҳида соҳа экани белгиланган ва ўқув адабиётларда қайд этилган [13, 23].

Юқорида айтилганидек, ўзбек тилшунослида систем-структур тилшуносликнинг татбиқ этилиши сўз ясалиши соҳасида шаклланган мезонларни тил ва нутқ дихатомияси талаблари асосида қайта кўриб чиқиш масаласини долзарблашишига олиб қилди. Сўз яшаш жараёни ва ясама сўз мақомини белгилашда бўлганидек, номинатив транспозитларнинг нутқий окказионал (яъни тўлиқсиз) ва лисоний узул (яъни тўлиқ) типларини фарқлаш, уларни вужудга келтирувчи транспозиция, лексикализация ҳодисаларини нутқ ва тил ҳодисаси сифатида ажратилиши транспозицияни кенг миқёсда тадқиқ этишини бир оз кейинга сурилишига олиб келди.

Жумладан, Ҳ. Неъматов ва ҳаммуаллифлар томонидан “Транспозиция ҳам, конверсия ҳам нутқ ҳодисаси бўлиб, уларни лексикализация билан аралаштирмаслик керак. Сўз, сўз шакллари, сўз бирикмаларидан маъновий ихтисослашиш, соддаланиш, тублашиш асосида янги лисоний бирлик – лексеманинг пайдо бўлиши тил ҳодисаси бўлган лексикализациянинг вазифаси” экани ҳақидаги фикри шулар жумласидандир [14, 30-34].

Мазкур мулоҳаза лексикализациядан фарқли равишда транспозиция “тайёрлик, мажбурийлик, ижтимоийлик...” ҳамда ўзига хос “шакл ва денотатив маъно бирлигидан иборат...лисоний бирлик”, яъни лексемаларни ҳосил қилиш билан беvosита боғлиқ эмаслиги нуқтаи назардан [15, 16] ўзини оқласа ҳам, ушбу ҳодисалар ўртасидаги бири иккинчисининг фаоллашуви учун замин яратишга асосланувчи “дискурсив-синергетик” изчиллик талабига мос келмайди [16, 131].

Зотан, транспозиция (ёки конверсия) кўп босқичли ва мураккаб ҳамкорликка асосланувчи ҳодиса бўлиб, у бир томондан, эллиipsis, компрессия, деривация, лексикализация билан, иккинчи томондан, дисемантизация, компрессия ва грамматикализациянинг синтактикализация ва морфологизация босқичлари билан яқин ҳамкорликда воқеланувчи яхлитликни тақозо этади [17].

А. Ғуломовнинг “маълум бир лексик-грамматик категориядаги сўзни бошқа категорияга ўтишига олиб келувчи конверсия лексикани бойитиши билан бирга, мустақил сўзларни ёрдачи сўзларга кўчириш характерида ҳам намоён бўлади” [10, 52], - деган фикри ҳам транспозицияни ана шундай кўп босқичли ва мураккаб ҳамкорликка асосланувчи яхлит ҳодиса эканига ишора қилади.

А. А. Байгиринанинг ишида туркий тилларда морфологик-синтактик ясалиш сифатида талқин қилинадиган конверсияни кўп босқичли ҳодиса сифатида ўрганиш лозимлигини эътироф этади. Унга кўра, конверсиянинг дастлабки босқичда ситуатив – контекстуал кўчишга асосланган окказионал субстантиватлар бўлса, кейинги босқичи ушбу нутқий

хосилаларнинг тилда барқарорлашуви асосида узул субстантиватларни ҳосил қилиниши орқали ўз аксини топади [18].

Шу нуктаи назарлардан ёндашилганда Г. Каримованинг “Конверсия ва грамматикализация ҳодисалари ўртасида маъно силжиш нуктаи назаридан қисман умумийлик мавжуд бўлса-да, грамматикализацияда сўзнинг луғавий маъно билдириш хусусияти йўқола бориб, грамматик маъно кучайиши, конверсияда эса сўзнинг ўз шаклини ўзгартирмаган ҳолда, бир туркумдан бошқа туркумга функционал алмашинуви ёки тўлиқ кўчиши нуктаи назардан мазкур жараёнлар ўзаро тубдан фаркланади” [19, 44], - деган фикрини ҳам қайд этилган “дискурсив-синергетик” изчилликдан келиб чиқиб муносабат билдиришга тўғри келади.

Бугунги кунда “тил - нутқдан халос қилинган лисоний фаолиятдир”, деган таърифнинг ғоявий байроққа айланиши инсон ҳаётининг ажралмас қисми бўлган лисоний фаолият (language)” тадқиқидан нутқни четлаштиришга нисбатан танқидий муносабат бўлаётгани бежиз эмас [20, 72]. Бундай дифференциал ёндашув аслида бири иккинчисининг фаоллашуви учун замин яратишга асосланувчи яхлит ҳодисалар ҳақида унинг бир қисмидан келиб чиқиб хулоса чиқаришга олиб келиши кўпчиликка маълум.

Т. Асадовнинг “Сўз туркумлари тизимида равиш” [21, 53], Т. Ҳ. Турдубоевнинг “Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар конверсияси” [22, 47], А. З. Пардаевнинг “Ўзбек тили ёрдамчи сўз туркумларининг лисоний тизимдаги ўрни ва лингвопрагматикаси” [23, 68] номли диссертацияларида мазкур ҳодисанининг “мустақил сўз → мустақил сўз” ва “мустақил сўз → ёрдамчи сўз → аффикс морфема” изчиллигида тадқиқ этилиши ҳам транспозиция ҳодисасини дифференциал асосда эмас, интегратив мезонлар асосида тадқиқ қилишга алоҳида эътибор берилган бошлаганидан дарак беради.

В.М. Никитевич транспозицияни “лексик бирликларга хос семантик-грамматик имкониятларни синтактик позиция ёрдамида рўёбга чиқарувчи ва чекловчи восита” сифатида таърифлаши [24, 84]; В. Г. Гак эса ушбу позицион куршов туфайли лисоний бирликлар “шаклдан → мазмунга” ва “мазмундан → шаклга” йўналиш асосида

десемантизацияга учрашини эътироф этгани ҳолда, унинг морфологик-аналитик, лексик-аналитик типларини фарқлаши [25, 142]; Н. Маҳмудовнинг гап бўлақларининг эллиптик қўлланиши лексик сатҳида содир бўладиган транспозициянинг асосий шартларидан бири сифатида эътироф этиши [26, 87]; Ван Яннинг ишида эса субстантивация компрессия натижасида юз берадиган жараён сифатида талқин қилиниши [27, 14] ҳам транспозицияни тил ва нутқ дихатомияси асосида эмас, унинг билан ҳамкорликда воқеланувчи ҳодисалар ўртасидаги “дискурсив-синергетик” изчилликни назарда тутиб тадқиқ қилиш лозимлигига ишора қилади.

Зотан, “ҳар бир мустақил сўз ўз референциал майдонига эга бўлгани боис, улар сўз ясаш жараёнида манба (донор) ва мақсад майдонлари ҳамда атомор предикат узвийлигига асосланувчи когнитив-дискурсив курулмани шакллантирувчи асос бўлиб хизмат қилади. Ушбу когнитив-дискурсив узвийлик эса манба майдонидан мақсадга мос концептуал белгини танлаш ва “blend” сифатида интеграциялаш асосида кечади. Транспозиция ушбу когнитив-дискурсив жараёни категориял жиҳатдан фарқли, айни пайтда бир-бири билан ассоциатив боғлиқ бўлган икки ментал майдонга мансуб концептларни “гибрид” таркибли, композит маъноли чатишмаларда бирлаштириш асосида объект ҳақидаги янгича тасаввурни вужудга келтирадиган умумий механизм ҳисобланади [1, 49].

Хулоса ва таклифлар [Conclusion/Recommendations]. Шундай экан, бир томондан, эллипсис, компрессия, деривация, лексикализация билан, иккинчи томондан, десемантизация, компрессия ва грамматикализациянинг синтактикализация ва морфологизация босқичлари билан яқин ҳамкорликда воқеланувчи мазкур ҳодисани унинг ифода мақсадларини белгиловчи концептлар эътиборидан келиб чиқиб, номинатив ва грамматик транспозитлар қўламларида тадқиқ қилинмоғи лозим. Зотан, транспозиция ўз лингвокогнитив моҳитига кўра манба (донор) ва мақсад мақомидаги икки ментал майдонга мансуб концептларни асимметрик интеграциясига асосланувчи когнитив-дискурсив курулмага асосланса ҳам, номинатив ва грамматик мақсадларни такозо этувчи концептларни рўёбга чиқариши жиҳатдан фаркланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Зикриллаев Ғ. Тил ва рух. Тошкент: “Фан”. 2018. 464 б.
2. Кубрякова С.Е. Язык и сознание: на пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: «Языки славянской культуры», 2004. 560 с.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: изд-во иностранной литературы, 1955, 416 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия» 1990. 685 с.
5. Виноградов В.В. Вопросы современного русского словообразования. Исследования по русской грамматике: Избранные труды. М.: Наука, 1975. 155-165с.
6. Мурясев Р. З. К понятию “конверсия” в дериватологии. Вестник Башкирского университета. 2014. Т. 19. №4, 14-71с.
7. Абдурахманов Г. Субстантивированные прилагательные в современном узбекском языке. -АҚД.-Самарканд, 1950
8. Мухтаров Дж. История развития причастных форм в узбекском языке. -АДД. - Ташкент, 1971.
9. Миртожиев М. Ўзбек тилида лексик омонимлар манбалари. Т.: “Фан”, 2014.
10. Ғуломов А. Конверсия. Ўзбек тили грамматикаси. I. –Т.: “Фан”, 1975, 46-51 б.
11. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Т.: «Ўзбекистон», 2002, 194 б.
12. Ғуломов А.Сўз боши. Ўзбек тили грамматикаси. I. –Т.: “Фан”, 1975, 3 б.
13. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: “Ўқитувчи”. 1992, 203 б.
14. Нейматов Х., Асадов Т., Ширинова Н. Конверсия, тарспозиция ва лексикализация ҳақида. Айюб Ғуломов ва ўзбек тилшунослиги масалалари. Илмий мақолалар тўплами. –Т.,2010. 30-34 б.
15. Менглиев Б. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар. ДДА.- Тошкент, 2002, 16 б.
16. Сафаров Ш. Семантика. Т.: “Ўзбек миллий энциклопедияси”. 2013, 131 б.
17. Даниленко В. П. К соотношению научной и языковой картин мира. www.islu.ru/danilenko/articles/sootnosheniye.htm.
18. Байгирина А. А. Словообразование по конверсии в башкирском языке. АҚД. –Уфа, 2007. www.Bashedu.ru/autoreferat/aref.
19. Каримова Г. Ўзбек тилида грамматикализация ҳодисаси. - Тошкент, 2007. 44 б.
20. Сафаров Ш.Тил назарияси ва лингвометадология. Т.: “Баёз”. 2015, 72.

-
21. Асадов Т. Сўз туркумлари тизимида равиш. НДА. Тошкент., 2009.
 22. Турдибоев Т. Ҳ. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар конверсияси. НДА. Тошкент, 1996.
 23. Пардаев А. З. Ўзбек тили ёрдамчи сўз туркумларининг лисоний тизимидаги ўрни ва лингвопрагматикаси". ДДА. Тошкент, 2017.
 24. Никитевич В. М. Основы номинативной деривации. – Минск: «Высшая школа», 1985, 84 с.
 25. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М.: КДУ, Университетская книга, 2020, 120-142 с.
 26. Махмудов Н. Эллипсис в современном узбекском языке. – АҚД. – Ташкент, 1978.
 27. В. Ян. Субстантивация как способ языковой компрессии. АҚД. М., 2017: 14 с.

Дониёрбек РУСТАМОВ,

*Алишер Навоий номидаги ўзбек тили ва адабиёти университети мустақил тадқиқотчиси
doniyor-2009@mail.ru*

Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ профессори, филология фанлари доктори Л. Р. Раупова тақризи асосида

ЖАДИДЛАРНИНГ ТИЛ, ЁЗУВ ВА ИМЛО ХУСУСИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада жадидларнинг тил, ёзув ва имло борасидаги қарашлари ҳақида фикр юритилган. Жадидларнинг ўзбек тили, умуман минтақадаги тил сиёсати, ёзув борасидаги фикрлари бугунги кунга қадар эскирмаган.

Калит сўзлар: Жадид, жадидчилик, тил, ёзув, имло, Туркистон, Ғарб.

МНЕНИЕ ДЖАДИДА О ЯЗЫКЕ, ПИСЬМЕ И ПРАВОПИСАНИИ

Аннотация

В этой статье обсуждаются взгляды джадидов на язык, письмо и правописание. Взгляды джадидов на узбекский язык, языковую политику в регионе в целом и письменность не устарели и по сей день.

Ключевые слова: Джадид, джадидизм, язык, письмо, орфография, Туркистан, Запад.

JADIDS VIEWS ON LANGUAGE, WRITING AND SPELLING

Annotation

Ушбу мақолада жадидларнинг тил, ёзув ва имло борасидаги қарашлари ҳақида фикр юритилган. Жадидларнинг ўзбек тили, умуман минтақадаги тил сиёсати, ёзув борасидаги фикрлари бугунги кунга қадар эскирмаган.

Key words: Jadid, jadidism, language, writing, spelling, Turkestan, West.

Кириш. Шарқ халқлари тарихига “Жадидчилик ҳаракати” номи билан кирган ислохотчилик оқимининг мафкураси умуман мусулмон дунёсида XIX асрда шаклланган бўлса-да, у Туркистонга XX аср арафасида кириб келди. Бугунги кунгача бўлган аксарий тадқиқотларда жадидчилик оқимининг пайдо бўлган ўрни сифатида Усмонли давлати ёки Миср кўрсатиб ўтилади. Дарҳақиқат, Ислоҳ дунёсининг бевосита Ғарб дунёси билан туташ қисмлари бўлган бу мамлакатларда кейинги уч асрда Европа билан бўлган теран алоқалар ҳамда Ғарб дунёси эришган ижтимоий-иқтисодий ва илмий-технологик тараққиётдан таъсирланиш натижасида ҳукмрон табақалар ва зиёлилари ўртасида ислохотчилик ҳаракати пайдо бўлгани рост. Усмонли салтанати ва унинг собиқ мустамлакаси Мисрдаги ислохотчи ҳаракатни жадидчиликдан кўра “Ғарбчилик” ёки “Ғарблашиш ҳаракати” деб атаган маъқул, бизнингча. Чунки бу ўлкалардаги ислохот ҳаракатлари кўпинча Ғарб тараққиёт моделларини айнан олиш, ҳар бир масалада у ёки бу Европа ўлкасидаги тартибларни қабул қилиш каби йўللardan борган эди. Зеро, мусулмон оламнинг ўз турмушига босқичма-босқич кириб келаётган Ғарб цивилизациясига муносабати бўйича ҳозиргача мавжуд бўлган қарашларда қуйидаги уч тамойилга урғу берилади:

1. Таассуб. Ғарб билан боғлиқ ҳамма нарсани инкор этиш.
2. Эргашиш.
3. Ўтироф. Ғарбнинг кўп масалаларда устун келаётганини тан олиб, жавоб қила бошлаш, муқобил тизим яратишга уриниш.

Биринчи тамойилни ўтмишда ҳам, ҳозирда ҳам қимлар ўзларига қурол қилиб олганлари маълум. Усмонли ва Миср ислохотчилари иккинчи тамойил билан иш кўрган эди, дейиш мумкин. Россия империясининг мусулмон аҳоли яшайдиган минтақаларида, жумладан, Қирим, Волгабўйи (Татаристон, Бошқирдистон) ва Туркистондаги ислохотчилик ҳаракатлари эса Ғарбдан

нусха кўчириш эмас, балки мавжуд танг аҳволдан азалий қадриятлардан (дин, миллий анъаналар ва маданият) воз кечмаган ҳолда чиқиш ҳамда мусулмонлар ҳаётини янгилашни кўзда тутар эди, деб ҳисобласак ўринли бўларди, бизнингча. Жадидчилик ҳаракатининг тамалида ислом динининг моҳиятида мавжуд бўлган ва тараққиётга хизмат қилувчи мотивларни кучайтириш, эскирган ақидаларни эса жамият ҳаётидан четлатиш каби мақсад ётар эди. Бу ҳаракат кўп томонлари билан Европада ўрта асрларда амалга оширилган реформация ҳаракатига ўхшаб кетади. Маълумки, Реформация Ғарбда жамиятдаги турғунлик ва католик черковининг маънавий ҳаётдаги монополиясига қарши қаратилган бир ҳаракат бўлиб, у диннинг тараққиётни секинлаштирувчи тарафларини маҳв этишга қаратилганди. Реформация туфайли шахсий ташаббус ва ижтимоий интилишлар уфқи кенгайиб, европаликлар фан ва техника ҳамда ижтимоий тараққиёт йўлига тушиб олган эдилар.

Масаланинг яна бир томони шундаки, Усмонли салтанати ёки Миср мустақил давлат сифатида Ғарб билан алоқага киришар эди ва Ғарб цивилизациясига эргашиш улар учун у қадар хавфли эмас эди. Россиядаги мусулмон аҳолисининг аҳоли бошқача эди, Лениннинг таърифи билан айтганда, “халқлар турмаси” бўлган бу империяда Ғарб мухлиси бўлиш чор маъмурияти юргизиб келаётган руслаштириш сиёсатига рози бўлиш ва уни қўллаб-қувватлаш билан баробар эди. Шу сабабли жадидлар ва уларнинг йўлбошчиси Ғаспралӣ Исмоилбей ўтироф йўлини танлагандилар, эҳтимол. Улар Ғарб цивилизацияси, унинг парчаси бўлган рус маданиятини ҳеч бир ҳолатда инкор қилмаган, назардан соқит этмаган ҳолда ўз турмушларида ислохот ясашни мақсад қилиб олган эдилар. Россиядаги мусулмон ислохотчиларининг ана шундай ўзига хос тарафлари хусусида тўхталар экан А. Беннингсен қуйидагича ёзади: “Улар араблар, турклар, форслар ва хиндлардан анча илгари Куръон ва ҳадислардан сиёсий, ижтимоий ва диний характердаги

барча саволларга жавоб излаш ҳар бир мусулмоннинг ҳақ-ҳуқуқи эканлиги хусусида эълон қилган ислом мутафаккирларидан эдилар. Уларнинг нафақат Россия, балки бутун мусулмон дунёсидаги ислохотчилик ҳаракати таъсири жуда муҳим эди. Уларнинг фаолияти туфайли Ғарбда унча маълум бўлмаган ва мусулмон тарихчилари тарафидан инкор этилган ислом тараққиётга тўсиқ бўлишдан тўхтади ва тил, маориф ва сиёсий ташкилотланиш борасидаги ислохотлар учун йўл очилди. Туркистондаги жадидчилик ҳаракати XIX аср охирида зимдан ривожланиб келган бўлса-да, унинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни 1905 йилдан кейин кучайди. Россияда подшонинг 1917 йил 17 октябрь манифести эълон қилинганидан сўнг империянинг миллионлаб “ғайриэлатлари” катори Туркистонликлар тил, дин ва матбуот хурриятидан фойдалана бошладилар. Жадидчилик ҳаракати яширин ҳолатдан очик ишлаш шароитига ўтди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Маълумки, жадидчилик энг аввало маърифатпарварлик ҳаракати сифатида пайдо бўлгани учун жадидлар ўз фаолиятларини мактаблар очиш, дарсликлар ёзиш ва матбуот нашрларини чиқариш билан бошладилар. Жадидларнинг тил, ёзув ва имло билан боғлиқ қарашлари уларнинг ана шу амалий ҳаракатларида ҳам акс этган эди. Жадид матбуотида ҳам ҳеч бир жадидчи учун бепарқ бўлмаган бу мавзуларда эълон қилинган махсус мақолалар қўлаб чоп этилган эдики, жадидчилик ҳаракатининг тил, ёзув ва имло хусусидаги кредосини шу манбалардан ҳам билиб олиш мумкин. Жадидлар миллий мактаб ва миллий матбуот яратиш учун курашга киришар эканлар миллий ҳаётнинг бу икки ажралмас жабҳасида миллий тилни ривожлантириш, янги адабий тилни шакллантириш орқали муваффақиятга эришиш мумкинлигини ҳис этар эдилар. Шу сабабли тил, ёзув ва имло масалалари жадидчилик ҳаракатининг диққат марказида турган масалалардан бири эди, дейиш мумкин. Жадидларнинг тил ва имло борасидаги саъй-ҳаракатлари ва ислохотларига икки ижтимоий куч тарафидан тўсқинлик мавжуд эди:

1. Чор маъмурияти.

2. Қадимлар.

Жадидлар ана шу тўсиқлар билан курашиш жараёнида бу борадаги ишларини олиб боришга мажбур эдилар. Бир бошдан қараб чиқайлик.

Маълумки, Чор маъмурияти жадидчилик оқими вужудга келган биринчи вақтларданок зимдан бу ҳаракатнинг пайини қирқиш ҳамда халқ оммаси ўртасидаги эътиборини пасайтиришга ҳаракат қилиб келди. Жумладан, ўша юқорида қайд этиб ўтилган Қозон диний семинариясининг Илминскийдан кейинги директори Алексей ҳазрат 1905 йилдан кейинги даврда империядаги мусулмонлар орасида янги мактаблар очилиб уларда ўқиш ерли халқларнинг она тилларида олиб борилаётгани, янги газета ҳамда журналлар нашр қилиниб, улар ҳам миллий тилларда чиқаётгани хусусида империя ички ишлар вазирлигига “Россия мусулмонлари орасидаги ҳозирги ҳаракат” деб номланган махсус маъруза ёзиб, бу ҳаракатлар панисломизм деб баҳоланади ва Россия империяси учун жуда хавфли ҳолат эканлиги билдирилади. Ҳар бир инсон ва халқнинг энг оддий ҳуқуқи – ўз она тилисида мулоқот қилиш ҳуқуқи Чор амалдорларини ана шундай ваҳимага солганлигини яна шунда қўриш мумкинки, бу иш Министрлар Совети ва Давлат Думасига қадар узаяди ва махсус комиссия тузилади. Мазкур комиссиянинг фаолияти Думадаги мусулмон депутатлар томонидан қаттиқ танқид остига олингани маълум. Жадидлар ва Россия ҳукмрон доиралари ўртасида вужудга келган ихтилофларнинг

дастлабкиларидан бири ҳам империядаги ғайрирус миллатларга ўз она тилларида таълим олиш ҳуқуқини бериш ёки бермаслик масаласидаги мунозара эди.

Тадқиқот методологияси (Research methodology). Маълумки, 1906 йилда Россия Маориф министрлиги империядаги мусулмон халқларга ўз она тилларида таълим олишга рухсат беради ва Н. И. Илминский каби “олим”ларнинг тавсиясига кўра, шекилли, бу таълим ҳар бир қавмнинг ўз шеvasида амалга оширилади, деб белгиланади. Туркистон ва бошқа минтақалардаги жадидларни энг ғазаблантирган нарса ҳам шу эди. Маориф министрлигининг ушбу қарори жадидларнинг тил ҳақидаги қарашларининг, яъни империядаги мусулмон туркий халқлар учун ягона адабий тил яратиш хусусидаги орзуларига тамоман терс тушганлиги боис “Таржимон”нинг ўша йиллардаги сонларида бу хусусда кескин чиқишлар мавжуд. “Тил бирлиги масаласи бизим ҳаятимизда ҳаёт мамонт масаласидир ва биз бу масалада бир қадам ҳам орқага чекинмаймиз, – деб ёзади Гаспрли Исмоилбей 1906 йил 18 декабрда. – Бизнинг учун орқага чекинмоққа йўл йўқ. Яшасин миллат! “Тил бирлиги”, “Муштарак тил ва адабиёт” зарурлиги мутлақо аён бўлди. Русиядаги турк-татарлар ўз учрашувларида, мажлисларида умумий туркий тилда сўйлашажақлар, ҳужжатлар, ёзишмалар умумий тилда олиб борилажақ. Бу йил (1906 – таъкид бизники) адабиётчилардан, ёзувчи ва публицистлардан ўндан тўққизи умумий туркий тилда сўзлашиб ёзиб келди. Бу йил жойларда йигирмадан ортиқ янги газеталар пайдо бўлишига қарамадан “Таржимон”нинг обуначилари сони камаймади. Ҳатто баъзи жойларда ортди. Бу умумий тил бирлигининг натижасидир. “Таржимон” умумий бир миллий газетадир. Унинг тили ҳам умумий бир миллий тилдир. Яшасин миллат! Ҳам яшар, чунки тилда ва фикрда бирликнинг зарурлигини англади. Тил бирлиги эса адабиёт бирлигидир. Бу эса ўз навбатида меҳнат ва ҳаракат бирлигининг асоси ўлароқ миллатнинг озодлигини таъмин этажақдир”. Туркий халқларнинг муштарак тили ҳақидаги гаплар 1905 йилдаги ислохотлардан кейин, чоризм ҳукумати ўз мустамлакаларидаги халқларга биров ён берганидан, уларга баъзи ҳуқуқларини таниганидан сўнг авж олди. Чунки, Россиядаги жадидчилик ўзининг ташкилий даврини тугаллаган, энди у мамлакат миқёсида бирлашиши ва чор ҳукумати ва рус капитали билан курашга киришиши керак эди. Чоризм билан халқларнинг ўз ҳуқуқларини қўлга киритиш, рус капитали билан миллий бозорларга эгаллик масаласида кураш бошланишидан олдин табиийки, жадидчилик умумий, ягона тил воситасида сиёсий оқим сифатида жиқлашиши керак эди. Тил масаласи энди бир маданият масаласи бўлишдан четга чиққан эди ўша йиллари. Шу сабабли, хусусан, 1906 йил Гаспрлининг ўз таъбири билан айтганда “тил йили” бўлди. Жумладан, 1906 йил Нижний Новгородда Россия мусулмонларининг 600-700 вакили иштирок этган бир конгрессда умумий адабий тил яратиш масаласи ўртага қўйилди. Бу тилни аста-секин шакллантириш ва коммуникатив амалиётда қўллаш ҳақида қарор қабул қилинди. Хронологияга эътибор берилса, Россия мусулмонлари конгресси қабул қилган умумий адабий тил ҳақидаги қарор билан чор Маориф министрлигининг ҳар бир туркий қавмга маҳаллий шева-ларда таълим олиб бориш ҳақидаги кўрсатмаси тарихан бир даврда вужудга келгани кўринади. Бу ҳол тасодифий эмас, албатта.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Гаспрлининг асарлари тили билан Туркистон жадидлари тилида анчагина умумий унсурлар учраса-да, ўртадаги фарқлар ҳам уетарли. Шундай бўлса-да, жадид адабиётида

услугининг шаклланишида Ғаспиралининг ҳамда бошқа турк-татар жаҳид матбуоти ва адабиётининг таъсири сезиларли даражада бўлган дейиш мумкин. Бу мавзунинг махсус тадқиқ этган проф. А. К. Боровков (А. К. Боровков) 1905-1917 йиллардаги ўзбек матбуоти ва адабиётининг (бу йилларда жаҳид матбуоти ва адабиёти ўлканинг ижтимоий турмушида кенг ўрин эгаллаган эди) тилида туркча, татарча унсурлар жуда кўп бўлишига қарамай, ўзбек тили ўзига хос белгиларини сақлаб қолган эди, деб кўрсатади. Исмоил Ғаспиралининг тилга доир қарашларида ҳукм сурган бошқа ёндашувлар, жумладан, туркий тилни “тозалаш”, рус тилини ва умуман тил ўрганишни тарғиб этиш Туркистонлик жаҳидларнинг аксарияти ижодида қўрамиз. Жумладан, Абдулла Авлоний ўзининг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” асарида тил софлиги учун курашиш лозимлигини уқтиради, унинг фикрича, “Биз, Туркистонликлар миллий тилни сақламак бир тарафда турсун, кундан кун унутмак ва йўқотмакдадурмиз. Тилимизнинг ярмига арабий, форсий улангани камлик қилуб, бир четига рус тилини ҳам ёпиштирмакдадурмиз. Дуруст, бизларга ҳукуматимиз бўлгон рус лисонини билмак ҳаёт ва саодатимиз учун ош ва нон каби кераклик нарсадур. Лекин ўз еринда ишлатмак ва сўзламак лозимдур. Зиғир ёғи солуб, мошкичири каби қилуб, аралаш-қуралаш қилмак тилнинг руҳини бузадур. Чоризм жаҳидларнинг фаолиятларига шубҳа ва қўрқув билан қарагани ҳамда бу ҳаракатлар замирида Туркистондаги рус ҳокимиятига хотима бериш

ётади деб ҳисоблагани учун йирик жаҳидларнинг орқасидан қулатув уюштиргани маълум. Бундай қулатувларда жаҳид ҳаракати вакиллари тил борасидаги фаолиятига ҳам урғу берилади. Жумладан, Мунаввар Қорининг устидан ёзилган бир махфий “маълумотнома”да қуйидагича ёзилади: (Мунаввар Қори) 1910 йилда туркистонликлар номидан Давлат Думасига маҳаллий мактабларни ўзгартириш ҳамда уларда она тилида ўқитишни йўлга қўйиш ҳақида мурожаатнома ёзди. 1913 ва 1914 йилларда барча йиғинларда (жаҳидлар йиғинлари кўзда тутилмоқда) иштирок этди ҳамда Фарғона вилоятидаги маслақдошларининг ишларини текшириш учун бориб келди. Унинг ҳақида юқорида баён этилганлардан ва ўлка оҳангасининг ишларида бу одам тўғрисида тўпланган маълумотлардан келиб чиқиб, Мунаввар Қори Абдурашидхоновни сиёсий жиҳатдан ишонарсиз, русларга ва Россиянинг бошқарув тизимига душманона кайфиятда бўлган шахс сифатида Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги “Низом”нинг 15 бандига биноан Туркистондан четга сургун қилишни таклиф этаман”.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса сифатида шуни айтишимиз мумкинки, ўзбек жаҳидчилик ҳаракатининг етакчи вакилларида Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Фитрат, Чўлпонларнинг тилга бўлган қарашларида пуристик нуқтаи назар ҳам мавжудлигини ҳам кўриш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Авазов Н. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ижодий мероси (манбалар): Филология фанлари номзодлиги диссертацияси. – Тошкент, 1995. – 190 б.
2. Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат. – Тошкент, 1977. – 211 б.
3. Адабиёт назарияси. Икки томлик. 1-2 жилд. – Тошкент, 1978. – 416 б.
4. Адабиёт энциклопедияси / Тузувчи: Ҳ. Болтабоев. – Тошкент, 2015. – 664 б.
5. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жаҳидчилик. – Тошкент, 2007. – 286 б.
6. Нормаматов С. Лексикография асослари (ўқув қўлланма). – Тошкент, 2021. – 120 б.
7. Бехбудий М. “Падаркуш”. – Тошкент, 1998. – 324 б.
8. Раупова Л. Ҳозирги ўзбек тилида сўз бирикмалари (ўқув қўлланма). Тошкент, 2015. – 219 б.
9. Раупова Л. Нутқ маданияти (ўқув қўлланма). Тошкент, 2018. – 183 б.
10. Ўринбоев Б., Ўринбоева Д. Ўзбек тилининг сўзлашув услуби. (ўқув қўлланма). Тошкент, 1991. – 246 б.
11. Аликулов З., Боймирсоева С. Социоллингвистика (маърузалар матни). – Самарканд, 2009. – 163 б.

Эъзога САБИРОВА,

Тошкент давлат юридик университетининг Ихтисослаштирилган филиали

Умумтаълим фанлари кафедраси ўқитувчиси

E-mail: ezozasabirova118@gmail.com

ТошДУТАУ профессори Менглиев Б.Р. тақризи асосида

СТАТИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В данной статье терминологические единицы, относящиеся к юриспруденции (юридический и правовой пометал) в толковых словарях узбекского языка, анализируются по семантическому полю, морфологическим и словообразовательным признакам. На основе анализа и статистического описания, формирование терминов, их назначение в словарях, выбор общего количества терминов по семантическим группам включаются в словарь. Сделан вывод о том, что статистический метод может быть использован для выводов о процессе развития языковых единиц, в частности, статистика юридических терминов в глоссарии и их выборочное включение в этот словарь может помочь выявить активные процессы в сфере закон.

Ключевые слова: глоттохронологический метод, термообразование, темринообразование, процесс, закон, формально-структурный аспект, двухтомный аннотированный словарь, пятитомный аннотированный словарь.

STATISTICAL DESCRIPTION OF LEGAL TERMS IN EXPLANATORY DICTIONARIES OF UZBEK LANGUAGE

Abstract

In this article, the terminological units related to jurisprudence (legal and legal pometal) in the explanatory dictionaries of the Uzbek language are analyzed according to the semantic field, morphological and derivational features. Based on the analysis and statistical description, comments are made on the formation of terms, their pometal use in dictionaries, the selection of the total number of terms in the dictionary by semantic groups. It is concluded that the statistical method can be used to draw conclusions about the development of language units, in particular, the statistics of legal terms in the glossary and selectively included in this dictionary can help to identify active processes in the field of law.

Keywords: glottochronological method, term formation, temrin formation, process, law, formal-structural aspect, two-volume annotated dictionary, 5-volume annotated dictionary.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТЛАРИДА ҲУҚУҚИЙ ТЕРМИНЛАРНИНГ СТАТИСТИК ТАВСИФИ

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбек тилининг изоҳли луғатларида юриспруденцияга оид (ҳук. ва юр. пометали) терминологик бирликлар мазмуний майдон, морфологик ва деривацион хусусиятларига кўра таҳлил қилинган. Амалга оширилган таҳлил ва келтирилган статистик тавсифга асосан термин ҳосил қилиниши, уларнинг луғатларда пометали берилиши, берилган терминлар умумий миқдорининг мазмуний гуруҳларга кўра танлаб луғатга киритилишига оид фикр-мулоҳазалар баён этилган. Статистик метод орқали тил бирликларининг ривожланиш жараёнига оид ҳулосалар шакллантириш мумкинлиги, хусусан, юридик терминларнинг изоҳли луғатда берилиши ҳамда танлаб олиб ушбу луғатга киритилиши статистикаси ҳуқуқ соҳасига оид фаол жараёнларни белгилашга ёрдам бериши мумкинлиги ҳақида ҳулоса шакллантирилган.

Калит сўзлар: глоттохронологик метод, термин ясалиши, темрин ҳосил бўлиши, процесс, ҳуқуқ, формал-структурал жиҳат, икки томли изоҳли луғат, 5 жилдли изоҳли луғат.

Кириш. Умумий изоҳли луғатлар ҳар қандай тилшуносликда амалга ошириладиган йирик ишлардан бири. Зеро, унда умумхалқ бойлиги – тилнинг бутун салобати акс этади. Унда барча услубга хос сўз, ибора, турли соҳага оид терминлар ўз аксини топади. Шунингдек, “...республикаимиз ҳаётининг барча соҳаларида юз бераётган катта ўзгаришлар, ривожланган жуда кўп мамлакатлар билан алоқаларнинг тобора кучайиб бораётганлиги қисқа вақт мобайнида ўзбек тили, хусусан, унинг лексикаси ривожига сезиларли таъсир кўрсатди.

Ана шундай омиллар таъсирида ўзбек тили луғат таркибида юз берган жиддий ўзгаришлар муносабати билан ўзбек тилининг давр талабига жавоб берадиган кўп жилдли изоҳли луғатини тузиш ва чоп этиш” [1] ишлари амалга оширилди.

Бугунги кунгача ўзбек тилининг катта ҳажмда сўз бойлигини, тилнинг адабий тил меъёрларини, ўзбек

тилининг қўлланиш ҳолатини (қисман) кўрсатиб берувчи изоҳли луғатлар икки марта яратилган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). 1981 йилда яратилган Ўзбек тилининг изоҳли луғати икки томдан иборат. Икки томли Ўзбек тилининг изоҳли луғатидан фарқи равишда анча тўлдирилган ва таҳрир қилинган ҳолда нашр этилган 5 жилдли ЎТИЛ (ўзбек тилининг изоҳли луғати) ҳам кенг фойдаланувчилар аудиторияси учун ўзбек тили бўйича бебаҳо манба экани шубҳасиз. Ушбу луғатлар нафақат тилдан фойдаланувчилар учун, балки тилшунослик соҳаси учун ҳам қимматли материал. Чунки ўзбек луғатчилигида бу каби йирик лексикографик манба яратилиши луғатшуносликда ўзига хос ютуқ деб қаралиши билан бирга, соҳада янги босқични бошлаб берди деб айта оламиз.

Таъкидлаш керакки, ушбу луғатларда (2 томли ва 5 жилдли) тилнинг луғат яратилган даврдаги ўзбек тили ҳолатининг улкан қисми акс этган. Сўз бирикмалари,

иборалар билан биргаликда ҳаётнинг турли соҳаларига тегишли терминлар ҳам луғатдан ўрин олган.

Терминлар – илмий-техник жараён, турли фан соҳаларига доир билимларни акс эттирувчи ихтисослашган бирликлар [2]. Бошқа муаллифга кўра, илм-фан, техника, қишлоқ хўжалиги ва санъатга оид тушунчаларнинг аниқ номини билдирувчи бир маъноли сўз ва бирикмалар терминлар дейилади [3].

Дунё тилшунослигида иш олиб бораётган терминология мактаблари, хусусан, Австриядаги «Вена терминология мактаби», Россиядаги «Россия терминология мактаби», Чехословакиянинг «Прага терминология мактаби» кабилар терминларнинг жамият ҳаётида, ҳар бир фан соҳасида нақадар муҳим ўрин тутишидан далolat беради [4].

1952 йили ВКП Марказий Комитетининг Сиёсий Бюроси Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Молдавияда русча-миллий луғатлар тузиш ҳақида қарор қабул қилган. Бу луғатларни нашр этиш Давлат - хорижий ва миллий тиллар луғатлари нашриётига топширилган эди. Шундан кейин Ўзбекистон ССР ФА Тил ва адабиёт институти лексикографлари билан мазкур нашриёт ходимлари ўртасида мустақам ва самарали ҳамкорлик натижасида 50 минг сўзли бир томли «Русча-ўзбекча луғат» (М., 1954) ва 40 минг сўзли бир томли «Ўзбекча-русча луғат» (М., 1959) тайёрланди ва нашр этилди.

Ўзбекистонда амалий лексикография соҳасида эришилган муваффақиятлар икки тилли луғатларнинг муайян лексикографик масалаларни ҳал этишда орттирган бой тажрибасини ва камчиликларини ёритишга бағишланган бир қатор илмий ишларни юзага келтирди. Улар ўзбек тилининг изоҳли луғатлари учун ҳам, шубҳасиз, катта аҳамиятга эга бўлди. Бундай ишлардан А.К.Боровковнинг «Из опыта составления русско-национальных словарей» номли мақоласини (Лексикографический сборник, вып. I, М., 1957), Э.В.Севортяннинг «Некоторые вопросы тюркской лексикографии» мақоласини (Лексикографический сборник, вып. III, М., 1958), шунингдек, Г.Н.Михайловнинг «Опыт лексикографического исследования узбекско-русских словарей, изданных в советский период» (Тошкент, 1961), К.А.Шарафутдиновнинг «Раскрытие значений слова в двуязычном узбекско-русском словаре» (Тошкент, 1963), Т.Алиқуловнинг «Полисемия существительных в узбекском языке» (Тошкент, 1966), С.Ф.Акобировнинг «Лексикографическая разработка терминологии в двуязычных словарях» (Тошкент, 1969), А.Турабоевнинг «Лексикографическое оформление глагольных форм в тюркско-русских словарях» (Тошкент, 1971) номли диссертация ишларини кўрсатиш мумкин. Бу ишларда ўзбек тили & Изоҳли луғатининг муаммолари бевосита қўйилмаган бўлса-да, икки тилли луғат масалалари билан боғлиқ ҳолда қаралади. А.А.Йўлдошевнинг «Принципы составления тюркско-русских словарей» номли китоби (М., «Наука», 1972) ҳақида ҳам худди шундай дейиш мумкин. Ундан кейин ҳам ўзбек тили изоҳли луғатини тузишнинг муайян масалаларига бағишланган айрим ишлар юзага келди [2].

Бу каби ишлар ўзбек тилининг юқорида таъкидланган биринчи Изоҳли луғатини тузиш учун асос бўлди ва унинг илмий базасини юзага келтирди. Лекин Изоҳли луғатни тузиш учун бевосита асос бўлган луғат 1959 йилда нашр этилган «Ўзбекча-русча луғат»дир. Унда ўзбек лексикографиясининг тажрибаси умумлаштирилган, ҳозирги замон ўзбек тилининг лексик-семантик системаси, ўтган даврда шаклланган нормалари биринчи марта кенг тавсифланган. Миллий истиқлолнинг қўлга

киритилиши ва бунинг натижасида тил сиёсатида юзага келган жиддий ўзгаришлар давр талабига жавоб берадиган, янги ва кўп жиддли изоҳли луғатни тузиш эҳтиёжини юзага келтирди. Шу зарурат асосида ҳукуматнинг махсус қарори билан Давлат дастурига Ўзбек тилининг янги изоҳли луғатини яратиш ва уни чоп этиш вазифаси киритилди [3]. Натижада Ўзбек тилининг 5 жиддли изоҳли луғати 2008 йилда дунё юзини кўрди. Мазкур луғатни тузишда 1981 йилда яратилган луғат материалларидан фойдаланилган, аммо унинг тўлдирилган, қайта ишланган, тузатишлар киритилган наشري эмаслиги [4] таъкидланади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Изоҳли луғатни тузиш кўп йиллик, катта меҳнат талаб қилувчи жараён эканлигини инобатга олган ҳолда, шу кунгача яратилган 2 томли [5] (1981 йилда) ва 5 жиддли (2008 йил) ўзбек тилининг изоҳли луғатларининг тузилиши, унда бирикларнинг берилиши, иллюстратив мисоллардан фойдаланилиш ҳолатини ўрганар эканмиз, хусусан, биз тадқиқот учун объект сифатида танлаган юридик терминлар борасида бир қатор муаммолар саволларга ечим изладик. Луғатлардаги тил бириклари тилдан фойдаланувчиларнинг барчасининг тилдан фойдаланиш эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда – табақалаштирмасдан танлаб олинган, деб ҳисоблаймиз. Зеро, умумий характерга эга изоҳли луғатларнинг яратилиш талабларидан бири ҳам мана шу. Аммо юқорида саналган луғатларда ҳуқуқий термин пометаси билан келтирилган терминларнинг луғатга минглаб юридик терминлар орасидан танлаб олиниш, шунингдек, улар учун иллюстратив мисоллар бериш мезони бўйича аниқ тасаввур шаклланишига асос топа олмадик. Зеро, уларнинг қўлланиш частотасига кўра рўйхатда юқорида турганлари ёки энг фаоллари танлаб олинганлигига ўхшаш жиҳат кўзга яққол ташланмайд. Қолаверса, 2 томли ЎТИЛда келтирилган ҳуқуқий терминлар 5 жиддлида терминлик позициясидан ё маҳрум бўлган ёки аксинча. Тўғри, муаллифларнинг бунга жавоб берадиган изоҳ келтириши вазифалари доирасидан ташқари жиҳатдир, аммо терминнинг бутун халқ фойдаланиши учун яратилган изоҳли луғат учун танланишида маълум қоидалар ва умумий мезонларга таянилиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ҳуқуқий терминлардаги ўзига хосликларнинг батафсил ва тизимли тавсифи тадқиқот объектимишнинг икки луғат яратилиши оралиқ даври учун юридик терминологиянинг динамик ҳолатини акс эттира олишини инобатга олган ҳолда бундай вазиятда фойдаланиладиган статистик маълумотларга таянамиз. Тил ҳодисаларини турғун ҳолатида тадқиқ этувчи статистик тадқиқот методи ўзбек тилининг ҳуқуқий соҳа терминологияси ҳолатини икки давр асосида (1981 ва 2008 йиллар) ўзбек тилининг изоҳли луғатларида мавжуд – юридик ҳамда ҳуқуқий помета билан берилган терминларни солиштириш ва соҳа ҳолатини ёритиш ҳамда бунга оид хулосалар чиқаришга асос бўлади.

Лингвистик воситалар ёрдамида тилнинг келиб чиқиши ва тарихий тараққиёт давларини белгилаш лексико-статистик ёки глоттохронологик метод саналади [5]. Статистик метод дастлаб америкалик олим Морис Сводеш томонидан қўлланилган. У биология фанидаги радиоуглерод ёрдамида ёшни белгилаш методини тилшуносликка олиб кирди. “Ҳар қандай жонли организмда (ҳайвонларда, ўсимликларда ва бошқ.) маълум микдорда радиоактив углерод мавжуд бўлади. Бу модда организм ўлиши билан аста-секин, муайян тезликда тарқала бошлайди. Ўлик организмдаги углерод микдорини ўлчаш орқали унинг ўлганига қанча вақт

бўлганини аниқлаш мумкин бўлади. Ана шу йўл билан археологик ёдгорликлар ёши аниқланади. М.Сводеш ана шу усулни тил материалларига қўлаган ҳолда, тилнинг лексик қатламидаги лексемаларнинг асосий қисми барқарор тезликда ўзгаришига эътибор берди” [6].

Демак, статистик метод орқали тил бирликларининг ривожланиш жараёнига оид хулосалар шакллантириш мумкин. Хусусан, юридик терминларнинг изоҳли луғатда берилиши ҳамда танлаб олиб ушбу луғатга киритилиши статистикаси ҳуқуқ соҳасига оид фаол жараёнларни белгилашга ёрдам бериши мумкин.

Юридик (2 томли ва 5 жилдли ЎТИЛда мавжуд) терминларнинг семантик, этимологик, структур мезонларга кўра қуйидаги статистик маълумотлари келтирилди: юридик терминларнинг умумий сони; сўз туркумлари бўйича миқдори; 2 ва 5 томлида бор (умумий берилган)лари сони; 2 ва 5 томлида йўқ (бир-бирида такрорланмаган)лари сони; кўп маъноли бўлса, барча маъноси ҳуқуқий бўлганлари сони; кўп маъноли сўз бўлса, бир маъноси ҳуқуқий бўлганлар сони; бош маъноси юридик бўлган терминлар сони; бир маъноли юридик терминлар сони (маъноси фақат юридик); ҳосила (кўчма) маъноси юридик бўлган терминлар сони; ўз қатлам терминлар сони; ўзлашган қатлам терминлар сони; жуфт ва такрор шаклда берилган терминлар; туб терминлар; ясама терминлар; умумистеъмол терминлар сони; эскирган терминлар сони; юриспруденция тармоқларига кўра (англатган маъносига кўра).

Ҳуқуққа оид соҳа терминлари дастлабки луғатда юр. шаклида берилган бўлса, беш жилдли ЎТИЛда ҳуқ. қилиб белгиланган. 5 жилдли ЎТИЛда ҳуқ. пометали терминларнинг умумий сони 93 та ва истисно тариқасида юр. пометали (!) терминлар 2 та. 2 томли ЎТИЛда юр. пометали терминларнинг умумий сони 54 та

Сўз туркумлари бўйича терминлар улуши (5 жилдли ва 2 томлида мос равишда): от: 72та; 33та; сифат: 7та; 6та; сон: мавжуд эмас; олмош: мавжуд эмас. равиш: 2та; 2та. Феъл сўз туркумига оид ҳуқуқий терминлар: 14та, шундан сифатдош: 6та; ҳаракат номи: 5та. 2 томли ЎТИЛда 14та, шундан сифатдош: 7та; ҳаракат номи: 2та. Ушбу изоҳли луғатларнинг ҳар иккаласида ҳам берилган терминлар: 50 та. Бир-бирида такрорланмаган терминлар сони: 5 жилдлида 45 та; 2 томлида 9 та.

Кўп маъноли бўлса, барча ёки 1тадан ошқ маъноси ҳуқуқий бўлганлари сони 5жилдлида: 10 та; 2томлида: 1та. Кўп маъноли сўз бўлса, бир маъноси ҳуқуқий бўлганлар сони: 5 жилдлида: 53та; 2 томлида: 34та. Бош маъноси юридик бўлган терминлар сони: 5 жилдлида: 10 та; 2 томлида: 7 та. Бир маъноли юридик терминлар сони (маъноси фақат юридик): 5 жилдлида: 31 та; 2 томлида: 16 та. Ҳосила (кўчма) маъноси юридик бўлган терминлар сони: 5 жилдлида: 54 та; 2 томлида: 29 та.

Объектимизнинг миллий ёки ўзлашган қатламга оид эканлиги бўйича статистикани ушбу диаграммада кўриш мумкин.

Жуфт ва такрор терминлар: 5 жилдлида: 2 та; жиноий-процессуал, олди-сотди. 2 томлида: 1 та: жиноий-процессуал.

Туб терминлар: 5 жилдлида: 60 та; 2 томлида: 29 та.

Ясама терминлар: 5 жилдлида: 32та; 2 томлида: 26та.

Умумистеъмол терминлар сони: 5 жилдлида: 58та; 2 томлида: 37та.

Эскирган терминлар сони: 5 жилдлида: 5та; 2 томлида: 4та.

Юриспруденция тармоқларига кўра (англатган маъносига кўра):

- умумий юридик тушунчани англатувчи терминлар: акт, битим, биметаллизм, бонус, бошпана, де-факто, де-юре, маком, меморандум, мерос, олди-сотди, порахўрлик, пролонгация, реабилитация, реквизи́тлар, товон, тузук, қонун, ҳуқуқ, ҳуқуқий;

- жиноят ва жазо тушунчаларини билдирувчи терминлар: айб, арест, арест солмоқ, бадарға, безорилик, босқинчилик, далил, жиноий, жиноий-процессуал, жиноят, квалификация, жиноят квалификацияси, куч, қароқчилик, кўрктиш;

- жиноят процесси билан боғлиқ терминлар: айбдор, айбловчи, айблов хулосаси, айблов қайди, айбнома, арбитраж, алиби, гувоҳ, гувоҳлик, даъво, даъвогар, жабрланувчи, жавобгар, жавобгарлик, ижро, ижро

- варақаси, иш, кассация, кўрсатма, оқловчи, рецидив, судланувчи, сўроқ, сўроқсиз, тергамок, тергов, тергов қилмок, терговсиз, терговчи, тинтув, шуурли, шуурсиз, шуурсизлик, қидирув, кораловчи, ҳукм;

- фуқаролик ҳуқуқига оид тушунчаларни билдирувчи терминлар: аккредитация, аккредитив, бипатрид, иммунитет, истеъфо, кечирим, судланганлик, сўз, тенглик, холис, ҳимоячи;

- фуқаролик процесси билан боғлиқ терминлар: ажрим, реплика, ҳимоя;

- давлат қурилиши ва бошқарувига оид терминлар: бикамерализм, вето, легитим, легитимация, маслаҳатчи, халқ маслаҳатчиси, нейтралитет, персона грата, персона нон-грата, протест, санкция, сўз эркинлиги, ультиматум, эксгумация, экстерриториаллик.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Айтиш жоизки, статистик тавсифни яна бир қанча мезонларга кўра давом эттириш мумкин. Аммо биз объект сифатида танлаган Ўзбек тилининг изоҳли луғатларида мавжуд бўлган ҳуқуқий терминлар ва уларнинг &талқинининг такомиллаштирилиши масаласи учун юқорида биз томонимиздан ўрганилган статистик тадқиқот мезонлари етарли, деб ҳисоблаймиз. Зеро, биргина ҳуқуқий соҳа ихтисослиги бўйича луғатда берилган терминлар миқдори изоҳли луғатларда умумий тушунчани ифодаловчи бирликларнинг процессуал

хуқуққа доир терминлардан нисбатан кам эканлигининг ўзи баъзи хулосаларни шакллантириш учун етарли.

Шунингдек, ўрганиш жараёнида статистик таҳлил учун “термин ясалиши” ҳодисасининг ҳам тушунча ва ушбу жараёни аниқ номламаётганлигини аниқладик. Фикримизча, термин ясалмайди, балки ҳосил қилинади ёки ҳосил бўлади.

Қолаверса, 2020 йил сентябрь ойида жорий Ўзбек тилининг изоҳли луғатининг янги нашрида техник тузатишлар амалга оширилганлиги таъкидланган бўлишига қарамай, ҳуқ. пометаси билан берилиши керак бўлган юриспруденцияга оид терминларнинг луғатда мавжуд иккитаси (хуқуқий, экстерриториаллик) ҳамон юр. пометаси билан берилганини [7] ва уни тузатиш вазифаси амалга оширилмаганини кўрсатди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2006.
2. Валиев Т.Қ. Ўзбек тили йўлсозлик терминларининг структур-семантик хусусиятлари ва лексикографик талқини. Фил. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) ... диссертация. – Тошкент, 2018.
3. Усмонов С. Юристининг нутқ маданияти: Юридик олий ўқув юртлари учун дарслик/Сарлавҳада Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. -Т.: ТДЮИ нашриёти, 2005.
4. Temmerman R. Questioning the university idealЖ the difference between socio-cognitive terminology and traditional terminology. – Amsterdam - Rodopi. 2000.
5. Ақобиров С.Ф. Ўзбек тили луғатининг баъзи бир масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1960.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 10 сентябрдаги 311-сонли қарори ва унга илова қилинган давлат дастури.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2006. – Б.5.
8. Нурмонов А. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари. Ўқув услубий қўлланма. – Тошкент: Академнашр, 2010.
9. Якушин Б.В. Гипотезы о происхождении языка. - М., 1984. С. 5 - 82.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2020.
11. Ўзбек тилининг қўп жилдли изоҳли луғатини тузувчилар учун йўриқнома. Тошкент, 2000.

УДК: 1751

Galina SULAYMONOVA,
Associate Professor, Tashkent University of Information Technology

Based on the review of M. Shamsitdinova, Associate Professor of Foreign Languages, Tashkent State Law University

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT AND APPLICATION OF MODERN TECHNOLOGIES IN TEACHING AND LEARNING ENGLISH

Abstract

This article discusses the development and application prospects of modern technologies in teaching and learning English. Language is the primary means of communication, it is difficult for you to imagine the existence and development of human society. At a time when the world is undergoing great changes, the demand for learning foreign languages is growing in our country. The study of English is very deeply rooted. At the initiative of the President, English is widely taught in all fields of education. The use of technology in the process of learning English is yielding effective results.

Key words: development, application, modern technologies, teaching English, learning English, communication, human society, great changes, foreign languages, fields of education, effective results.

ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎҚИТИШ ВА ЎРГАНИШДА ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ВА ҚЎЛЛАНИЛИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Аннотация

Мақолада инглиз тилини ўқитиш ва ўрганишда замонавий технологияларнинг ривожланиши ва фойдаланиш истиқболлари очиб берилган. Тил - асосий алоқа воситаси, инсоният жамиятининг мавжудлиги ва ривожланишини тилсиз тасаввур қилиш қийин. Мамлакатимизда чет тилларини ўрганишга бўлган эҳтиёж ортиб бормоқда, зеро инглиз тили илм-фан тилига айланиб улгурди. Шу боис, президент ташаббуси билан таълимнинг барча соҳаларида инглиз тили кенг ўқитилмоқда. Инглиз тилини ўрганиш жараёнида технологиядан фойдаланиш самарали натижалар беради. Яъни, бугун технологиялар фаннинг ҳар бир соҳасининг ажралмас қисми сифатида қаралмоқда. Шу сабабли инглиз тилини ўқитиш ва ўрганишда технологик ютуқлардан фойдаланиш долзарб аҳамият касб этади.

Калит сўзлар: технология, инглиз тили, подкастлар, ижтимоий тармоқлар

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ И ПРИМЕНЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ И ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье рассматриваются развитие и перспективы применения современных технологий в преподавании и изучении английского языка. Язык - главное средство общения, без языка сложно представить существование и развитие человеческого общества. В нашей стране растет потребность в изучении иностранных языков, поскольку английский стал языком науки. Поэтому по инициативе президента английский язык широко преподается во всех сферах образования. Использование технологий в процессе изучения английского языка дает эффективные результаты. То есть сегодня технологии рассматриваются как неотъемлемая часть каждой области науки. Поэтому использование технологических достижений в преподавании и изучении английского языка имеет первостепенное значение.

Ключевые слова: разработка, применение, современные технологии, обучение английскому языку, изучение английского языка, общение, человеческое общество, великие изменения, иностранные языки, области образования, эффективные результаты.

Introduction. In the era of globalization, lifelong education is an important condition for the dynamic development of society, which must quickly and effectively respond to all the challenges of the 21st century. Both cultural and linguistic competence are a prerequisite for the economic and technical success of any country. Today there is a change of educational formations: from the educational formation of the production of a partial person and specialized educational services to the educational formation of the production of a universal person. Consequently, a "universal person" can be understood as a professional who not only knows his specialty well, but is also fluent in foreign languages, which, in turn, increases the chances of university graduates to get a prestigious job, competing with dignity in the labor market. Today, English is the language of international communication, therefore, in Russian universities, English is in demand more than ever. To improve the quality of education and increase the motivation of students to learn English, teachers use interactive equipment and innovative

educational technologies such as the Internet, podcasts, electronic boards, online magazines (blogs), social networks, video conferences, special mobile applications, etc.

The main findings and results. The use of modern educational technologies allows teachers to teach students all four types of speech activity at a qualitatively new level (reading, listening, writing and speaking).

According to E.N. Voronova, "the system of work of a teacher to ensure the results of teaching a foreign language must necessarily include the implementation of the following technologies: the technology of communicative learning, the technology of understanding the communicative meaning of the text, game technologies, learning technologies in collaboration, project technologies, etc."

One of the modern means of teaching English to students can be the use of podcasting in the learning process. Podcasts began to be used in 2004 for broadcasting audio or video on the Internet.

The word “podcast” comes from the English iPod and broadcast and means an audio or video file that is “distributed free of charge over the Internet for mass listening or viewing”.

According to B.S. Salina, “educational podcasts devoted to the study of foreign languages allow solving a number of methodological problems, including the formation of auditory skills and the ability to understand a foreign language by ear, the formation and improvement of auditory pronunciation skills, the expansion and enrichment of the lexical dictionary, the formation and improvement of grammatical skills, development of speaking and writing skills”.

TED video conferences and video blogs are also effective innovative educational technologies. Through TED conferences, students can develop and improve their speaking skills. The topics of intellectual TED conferences and speeches are extensive, including a wide variety of topics: from science, culture, art, politics and global issues, business to technology, design and entertainment.

TED comes from the English language and translates as technology, entertainment, design (Technology Entertainment Design). TED is a private American nonprofit foundation known for its annual conferences that have been held since 1984. The main topics of speeches at the first conference, held in 1984, were technology, entertainment, design, which later gave the name to the organization. Today, TED is a global community that invites people of all kinds (from professionals to enthusiasts) to collaborate in seeking a deeper understanding of the world and striving to change it for the better, from professionals to enthusiasts and from different cultures.

The main task of this non-profit organization is to spread unique ideas about which, as its founders believe, it is necessary to inform all of humanity (“ideas worth spreading”), as well as to inspire and inspire people around the world to learn something new, share knowledge and experience, by making the world a better place. So, these ideas are presented to the audience in the format of a short presentation (no more than 18 minutes). On the official website TED.com, reference and information data on research and development is freely available, and everyone can find out the information they are interested in, communicate in real time, and also take part in TED conferences and events that are held all year round in different countries.

TED is an innovative cultural and informational project. On the one hand, for some, TED is an inexhaustible source of inspiration and search for unique ideas, while for others it is a good opportunity to share their ideas, developments, projects. TED is a kind of source that can be useful for a wide range of users: both for professionals and specialists, and for students of various specialties who study foreign languages.

TED is a quality, up-to-date educational resource that can be used in practical English lessons. In addition, it is suitable for independent work and learning foreign languages. The video material creates images and evokes certain associations that contribute to better perception, assimilation and memorization of information. In addition, when watching video lectures, a subtitle function is available, which helps users to more fully understand the information. The topics of the lectures are varied and relevant. This resource is useful for students not only in teaching foreign languages, but also in mastering the skills of speaking in front of an audience. Using TED Talks videos is great for analyzing public speaking, reflecting on suggested topics, and improving your speaking skills. The site provides advice and advice from experts who help analyze public speaking skills.

Lectures allow students to visually demonstrate different options for speaking to the public, consider many

ways of presenting information, the ability to build communication with listeners, establish contact, enter into a dialogue and get feedback. In addition, there is an opportunity to get acquainted with the speeches of the speakers, which inspires students to develop a unique strategy for speaking in front of an audience and an individual manner of communication with their listeners. In addition, the site demonstrates and constantly uploads photo and video presentations and materials as an example.

Students use this resource both in their daily life and in preparation for classes. Students have the opportunity to choose lectures and speeches from the lessons they have passed, get additional information and learn about the latest discoveries and trends on a topic of interest to them. Consequently, students not only practice foreign languages, but also expand their professional knowledge and skills in a particular area.

Today, a characteristic feature of the development of modern society is the ever-increasing importance of information, which is becoming a comprehensive and indispensable resource. Working with information has become the main content of almost any kind of activity, including in the field of education. The study of practical experience showed that the use of ICT in teaching English is not a mass phenomenon. Among the reasons there are not only organizational, pedagogical problems, but also the teacher's lack of readiness to solve problems associated with the computerization of the educational process. The reason, according to many researchers, is the lack of clear ideas about how ICT helps to achieve the planned results of teaching the Russian language, which should be changed in the content, forms of organization, methods and principles of teaching.

In English lessons, I adhere to the use of “penetrating technology”, in other words, for me the use of a computer is not an end in itself, but an effective tool for the development of skills. I use computer technologies not in every lesson, but when introducing a new topic or completing it (developing computer lessons), monitoring, participating in projects, testing and self-testing, educational games, preparing didactic materials, using multimedia training programs, extracurricular activities.

In recent years, the question of the use of new information technologies in teaching a foreign language has been increasingly raised. These are not only new technical means, but also new forms and methods of teaching, a new approach to the learning process. The main goal of teaching foreign languages is the formation and development of the communicative culture of students, teaching the practical mastery of a foreign language.

The task of the teacher is to create conditions for the practical mastery of the English language for each student, to choose such teaching methods that would allow each student to show their activity, their creativity. The task of the teacher is to activate the cognitive activity of the student in the process of teaching English languages.

Modern pedagogical technologies such as learning in collaboration, project methodology, the use of new information technologies, Internet resources help to implement a person-centered approach to learning, provide individualization and differentiation of learning, taking into account the abilities of students, inclinations, etc.

Forms of working with computer training programs in foreign language lessons include:

- study of vocabulary;
- practicing pronunciation;
- teaching dialogical and monologic speech;
- teaching writing;
- working out grammatical phenomena;

The possibilities of using Internet resources are enormous. The global Internet creates conditions for obtaining any information necessary for students and teachers, located anywhere in the world: regional geographic material, news from the life of young people, articles from newspapers and magazines, the necessary literature, etc.

In this work, the goal is set: to bring the methodology of teaching English at the university in line with the development of modern information technologies. In English lessons, using the Internet, you can solve a number of didactic tasks: to form skills and reading skills using materials from the global network; improve writing skills, replenish vocabulary; to form a steady motivation for learning English. In addition, the work is aimed at exploring the possibilities of Internet technologies to expand the horizons of students, to establish and maintain business ties and contacts with their peers in English-speaking countries. Students can take part in tests, quizzes, contests, held on the Internet, correspond with peers from other countries, participate in chats, video conferences, etc. Students can receive information on the problem they are working on at the moment. within the project. This can be a joint work of English students and their foreign peers from one or several countries.

Teachers of English language at a non-linguistic university are called upon to fulfill the social order of the society - to prepare in a short time a specialist who is fluent in English language. It is possible to achieve the set task - to teach the student to speak, understand, and extract information of a different nature from original sources within a limited educational framework - by combining traditional and innovative teaching methods, based on the principles of communicative communication.

Innovative technologies for teaching English languages in a non-linguistic university is a combination of a functionally communicative lingo didactic model of a language, and the development of an integral system of teaching speech communication on professional topics. Today, when computer technologies have covered all spheres of human activity, there is a need to improve the process of teaching a foreign language, since proficiency in a foreign language is one of the factors affecting the competitiveness of a young specialist in the world labor market.

Improvement of the learning process refers to the use of innovative methods, in particular, the introduction of modern innovative technologies into the learning process - computer and network tools.

In addition, the Internet provides students with a unique opportunity to visually communicate with native speakers in real time, which contributes to the correct perception of live speech based on authentic sounds, facial expressions and gestures. Another advantage of using the Internet in the learning process is to check the assimilation of the passed material by students in real time.

The teacher should not only motivate students to use modern innovative technologies in performing some tasks, but also actively apply these technologies, constantly improving their qualifications.

If traditionally training techniques prevailed in educational practice, then the modern trend is more active use of design techniques based on the development of cognitive needs associated with professional motives, because with the help of a foreign language, students expand their professional knowledge and horizons.

The need to acquire new knowledge in a specialty becomes a motive for speech activity when students realize that IL is a means of extracting personally significant and professionally valuable information from foreign literature. The practical use of this information when performing speech activity causes a feeling of satisfaction of the cognitive needs

of students and has a positive effect on their attitude to a foreign language.

Consistent preparation for this is carried out from the very first language lessons, in which students get acquainted with the terminology close to his future specialty. Taking into account the professional orientation of the study of English language in an economic university, we draw the attention of students to the importance of the analyzed phenomena for their future specialty. Within the framework of the subject English language in the classroom with students, you can successfully conduct English games: Signing a contract, meeting a business partner, etc. The dynamism of events and phenomena occurring in the game provides novelty, unexpectedness of situations and actions, has a strong impact on the emotional sphere of the participants, contributes to students' awareness of their own position in learning in connection with their future work activities. As a stimulus for cognitive interest, emotionality contributes to the development of motivation for achievement and communication. The game also provides feedback as a necessary component of self-control and reflection.

In the methodological and psychological literature, you can find a description of the mass of ways and methods of forming the components of the motivational sphere. But at the present stage, a new, very effective instrument of complex influence on all components of the motivation for learning English language has appeared. We are talking about the use of multimedia technologies.

The computer has become a part of our life. Modern students perceive it as naturally as the simplest household appliances. For the modern student, a computer is associated with progress, success and keeping up with the spirit of the times. And this fact cannot be ignored in the organization of the educational process. The use of computer technology brings learning closer to real life, helps to use students' enthusiasm for computer activities in increasing their interest in learning English language. Multimedia technologies are undoubtedly new and allow making positive changes in the traditional process of teaching English language.

Multimedia programs make the process of teaching English language more effective also because when using them, several channels of perception are stimulated at once, affecting various types of memory: visual, auditory, emotional, motor. They focus the attention of students on the significant points of the material presented and create visual, effective images in the form of illustrations, diagrams, diagrams, graphic compositions, which also has a positive effect on the quality of mastering English language.

When using computer technology, we are faced with a high level of emotional component in the process of learning English language. On the one hand, various types of sensations are influenced through computer programs, which increases the visual saturation of the material, makes it brighter and more convincing. On the other hand, the process of teaching foreign languages begins to be more and more creative, contributing to the development of students' cognitive independence. At a certain stage of training, they can be involved in the creation of their own computer works-projects in the form of presentations. Such creativity of students, which directly resonates with their vital interests, stimulates motivation to learn a foreign language due to the attractiveness of working with a computer.

Educational technology is the effective use of modern information technology in the educational process. It also aims to improve the quality and effectiveness of education through the introduction of modern innovative technologies in the educational process. In particular, there are several advantages to using such information and communication technologies in learning a foreign language. The role of modern technology in

language learning and teaching is invaluable. The use of technology is useful in every aspect of learning a foreign language (reading, reading, listening and speaking). For example, to listen and understand, of course, it is impossible to do this process without a computer, player, CDs. Listening is one of the most important parts of language learning.

This requires the student to pay attention to the speaker's pronunciation, grammatical rules, vocabulary, and meanings at the same time. An important factor in the use of modern technologies in education is the ability of students to know and use information and communication technologies. Teaching and learning a foreign language using modern technology is one of the most effective ways.

In this process, including:

when using computers, the student can watch and hear videos, demonstrations, dialogues, movies or cartoons in a foreign language;

It is possible to listen and watch radio broadcasts in foreign languages and TV programs;

use of tape recorders and cassettes, which are more traditional methods;

CD players are available. The use of these tools will make the process of learning a foreign language more interesting and effective for students. Today, interactive games are becoming a tradition in schools. It is well known that a variety of play-based activities help students demonstrate their abilities, focus, increase their knowledge and skills, and become stronger.

The basis of the use of game technology is the activity that activates and accelerates the student. According to psychologists, the psychological mechanisms of playful activity are based on the fundamental needs of the individual to express themselves, to find a stable place in life, to self-manage, to realize their potential. At the heart of any game should be the generally accepted principles of education, tactics. Learning games should be based on the subjects. During the games, the student is more interested in this activity than in a normal lesson and works more comfortably. It should be noted that the game is, first of all, a way of teaching. Students are interested in playful lessons, they strive to win, and the teacher uses them to educate the student. The student is interested in believing that he or she can play, speak, listen, understand, and write in English.

We know that in the current educational process, the student must be a subject. Focusing on more interactive methods will increase learning effectiveness. One of the most important requirements for English lessons is to teach students to think independently. Today, English language teachers use the following innovative methods based on the experience of educators in the United States and the United Kingdom:

"Creative Problem Solving" to use this method, the beginning of the story is read and the conclusion is left to the judgment of the students;

Merry Riddles is an important part of teaching English to students, where they learn words, they are unfamiliar with and find the answer to a riddle;

Quick answers help to increase the effectiveness of the lesson;

"Warm-up exercises" to use a variety of games in the classroom to engage students in the lesson;

As we have seen, each innovative technology has its own set of advantages. All of these methods involve collaboration between teacher and student, active participation of the student in the educational process. The use of innovative methods in English lessons develops students' logical thinking skills, fluency, and the ability to respond quickly and correctly. Such methods stimulate the student's desire for knowledge. The student strives to prepare well for the lessons. This makes students active participants in the learning process. As the education system sets itself the task of nurturing a free-thinking, well-rounded, mature person, in the future we, future teachers, will contribute to the more perfect development of ways to effectively use innovative technologies.

Forms of working with computer training programs in foreign language classes include: vocabulary learning; practice pronunciation; teaching dialogic and monologic speech; teaching writing; development of grammatical phenomena.

If we look at the types of speech activities of foreign language teaching, the following tasks should be performed in their teaching:

- a) Create a reading mechanism;
- b) Improving oral reading techniques;
- c) Teach them to understand what they are reading;

The essence of innovative education in learning English is that the learning process involves almost all students in the learning process, giving them the opportunity to understand and think about what they know and think.

Modern technologies:

Communication

Acquisition of independently mined experience and skills

Develop critical thinking

Develop problem-solving skills

The complex interaction at the level of thinking, reproduction, cognition

Helps to shape students' personal characteristics.

At the same time, innovative training solves a number of tasks: develops communicative skills and abilities, helps to solve the information problem, it helps students to solve the necessary information, it helps students to solve the necessary activities. impossible to do; Develops general learning skills and abilities as it teaches teamwork.

Conclusion. In short, the use of innovative methods in English lessons develops students' logical thinking skills, fluency, and the ability to respond quickly and accurately. Such methods stimulate the student's desire for knowledge. The student strives to prepare well for the lessons. This makes students active participants in the learning process.

REFERENCES

1. Viatonu, O., & Kayode, E. T. (2012). Improving the teaching and learning of English language through the use of information and communication technology: prospects and challenges. In International Conference "ICT for Language Learning".
2. Konovalenko, T. V., Yivzhenko, Y. V., Demianenko, N. B., Romanyshyn, I. M., & Yemelyanova, Y. S. (2021). The possibilities of using distance learning in the professional training of a future foreign language teacher. *Linguistics and Culture Review*, 5(S2), 817-830.
3. Aduwa-Ogiegbaen, S. E., & Iyamu, E. O. S. (2005). Using information and communication technology in secondary schools in Nigeria: Problems and prospects. *Journal of educational technology & Society*, 8(1), 104-112.
4. Aleksandrovich, A. A. (2018). The use of mobile interaction technologies for teaching and learning English in a non-language university. *Bulletin Social-Economic and Humanitarian Research*, (2).

5. Paziura, N. V., Kodlashvili, O. B., Bozhok, O. S., Romaniuk, V. L., & Zlatnikov, V. H. (2021). English teaching in distant education policy development: Ukrainian aspect. *Linguistics and Culture Review*, 5(S2), 121-136.
6. Khasanova, O., Karimova, A., & Mubarakshina, A. (2020). Web Quest Technologies for Learning English at University: Opportunities and Prospects. *ARPHA Proceedings*, 3, 1055.
7. Chatterjee, S. (2020). Information Technology in ELT: Prospects and Futures. *International Journal of English Learning & Teaching Skills*, 2(4), 1631-1641.
8. Sun, Y., & Jiang, Y. (2021, August). Application of Data Mining in English Online Learning Platform. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1992, No. 2, p. 022118). IOP Publishing.
9. Onyenweaku, O., & Edem, T. E. (2017). Application of ICT in the Teaching of English Language in Nigerian Educational Institutions: Problems and Prospects. *The Melting Pot*, 3(1).
10. Rasskazova, T., Dubina, N., Yedik, N., & Aksenova, V. (2019). Developing listening skill in English through online platform learning in a university: Results, prospects, and limitations. *INTED2019 Proceedings*, 6413-6418.
11. Shyamlee, S. D., & Phil, M. (2012, March). Use of technology in English language teaching and learning: An analysis. In *International Conference on Language, Medias and Culture* (Vol. 33, No. 1, pp. 150-156).
12. Evoh, C. (2007). Policy networks and the transformation of secondary eucation through ICTs in Africa: The prospects and challenges of the NEPAD e-Schools initiative. *International Journal of Education and Development using ICT*, 3(1), 64-84.
13. Katerina, S., & Liya, T. (2016). The Modern Educational Domain: Prerequisites and prospects for individual learning path development. *Journal of Language and Education*, 2(1).
14. Kovalev, M. N. (2021). Prospects for Teaching English at Higher Education Institutions in a Digitalized Educational Process. In *Socio-economic Systems: Paradigms for the Future* (pp. 1201-1209). Springer, Cham.
15. Voloshinov, S., Kruglyk, V., Osadchyi, V., Osadcha, K., & Symonenko, S. (2020). Realities and prospects of distance learning at higher education institutions of Ukraine.
16. Sandrelli, A., & Jerez, J. D. M. (2007). The impact of information and communication technology on interpreter training: State-of-the-art and future prospects. *The Interpreter and translator trainer*, 1(2), 269-303.
17. Fisunova, E. (2021). Digitalization and study of graphic disciplines in English: current state and prospects. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 273, p. 12143). EDP Sciences.
18. Myronets, O. M., Danyliuk, I. V., Dembytska, N. M., Frantsuz-Yakovets, T. A., & Dei, M. O. (2020). Current issues and prospects of modern higher legal education in conditions of the fight against COVID-19.
19. Macià, E. A., Cervera, A. S., & Ramos, C. R. (Eds.). (2006). *Information technology in languages for specific purposes: Issues and prospects* (Vol. 7). Springer Science & Business Media.
20. Syvyi, M. J., Mazbayev, O. B., Varakuta, O. M., Panteleeva, N. B., & Bondarenko, O. V. (2020, November). Distance learning as innovation technology of school geographical education. *CEUR Workshop Proceedings*.
21. ZHANG, X., Junnan, W. A. N. G., & Zheng, X. U. (2017). Analysis of Research Hotspots of Flipped Class for College English and Outlook: Based on Visualization Analysis of Co-Words in Related Literature Extracted From CNKI. *Higher Education of Social Science*, 13(1), 1-10.

УДК: 494.3

Сайёра ТАГАЕВА,
Самарканд давлат университети докторанти
Email: tagaeva_s@mail.ru

СамДУ профессори, ф.ф.д. Мирзаев И.К. тақризи асосида

MUTTER/ОНА СЎЗЛАРИНИНГ ЛЕКСИКОГРАФИК ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мазкур мақолада тилшуносликда ҳозирда долзарб мавзулардан ҳисобланган концепт, унинг талқини, шу жумладан, немис ва ўзбек лингвомаданиятларида концепт тушунчаси ҳақида суз юритилган. Хусусан, Mutter/она концептуал-когнитив фрейми лексикографик таҳлил қилинган. Барча таҳлил қилинган мисоллар немис ва ўзбек тилларида таснифланган.

Калит сузлар: концепт, лингвомаданият, референциал, вербал, рамз, парадигма, талқин, прагматик

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОВ MUTTER/МАТЬ

Аннотация

В данной статье обсуждается концепт и его интерпретация, которая является одной из актуальных тем в лингвистике. В частности, лексикографически проанализирована концептуально-познавательный фрейм Mutter/мать. Все проанализированные примеры классифицируются на немецком и узбекском языках.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурология, референциал, вербал, символ, парадигма, интерпретация, прагматический

LEXICOGRAPHIC ANALYSIS OF THE WORDS MUTTER / MOTHER

Annotation

This article deals with the concept of linguistics, which is one of the current topics in linguistics, its interpretation, including the concept of the concept in German and Uzbek linguocultures. In particular, the conceptual-cognitive frame Mutter / mother is lexicographically analyzed. All analyzed examples are classified in German and Uzbek.

Key words: concept, linguoculture, referential, verbal, symbol, interpretation, pragmatic

Маълумки, концепт аввал тилшуносликка, кейин маданиятшунослик ва ундан кейин лингвомаданиятшунослик илми ва амалиётига мантик ва математика фанларидан кириб келган. Кейинги йилларда бевосита тил тизимини ўрганишда концептуал, (концептлар) таҳлилига ўтиш тилини ўрганишнинг замонавий йўналиши ҳисобланади. Чунки, у тилшуносликда антропологик (антропоцентрик) парадигманинг назарий нуқтаи назардан ишлаб чиқишга имкон беради. Бу эса, оламни лисоний ва ғайрилисоний омиллар асосида ўрганишга ёрдам беради. Концепт тушунча, маъно ва образлар мажмуидан иборат бўлиб, маъно концепт ҳосил қилувчи тушунчанинг асосий белгиларини вербал ифодалайди, маъно концептнинг маданиятдаги ўрни ҳақида ахборот беради. Шу концепт билан боғлиқ ассоциацияларнинг қайд этади, образ лексикоминацияларда яширин когнитив метафорасини, маънавиятини очиб беради. [1]

Концепт – бу маданият, тафаккур ва тил қотишмаси киши онгидаги «маданият қаймоғи», сўз билан ифодалаган тасаввур, тушунча, билим ва ассоциациялар дастаси (боғлами) [8]

Е.С.Кубрякова ва бошқалар концептуал ахборотни инсоннинг билиш фаолияти натижаси сифатида деб таърифлайдилар. Е.С.Кубрякова. Концепт инсоннинг билиш тажрибаси, хотиранинг амалий мазмунли бирлиги, ментал-лексикони ҳисобланади. [2]

Ў.Қ.Юсупов концепт билан тушунчани айсбергга ўхшатади: агар концепт айсберг бўлса, унинг сувдан чиқиб турган қисми тушунчадир. [9]

Бугунги кунда дунёнинг етакчи илмий марказларида она концепти семантикасининг

лингвомаданият соҳаси билан боғлиқ, халқ учун муҳим ва аҳамиятли бўлган она ҳақидаги тасаввурлар муҳрланган тил бирликлари оламнинг миллий маданий манзараси ва миллий менталитет нуқтаи назаридан тадқиқ этиш муаммоси энг устувор йўналишлардан бири сифатида долзарблик касб этмоқда. Она концептнинг замонавий тадқиқ йўналишлари ушбу ҳодисанинг концептуал когнитив шаклланиш имкониятлари билан қизиқиб, унинг номинатив ва маданий кўрсаткичларини ўзаро боғлиқ қўламада ўрга- нади. Концепт лингвомаданиятларда янги воқеликлар пайдо бўлиши билан доимо қайтадан англаниш жараёнида бўлади ва ҳар бир миллий маданиятда онанинг шахсий образи шаклланади.

Mutter сўзи оналик терминологиясига тааллуқли бўлиб, маъноси унинг референтлари ва қўлланиш контекстларига қараб ўзгариб туради. Бу таксон сўз бўлиб, унинг маъноси оналик маъноси билан боғлиқ қўлаб семантик соҳаларни қамраб олади. Ушбу сўз номинатор-сўз ёки этимон-сўздир [қаранг: Нерознак 1998; Арутюнова 1999], яъни концептнинг номи бўлиб, немис тилида Mutter концептнинг ваколатини амалга оширади. Mutter концептуал фрейми немис тилининг лексик-семантик сатҳида Mutter, Mutterschaft, mütterlich таксон лексемалари билан объективлаштирилади, уларнинг марказида Mutter лексемаси туради.

Mutter сўзининг ахборот парадигматика сатҳида тақдим этилган немис луғатларидаги таърифларининг дефиницион таҳлили ушбу бўлимда амалга оширилади. Ушбу сўзнинг маъноси ўз мавжудлиги давомида жиддий ўзгаришларга дуч келган. Оналик турли хил референтлар билан боғлиқ бўлган ва ҳозир ҳам боғлиқ бўлиб, темпорал ва локатив ўлчовлари парадигмаси доирасида ўзига хос

баҳоловчи хусусиятлари билан ажралиб туради. Mutter концепти ҳар хил даврларда немис миллий маданиятида ўзининг турли ифодаларига эгаллиги билан тавсифланади.

2015 йилда нашр қилинган Д.О.Добровольскийнинг Энг тўла немисча-русча луғатида Mutter сўзи алоҳида луғат мақоласида берилиб, унда қуйдаги семантик гуруҳлар қайд қилинган: 1) она: die leibliche Mutter – туққан она, stillende Mutter – эмизлик она, kinderreiche Mutter – кўп болали она; 2) кўча маънода, поэт: она, асосчи, ҳаёт манбаи: Mutter Natur – она табиат, Mutter Erde – поэт. Она замин; 3) она (роҳиба номига ёки унвонига кўшиб айтилади): Ehrwürdige Mutter – иғуменья она; 4) анатомия. die Gebärmutter – бачадон; 5) тех. MutterPresse пресс– пресс-форма; полигр. der Mutterform - матрица; 6) чўкинди, қуйқа [ЭТНПЛ].

Немис тилининг этимологик луғати (Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache (DWDS)) маълумотида кўра, Mutter сўзи қадимги немисча muoter, müter, möter сўзидан келиб чиққан бўлиб, у қадимги германча *mōdēr (она) сўзига бориб тақалади. Ушбу сўзнинг биринчи лексик семантик варианты (ЛСВ)да якин вақтгача воқеа ва ҳодисаларнинг табиий режасини белгилаб берган тушунча, онанинг гендер, тана-репродуктив ва реляцион шахси кўрсатилган ҳолда қайд қилинади: «ein weiblicher Elternteil, eine Frau, die ein Kind zur Welt gebracht hat»[DWDS]. Луғат маълумотларга кўра, Mutter оти этимологияси бўйича хотин, аёл деган маъноларни англатиб тушунча мавқеини пасайтиради ва Mutter лексемаси қуйи табақадаги кекса аёлга мурожаат қилиш шакли бўлиши мумкинлигини кўрсатади. XIV асрдан ўн тўққизинчи асргача Mutter сўзи юқори мавқе билан эмас, баъзан меъёрий маънога қарама-қарши бўлган аёл кадр-қимматининг иккита мезон ўлчови – ёш ва аёл синфининг кадрсизланиш маъноси билан боғланади.

Луғатда Mutter сўзининг эски маънолари кўрсатилган бўлиб, улардан бири ўрта синфга мансуб немислар томонидан ҳосил қилинган бу сўзнинг кечки викторианча тушунилишидан жуда фарқ қилади, шу боис уни алоҳида лексик бирлик сифатида таснифлашади: Mutter sb.2 «Abschaum» маъносида – чўкинди, лой, чиқиндилар. Mutterнинг ушбу варианты алкимё билан боғлиқ бўлиб, у XVI асрда ёғларнинг қасмоқларини (der Abschaum von Ölen), сўнгра ачитиладиган суёқликларнинг қолдиқларини (der Bodensatz von fermentierenden Flüssigkeiten) номлаш учун қўлланган. Кейинги фикрда Mutter сўзининг бу ғалати қўлланиши ҳақидаги этимологларнинг далиллари келтирилади. Улардан баъзилари бу атама данияликлар тилида лойни (mud or mire) англатувчи modderдан келиб чиққан деб ҳисоблайди.

Г.Дроздовский таҳририда нашр қилинган Deutsches Universalwörterbuch луғатида Mutter лексемасининг референциал майдонни озми-кўпми гавдалантирилган нарсаларга кенгайтиради, жумладан, метафорик дунёга келтириш билан (gebären), онанинг ғамхўрлиги ва ҳимояси (die schützende Pflege) ёки хушмуомалали ҳурматланиши (liebevoller Ehrfurcht vor einer Mutter) билан ўзаро боғланади[DUW]. ЛСВ 2 Mutter сўзининг маъноси суррогат оналик тушунчаси пайдо бўлишдан анча олдин «бола туғувчи аёл» (gebärfähige Frau) прототипик маъноси доирасидан чиқиб кетганини кўрсатади. Mutter сўзининг метафорик қўлланиши ҳали ҳам ё туғилиш жараёнида, рамзий маънода бўлса ҳам, ё онанинг прототипик функциясида – ғамхўрлик ва ҳимоя қилишда («schützend») - ёки унинг мавқеида («Ehrerbietung») немис маданиятида сақланиб қолган.[10]

Айрим лексикографик манбаларда [12] Mutterга хос гендер идентификацияси ва назорат функцияси таърифланади, яъни Mutter – она сингари назоратни

амалга оширадиган ёки онага муомала қилгандек муомала қиладиган аёл: eine Frau, die Kontrolle ausübt wie die einer Mutter, oder aufgeschaut zu als Mutter. Ушбу лексик-семантик вариантда Mutter сўзининг маъноси боланинг ҳақиқий туғилиши билан боғлиқлигидан халос бўлган, аёллик билан чамбарчас боғланган ва оналик ўзига хос бўлган, аниқ белгиланган – онанинг қаноти остида бўлган ва юқори мақомга эга бўлганлар («aufblicken zu») устидан “назорат” функциясига тааллуқлигини кўрсатади.

Анча кейин нашр қилинган луғатлар Mutter лексемасига янги маъноларни қўшади. Вебстер луғати Mutterни ўз боласига боғланган аёл сифатида таърифлайди - «eine Frau, wie sie mit ihrem Kind verwandt ist» [16]. «Vulgärer Slang» белгили маънога эга, чунки Mutter сўзи ўз маъноларидан бирида ҳажми ёки интенсивлиги жиҳатидан ёқимсиз бирон-бир нарсани англатади (die Mutter aller Kriege). Луғатларда бу сўзнинг яна бир маъноси келтирилади - Mutter 2, “моғор - «ein fadenförmiger Schleim aus Hefezellen und Bakterien die sich auf der Oberfläche von gärenden Flüssigkeiten bildet» (“бижғиб кетган суёқликлар юзасида ҳосил бўлган хамиртуриш хужайралари ва бактерияларидан иборат бўлган толали шилимшиқ парда”).

Mutter сўзининг Mama, Mami, Mamma, Mutti каби синонимик шакллари томонидан ифодаланадиган коннотатив маънолар ҳам немис тилининг тегишли луғатларида ўз аксини топган [12].

Шундай қилиб, Mutter лексемаси таксономик характерга эга бўлиб, кенг семантик соҳани камраб олади, унинг марказида онанинг ўз фарзандига ҳаёт берган хотин киши сифатида прототипик функциялари билан боғлиқ маънолари ҳамда боғланганлик тамойили бўйича базис маънолар доирасидан ташқарига чиқадиган ва метафора сифатида қўлланиши мумкин бўлган бир қатор маънолар ҳам туради. Ушбу лексема ўзининг турли лексик-семантик вариантларида онанинг жамиятдаги юқори мавқеи ва роли билан боғлиқ ижобий маъноларга ҳам, семантик жиҳатдан асосий маъноларга боғлиқ бўлмаган периферик лексик-семантик вариантларда лексеманинг қўлланишига тегишли бўлган салбий, пасайтирувчи маъноларга ҳам эга.

Ўзбек тилида Она концептуал-категорик фреймининг ифодаловчи лисоний воситалар таркибига оналик мазмуни ва онани баҳолашнинг турли хил ипостасларини жамулжам объективлаштирувчи сўз ва иборалар қиради. Булар, асосан, она/ойи ўзагидан ҳосил бўлган лексемалардир: она, ойи, онажон, оназор, оналарча, оналик, она-бола, она-болали, она-болалик, онасиз, онасизлик, онахон, онахотин, онабоши, оймча, оймпошша, оймтилла, онағар, оймсупурги, оймқовок ва бошқалар. Она ва оналик лексемалари стилистик жиҳатдан нейтрал, прототипик маънога эга сўзлар бўлиб, немис тилида Mutter ва Mutterschaft сўзлари мос келади.

Она сўзи қариндошлик атамаси сифатида оналик майдонига тегишли бўлиб, унинг маъноси ўзбек дискурсида, худди немисча Mutter коррелятида бўлгани каби, контекстга боғлиқ ҳолда воқеланади. Ушбу сўз концепт-этимонга тегишли бўлиб, у Она концептуал-когнитив фреймининг ядро зонасига кирган ҳолда, базис семантик сатҳда жойлашади. Она сўзи, Mutter сўзи сингари, бошқа лексемалар билан сўз бирикмаси сатҳида бирикади, тегишли лингвомаданий ва ижтимоий куршовда тушунчаларнинг номларини яратади. Ушбу сўз бирикмалари мавжуд дунёдаги концептуал тузилмаларнинг объективлаштиригичларидир: генетик она, ижтимоий она, асраб олган она, эмизувчи она, чўқинтирган она, вакил она, Худо берган она ва бошқалар. Шубҳасиз, ушбу сўз бирикмаларининг аксарияти тарихий анъаналарни акс эттиради, аммо уларнинг баъзилари

сўнгги пайтларда туғилишнинг янги технологиялари ва жамиятда янги кадрятли установкаларнинг ривожланиши билан пайдо бўлган тушунчаларни концептуаллаштириш сифатида пайдо бўлган.

Она сўзи ўзбек тилида этимон сўздир. Она, оий ва оналик семантик жиҳатдан энг юкланган бўлиб, Она когнитив-концептуал фреймининг ифода воситалари бўлган кўплаб атрибутив-номинатив сўз бирикмаларини ҳосил қилган ҳолда, юқори семантик зичлик ва валентликка эга. Она ва оийи отларидан ясалган сўз бирикмалари Она концептуал-категориал майдоннинг ядросига тегишли бўлиб, нисбатан катта миқдорда тақдим этилган: Она сўзи билан она-бола, онабоши, оназор, онахон, онахотин, онағар ва б.; оийи сўзидан оийм, оиймпошша, оиймтилла, оиймча, оиймсурпурги, оиймқовок ва шу каби [7] кўшма сўзлар ҳосил бўлган. Мисоллар: Нафиса ёшлар ичида аллақачон бўлгуси оналик ҳурматини қозонган, гапида ҳам, ишида ҳам салмоқли, қизларгагина эмас, йигитларга ҳам онабоши бўлиб қолган эди [А.Мухтор, Туғилиш]. Тошкентдан келган хат оназор юрагига гулгула солди [Мирмуҳсин, Умид]. Она-бола туни билан ҳасратлашиб, охири маслаҳатни бир ерга қўядилар [П.Турсун, Ўқитувчи]. Бу сўздан сўнг Офтоб оиймининг оналик кўнгли эриб кетган эди [А.Қодирий, Ўтган кунлар]. Бир оз тобим йўқ деб ёзибсиз, нима бўлди, оиймпошша? [Ҳамза, Тухматчилар жазоси]. Бу оиймтилла тоза енгилтак экан-ку, - деди ўзига-ўзи Қумри [Мирмуҳсин, Ажрим]. [Мўмин ака] Нечундир, тўсатдан қирпи қиёфасидан оиймсурпурги қиёфасига қирган, мулоиймлашиб қолган эди [О.Ёқубов, Бир фелъетон кассаси].

Ўзбек тилидаги она - асосли сўз ясовчи моделларнинг солиштирма оғирлиги немис тилидаги Mutter лексемасининг юқори сўз ясовчи функцияси билан таққослаганда паст эканлигини таъкидлаш жоиз. Она сўзининг синонимлари - оийи, оийм, ая, эна, - эмоционал йўналиши билан ажралиб туради ва улардан фойдаланиш адресант ва алоқа шароитларига боғлиқ.

Ўзбек тилининг луғатларида жамият тараққиётининг сўнги даврларида пайдо бўлган генетик она, суррогат она, ... каби янги реалиялари ўз аксини топмасдан қолмоқда. Уларда фақат оналарнинг прототипик - идеал - образлари қайд этилган. Она сўзининг таърифини ва семантик ҳосилаларини ўзбек тилининг баъзи луғатлари бўйича таҳлил қиламиз.

А.Мадвалиев таҳрири остида нашр қилинган “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да [7] Она лексемасининг 6 та лексик-семантик варианты (ЛСВ) келтирилган.

ЛСВ1 реляцион тушунчани англатади, унда аёлнинг ўз туққан фарзандларига муносабати қайд этилган. Шунингдек, онанинг генетик ва биологик сифати – туққан она/ўғай она; миқдор параметрлари – кўп болали она, қахрамон она; унинг ижтимоий мавқеи – ёлғиз она каби болаларга бўлган муштипарлиги, мушфиқлиги, меҳрибонлиги, ғамхўрлиги қайд этилган сўз бирикмалари ҳам тақдим этилган. Масалан: Бола йиғламаса, она эмчак бермас [Мақол]. Онаий зор эмасми, устунни ушлаганча боласининг товуши келаётган томонга термилиб қолди [Ойдин, Мардлик -мангулик].

ЛСВ 2 оила бошлиги, тарбиячисини англатади: Сиз ҳаммасининг онаси, у киши – ота [А.Қаххор, Томошабоғ].

ЛСВ 3 Кекса аёлларга ҳурмат юзасидан уларнинг номига қўшилиб ишлатилади, масалан: Тожихон она, Нуржон она.

ЛСВ 4 Кекса аёлларга ҳурмат билан мурожаат этиш формаси. Элмурод, кампирнинг самимий муомаласини кўриб: - Саломат бўлинг, онажон! – деди [П.Турсун, Ўқитувчи]. Ушбу семантик вариант Она

концепти билан боғлиқ бўлган салбий коннотацияларга ишора қилувчи фразеологик бирикларни ҳам ўз ичига олади: беадаб сўкиш ибораси; онангилаб сўкиш, уятли сўкиш.

Ҳақорат (сўкиниш) ҳар доим сексуал коннотацияларга асосланади. Бу оийи ҳиссий, психологик ва ижтимоий-маданий ҳодиса. Ўзбек тилининг луғатида Она лексемасининг ҳақоратли ҳиссий тилнинг лексикони таркибида қўлланиши қайд этилган. Унинг асосий функциялари ғазаб, жаҳл, умидсизлик, кўрқитиш ва ҳоказоларни шахсий ва шахслараро ифодалашдир, бу ҳиссий алоқни кучайтиради, аммо ундан фойдаланиш ҳам институционал, ҳам индивидуал даражада чекланган. Она лексемасининг дерогатив терминларда қўлланиши аслида аёлнинг она ролидаги мақомини пасайтиради. Сўкинишлар ҳақоратлидир, чунки улар аёл сўзлари билан кўпинча эркакларга нисбатан ишлатилади.

Исход (Exodus 21:17)да шундай дейилган: “Ким отаси ёки онасини лаънатласа - ёмон сўзлар билан номласа – ўлдирилиши керак /»And he that curseth his father, or his mother, shall surely be put to death». Шунга қарамай, деярли ҳар қандай лингвوماданиятда она номи билан сўкиш сўзлари мавжуд. Кўпгина тиллар материалида олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, энг ҳақоратли сўкишлар Она оти билан бор, Ота сўзи билан ҳақоратлар жуда кам. Исмнинг бу референциал қўлланиши кўпол ҳақоратдир, чунки у аёлнинг табиятини, хусусан, биологик репродукцияни энг ижобий ва кучли намоён этадиган роллардан бирига ишора қилади. Аёллар ўз ҳаётининг манбаидир. Сўкишда гендер терминларининг асимметрик қўлланиши эркак ва аёл жинсий ҳаётини баҳолашнинг кўш стандартларини акс эттиради. Эркакларнинг жинсий хатти-ҳаракатлари юқори баҳоланган бир пайтда, аёлларнинг жинсий хатти-ҳаракатлари қораланади.

ЛСВ 5 янги туғилган, онасидан ажралмаган болаларига нисбатан ҳайвон урғочисининг номини англатади. Яхши бузоқ икки онани эмар [Мақол]. Она ари уруғлагандан кейин бир суткада 1500-2000 тагача тухум қўяди [“Фан ва турмуш”].

ЛСВ 6 она сўзининг кўчма маънода ҳаёт манбан, бирон бир нарсанинг сабаби, ҳаётйилиги сифатида қўлланишини қайд этади, масалан: Ер – ҳаётнинг онаси. Кейин билсам, худди ўша бир қулоқ ер менинг она тупроғим экан [А.Обиджон, Аканг қарағай Гулмат].

А. Мадвалиевнинг изоҳли луғатида [7] оналик лексемаси қуйидаги вариантларга эга: ЛСВ 1. Она мавқеи, унга хос хислатлар – ҳомиладорлик, туғиш, боланинг гўдақлик даврида аёл-онанинг ҳолати, болани тарбиялаш ва шунга боғлиқ она бурчини англатади. Бир қолипдаги «Оналик ва болаликни ҳимоя қилиш» фразасида қўлланади. Ушбу модел доирасида атрибут функциясидаги онанинг фарзандларига нисбатан қариндошлик алоқасини ҳис қилиши каби когнитив жиҳатлар ҳам таъкидланган: Оналик ҳисси. Оналик инстинкти. Оналик муҳаббати. Тўсатдан вужудини камраган оналик меҳри ғолиб келиб, тортган азоби ҳам эсдан чиқди [П.Турсун, Ўқитувчи]. ЛСВ2. Ботаника термини сифатида ўсимликларда урғочи жинсий аъзо; уруғчини англатади, масалан, Ток гулида оналиги яхши ривожланган бўлиб, оталиги эса унча яхши тараққий этмаган [“Фан ва турмуш”].

Шундай қилиб, Mutter/она лексемалари таксон лексемалар бўлиб, дискурсда Mutter/она концептуал-когнитив фреймини воқеалантиришга хизмат қиладиган асосий лисоний воситалардир. Ушбу лексемалар немис менталитетида ҳам, ўзбек менталитетида ҳам икки маданий майдонни, яъни Mutter/она шахсини аниқлаш ва Mutterschaft/оналик борлиги субфреймларини ўзида

мужассамлаштиради. Ҳар бир субфрейм немис/ўзбек маданиятига мос равишда шаклланган ва миллий онгида мустаҳкамланган онанинг образларини намоён этади. Mutter/она шахсини ва Mutterschaft/оналик борлиги контекстлари доирасида онанинг турли атрибутлари ва

онанинг прототипик ҳаракатлари, ҳулқ-атвори, генетик алоқалари, онага нисбатан сенсор ва ҳиссий муносабат ва бошқалар тўғрисидаги стереотипларнинг лисоний воқеланиши алоҳида ўрганиш объектини ташкил этиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Карасик В.И. Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч. тр. / Под ред. И. А. Стернина. - Воронеж: ВГУ, 2001. - С. 75-80. (4 стр.)
2. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина; под общ. ред. Е.С. Кубряковой. - М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996
3. Karl Friedrich Wilhelm Wander^ Deutsches Sprichwörter Lexikon. Band 4/ Leipzig 1876.
4. Langenscheidt. Power Wörterbuch Deutsch. Herausgeber Professor Dr. Dieter Götz., Professor Dr. Hans Wellmann a
5. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. М: Языки славянской культуры, 2004-93
6. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. - Жиззах: Сангзор, 2006.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида (2006-2008
8. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Издательство: Языки русской культуры ISBN: 5-88766-067-0. 1997
9. Юсупов Ў.Қ. Маъно, тушунча, концепт ва лингвокультурема атамалари хусусида. // Стилистика тилшуносликнинг замонавий йўналишларида. Республика илмий-амалий конференцияси мақолалари тўплами. – Т.: ЎзДЖТУБ 2011.- 53 б.
10. Добровольский Д.О. Самый полный немецко-русский словарь (количество томов: 3). Издательство: АСТ, 2015. - 3568 с.
11. DUDU: Duden. Deutsches Universalwörterbuch. Berlin: Dudenverlag, 2016. - 2122 S.
12. DWS: Duden. Das Wörterbuch der Synonyme 100.000 Synonyme für Alltag und Beruf. Bibliographisches Institut GmbH, 2010. – 368 S.
13. DUW: Deutsches Universalwörterbuch / unter Leitung von G. Drosdowski. – Mannheim, Wien, Zürich : Dudenverlag, 1997. – 1817 S.
14. GDW: Grimm J. Deutsches Wörterbuch (in 33 Bdn.) / J. Grimm, W. Grimm. – München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 1991. – Bd. 3. – 1903 S.
15. Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / F. Kluge. Berlin, New York : de Gruyter, 2012. - 822 S.
16. Webster: Webster's Second New Riverside University Dictionary. Boston, MA: Riverside Pub. Co., 1988. – 1536 p.

Бекзод ФАРМОНОВ,

Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти университети таянч докторанти

Тошкент, Ўзбекистон

E-mail: bekfarm@1987gmail.com

ИНГЛИЗ ТИЛИДАГИ РЕЛЬЕФОНИМЛАРНИНГ ЎЗБЕК ТИЛИГА ТАРЖИМАЛАРДА БЕРИЛИШИ

Аннотация

Мақолада инглиз тилидаги рельеф отларининг лексикографик томондан ўзбек тилига таржималарда берилиши, шунингдек инглизча-ўзбекча таржима лугатларида ишлатилиши таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: ер сатҳи, рельефоним, географик термин, gulf, ocean, bumpy, peak, таржима лугатлар.

THE TRANSLATION OF ENGLISH RELIEF NOUNS IN UZBEK

Annotation

The article analyzes the lexicographical representation of English relief nouns in Uzbek translations, as well as their use in English-Uzbek translation dictionaries.

Key words: ground level, relief nouns, geographical term, gulf, ocean, bumpy, peak, translation dictionaries.

ПЕРЕВОД АНГЛИЙСКИХ РЕЛЬЕФОНИМОВ НАУЗБЕКСКИЕ ЯЗЫКИ

Аннотация

В статье анализируется лексикографическое представление английских названий рельефов в узбекских переводах, а также их использование в англо-узбекских переводческих словарях.

Ключевые слова: уровень земли, рельеф, географический термин, залив, океан, бугристый, пик, словари перевода.

Кириш. Ушбу мақолада рельеф отларининг лексик бирликлари таҳлили ва инглизча рельефонимларнинг ўзбекча таржимасини кузатиш учун нисбатан тўлиқроқ ҳисоблаб, Ш.Бутаевнинг лугати [1] ни танладик. Бошқа мақоаларда бўлгани каби рельефонимларни маъновий гуруҳ асосида тасниф тартиби билан таҳлилга тортамыз. Ушбу лугатда инглизча сўзнинг ўзбек тилига таржимаси лотин алифбосида келтирилган. Биз мисолларни айнан лугатдаги каби таржимадаги изоҳни лотин алифбосида келтирамыз.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Жойлашишига кўра пастилик маъносини билдирувчи сўзлар. Маълумки инглиз тилидаги сўзларда полифункционаллик хусусияти юқори. Полифункционаллик – бир оҳангдошликда турли функцияларнинг комбинацияси. Полифункционаллик турли даражадаги бирликларнинг хусусияти сифатида ажралиб туради [2]. Тадқиқотчи Ш.Гулямова полифункционал сўзларнинг автоматик семантик таҳлилин тасниф этар экан, шундай ёзади: “Сўзнинг полифункционаллиги унинг синтактик вазиятларда турли семантик маъноларни ифодалаши, бир лексеманинг муайян лексик-семантик варианты амалга ошириш қобилиятидир” [3].

Ўзбек тилшунослигида полифункционаллик масаласига бир неча ишларнинг тадқиқ мавзуси бўлган. Ё.Тожиев, Ж.Элтазаров, Н.Қодирова, Г.Сулаймонова, Т.Валиев, А.Ботирова ва бошқаларнинг тадқиқотлари [4] мана шу муаммо таҳлиliga бағишлан бўлиб, мавзу доирасида айрим масалаларга аниқлик киритишимизга ёрдам берди. А.Ботирова диссертациясида ўзбек тили сўз туркумлари бирламчи ва иккиламчи вазифасининг функционал-синтактик таҳлилин амалга оширган. Тадқиқотчи бу ходисаларга омоним шаклли сўзнинг бирдан ортиқ туркумга мансуб бўлишини, сўз мавжуд битта маъноси ёки маъноларидан бири билан бир туркумдан иккинчисига ўтишини, сўз туркуми бир-бирининг вазифасини бажариб туришини, сўз нутқ

жараёнида ўз вазифасини бажара туриб, вақтинча яна бир сўз туркуми вазифасини ҳам зиммасига олиши мумкинлигини (отлашиш) киритади [5]. Аммо инглиз тилида бу масалага ёндашув батамом бошқача.

Ҳозирги замон инглиз тилида полифункционаллик хусусиятига эга сўз туркумлари мавжуд. Инглиз тилида полифункционаллик муаммоси сўзларнинг лексик ва грамматик категорияга бўлиниши билан боғлиқ. Морфологик опозициялар тизими етишмайдиган, лекин ривожланган, синтактик алоқаларнинг турлари ҳар доим ҳам аниқ белгиланмаган инглиз тилида, сўзнинг у ёки бу нутқ қисмлари назарияда ҳам, амалиётда ҳам қийинчилик туғдириши мумкин [6].

Тадқиқот методологияси (Research methodology). Инглиз тилидаги рельефонимларни таржима ва изоҳли лугатларда кузатар эканмиз, айни бир лексеманинг бир неча туркумга мансуб бўлиб, фақат от туркумига мансуб маъносигина рельефоним бўла олишига амин бўлдик. Қуйида келтирилаётган мисолларда бир маъноси билан рельефоним бўла оладиган бирликларни келтирар эканмиз, уларнинг фақат от туркумига мансуб бўлган лексемасига келтирилган изоҳни ўргандик. Бундай изоҳни ажратиб олишда пош маъносини билдирувчи “n” белгисини индекс кўринишида беришга қарор килдик. Масалан: gulf n. Айрим сўзлар фақат от туркумига мансуб бўлиб, фақат рельефоним бўлиб келганлиги сабабли уларни ҳеч қандай индекс билан белгиламадик.

Изоҳлар орасида рельеф белгисини билдирувчи сўзлар сирасида сифат туркумига мансуб сўзлар ҳам бўлиб, улар adjective (сифат) маъносини билдирувчи а индекси билан белгиланди. Масалан: bumpy a.

gulf n 1) geogr. ko'rfaz; 2) chuqur joy, jar. Choh [7].
ocean n 1) okean; 2) keng joy; 3) so'zl. katta miqdor; 4) attr okeanga oid [8].

sea n dengiz; ~ port dengiz porti; ~ man dengizchi; ~ shore dengiz qirg'og'i; ~ level dengiz sathi; ~ coast dengiz qirg'og'i (sohili) [9].

lake n 1) ko'l; 2) pardoz loki. bo'yaydigan lok [10].

river n 1) daryo, soy, anhor; by (near) the ~ daryo yoqasida; 2) oqim; to cross the ~ daryoning narigi qirg'og'iga o'tmoq [11].

stream 1. n 1) oqim; oqar suv; 2) ariq, soy; 2. r 1) oqib bormoq; 2) tomchilamoq; 3) tommoq [12].

pond n hovuz, havza, sun'iy ko'l [1].

swamp [swomp] n botqoq, botqoqlik, balchiqzor [1].

delta n 1) geog. delta (daryoning tarmoqlanib ko'lga yoki dengizga quyiladigan joyi); 2) delta (grek alifbosining to'rtinchi harfi) [1].

massif n keng tog'li joy [1].

breadth n kenglik [1].

bumpy a o'nqir-cho'nqir, past-baland [1].

hole 1. n teshik. tuynuk, darcha. kovak; 2. teshmoq, o'yumoq [1].

lowland n 1) past tekislik; 2) geogr. Vodiy [1].

depression n 1) ma'yuslik, g'amginlik; umidsizlik; 2) chuqurlik, jar [1].

riverbed n daryo o'zani [1].

riverside n 1) qirg'oq bo'yidagi yerlar; 2) daryo qirg'og'i [1].

rivulet n soy, anhor, ariq, jilg'a, kichkina daryocha [1].

Юқорида келтирилган таржима луғат мақолаларини таҳлил қиламиз. Кўрсатилган сўзларнинг ўзбек ва инглиз тилларида рельефонимларни атовчи бирлик эканлигини ифодаловчи асосларда қуйидагиларда намоён бўлади:

ушбу сўзларнинг географик термин эканлиги ишора қилувчи белги(помета)лар қўйилган: gulf n 1) geogr. ko'rfaz; 2) chuqur joy, jar. Choh [1]; lowland n 1) past tekislik; 2) geogr. Vodiy [1];

географик рельефни ифодаловчи изоҳ: ocean n 1) okean.

Айрим сўзлар кўп маъноли бўлиб, уларнинг бир неча маъноси рельеф билан боғлиқ бўлса, айрим полисемантик сўзларнинг фақат бир маъноси рельефонимдир. Қуйидаги мисол фикримизни далиллайди:

depression n 1) ma'yuslik, g'amginlik; umidsizlik; 2) chuqurlik, jar [1].

Шундай бирликлар борки, уларнинг икки маъноси ҳам рельеф билан боғлиқ: бир маъноси тор, иккинчи маъноси кенгайган. Масалан:

riverside n 1) qirg'oq bo'yidagi yerlar; 2) daryo qirg'og'i [1].

Инглиз тили рельефонимлар сирасига киритилган қуйидаги сўзлар биз таҳлилга тортган луғат сўзлигидан жой олмаган: cape, tract, full of ups and downs, uneven ground, low place. Кузатилган рельефонимларнинг киритилганини уларнинг айрими сўз бирикмаси шаклида эканлиги билан изоҳлаш мумкин. Spring сўзи киритилган, ammo булоқ деган маъноси берилмаган:

spring I n bahor.

spring II 1n 1) sakrash, irg'ish; 2) boshlanish; 2v (sprang, sprung) 1) sakramoq, irg'imoq; 2) boshlanmoq.

Жойлашишига кўра текислик маъносини ифодаловчи рельефонимлар.

plain 1) aniq, ravshan, tushunarli; 2) sodda; 3) tekis. tep-tekis (joy. yer to'g'risida) [1].

plateau n (pl -s [-z], -x) plato (yassi tog'), yassi tog'li, tepalik. [1]

earth 1. n 1) yer. yer shari; ~'s surface yer sathi; 2) (the Earth) Yer (sayyora); The Earth does round the sun. Yer Quyosh atrofida aylanadi; 3) yer, tuproq; 4) in, uya; to run to ~ inida yashirinmoq; 2. v 1) chopmoq, yemi chopiq qilmoq, egat olmoq; 2) iniga haydab kiritmoq; yerga kirib ketmoq; 3) ko'mmoq; dafn qilmoq. [1]

island n orol. [1]

archipelago n arxipelag (bir-biriga yaqin orollar guruhi). [1]

flatness n 1) yassilik, tekislik; 2) zerikish, diqqati oshish. [1]

land 1. n 1) yer. quruqlik. tuproq; 2) mamlakat, davlat; 2. v quruqlikka chiqmoq; yerga qo'nmoq [1].

sand n 1) qum; 2) shag'al; 3) sayoz joy, sayozlik [1].

sand-bar n qumloq sayozlik (daryo etagida. dengiz chetida) [1].

Тезаурусларда учраган open and level area бирикма-рельефоними лексема бўлмаганлиги учун луғат сўзлигидан жой олмаган.

Жойлашишига кўра баландлик маъносини ифодаловчи рельефонимлар. Баландлик маъносини ифодаловчи рельефонимлар таржима луғатида қуйидагича берилади:

cliff n tik qoya [1].

mountainous a 1) tog'li. o'r-soyli; 2) ulkan. juda katta, haybatli, mahobatli [1].

hill n tepa, tepalik, do'nglik, balandlik [1].

pass 1. n 1) o'tish joyi; 2) imtihon topshirish; 2. v 1) o'tmoq; 2) kesib o'tmoq [1].

Юқорида келтирилган луғат мақолалари орасидан pass сўзининг изоҳида рельефоним эканлиги кўринмаган, ammo ўзбекча-инглизча изоҳда аниқ кўринади:

dara gorge, ravine, canyon; tog' ~si mountain pass: ravine [1].

Демак, pass сўзини бемалол инглиз тили рельефонимлар тизимига киритиш мумкин.

peak n 1) cho'qqi, tog' cho'qqisi; uch; 2) eng yuqori nuqta [1].

highland tog'li mamlakat [1].

bay 1. n 1) qo'ltiq, ko'rfaz; 2) akillash; 3) to'riq ot; 4) to'g'on; 5) dafna (daraxti); 2. a to'riq; 3. v to'sib o'tmoq [1].

cave 1. n g'or: 2. v teshmoq, o'yumoq [1].

dais n taxtasupa, minbar, ko'prik taxtasi; tepalik, balandlik, baland joy [1].

incline 1. n qiya, tekislik, qiyalik, yonbag'ir, nishab; to ~ one's ear to smb. biror kishini quloq solib eshitmoq; 2. v engashmoq, engashtirmoq, egilmoq, egmoq [1].

elevation n 1) ko'tarilish, oshish; ~ and depressions yuksalishlar va tushishlar; 2. a to'riq; 3. v to'sib o'tmoq [1].

Юқорида келтирилган таржималарнинг изоҳида муаммо йўқ.

Бундан ташқари айтилган бир рельефонимнинг синонимлари ҳам кузатилади. Қуйида ўзбек тилида битта маънони билдирган, инглиз тилида ўзаро синонимия ёки дублетлик ҳосил қиладиган бирликларни таҳлилга тортамиз.

Қиялик, нишаблик, жарлик каби умумий маъно остида яқинлик ҳосил қиладиган рельефонимлар сифатида қуйидаги бирликларни кўрсатиш мумкин:

down 1.n 1) qiya, qiyalik, nishablik; ups and ~ s balandlik va pastliklar; 2) g'arazgo'yulik, xush ko'rmaslik, yoqtirmaslik; to have a ~ on smb. biror narsaga g'araz bilan qaramoq; 2. a pastga yo'nalgan, tushayotgan [1].

Биз бу сўзларни ўзаро синоним дейишдан йироқмиз, ammo контекстуал синоним бўлиш имконияти борлигини инкор қилолмаймиз.

Шунингдек, луғатнинг ўзбекча-инглизча луғат мақоллари қисмини кузатар эканмиз, ўзбек тилидаги бир рельефонимга инглиз тилида эквивалент бўла оладиган бир неча рельефоним берилганини кўрдик.

Хулоса ва таклифлар (conclusion and recommendations). Хулоса қилиш мумкинки, инглиз тилида рельефни атовчи бирликлар қидирувини ўзбек-инглиз

йўналишидаги луғат мақолалари орасида амалга ошириш самарали натижа беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Butayev Sh., Irisqulov A. English-uzbek-english dictionary (70.000 words and expressions) / Inglizcha-o'zbekcha o'zbekcha-inglizcha lug'at (70.000 so'z va ibora). – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2009. – 848 b.
2. Викторова Е.Ю. Прагматическая полифункциональность дискурсивных слов// Вестник ВГУ. серия: лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2014. № 2.
3. Гулямова Ш.К. Полифункционаллик хусусида // “Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар” мавзусидаги онлайн конференция. 15-август. № 19. – Тошкент, 2020. – Б. 46-48.; Гулямова Ш. Полифункционал ва кўп маъноли сўзларни фарқлашда локализация ҳодисаси // “O'zbek amaliy tilshunosligi va lingvodidaktika masalalari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. – Toshkent, 2021.
4. Қодирова Н.А. Ўзбек тилидаги аффиксларда полифункционаллик: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2002. – Б. 16; Сулаймонова Г.А. Ўзбек тилида от туркумидаги сўзларнинг полифункционалиги: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2010. – Б. 8.; Элтазаров Ж.Д. Ўзбек тилида сўз туркумларининг ўзаро алоқаси ва кўчиши: Филол. фан. докт. дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 42 б.
5. Ботирова А. Ўзбек тилида сўз туркумларининг бирламчи ва иккиламчи вазифасининг функционал-синтактик таҳлили. Филол.фанлари бўйича фалсафа докт-ри дисс. ав-ти. – Қарши, 2018. – 56 б. – Б. 10.
6. Гухман М.М. Единицы словообразовательной системы и понятие поля [Текст] / М.М.Гухман // Фонетика. Фонология. Грамматика. – М.: Просвещение, 1971. – 263 с.
7. Butayev Sh., Irisqulov A. English-uzbek-english dictionary (70.000 words and expressions) / Inglizcha-o'zbekcha o'zbekcha-inglizcha lug'at (70.000 so'z va ibora). – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2009. – 848 b. – Б.240.
8. Кўрсатилган манба. – Б. 339.

Dilafroz XOLIQOVA,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi
Zuxriddin AROLOV,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi
g-mail: zuxabest@gmail.com
Mohinur NIZOMOVA,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi
g-mail: nizomovamohinur3@gmail.com

TILSHUNOSLIKDA PAREMIOLOGIYA FAN SIFATIDA

Annotatsiya

Paremiologiya (yun. paroimia — hikmatli so'z, zarbulmasal va ... logiya) — 1) ma'lum bir tildagi avloddan avlodga og'zaki shaklda ko'chib yuruvchi, ixcham va sodda, qisqa va mazmundor, mantiqiy umumlashma sifatida paydo bo'lgan maqol, matal, aforizm kabi hikmatli iboralarni — paremalarni o'rganadigan fan sohasi; 2) muayyan tilda mavjud bo'lgan maqol, matal, aforizm kabi hikmatli iboralar — paremalar tizi-mi. Paremalar avloddan avlodga faqat og'zaki holdagina o'tib kelganligi, xalq og'zaki ijodining mahsuli bo'lganligi uchun adabiyotshunoslikning o'rganish ob'yekti hisoblanadi, chunki ularning aksariyati ko'pincha she'riy shaklga o'xshaydi va ularda o'xshatish, antiteza, anafora, alliteratsiya, kinoya, piching kabi bir qancha tasviriy vositalar qo'llanadi. Shu bilan birga paremalar so'zlardan tuzilib, ma'lum bir fikrni ifodalovchi gaplardan iborat bo'lgani uchun tilshunoslikning ham o'rganish ob'yektidir. Paremiologiya ana sho' 2 jihatni o'zida birlashtiradi. Paremalarning kelib chiqishi, tarixan rivojlanishi va ma'no xususiyatlarini o'rganuvchi Paremiologiya frazeologiya bilan chambarchas bog'liq. P. tilda mavjud bo'lgan turli xil barcha iboralarni o'rganadi, frazeologiya esa uning bir qismi sifatida faqat ko'chma ma'noli turg'un birikmalarni o'rganadi. Shu jihatdan ular o'zaro farqlanadi. O'rganish ob'yekti birligi, ya'ni bir necha so'zdan tashkil topgan turg'un, barqaror birikmalarni tekshirish Paremiologiya bilan frazeologiyani o'xshash, umumiy tomoni hisoblanadi. Paremalarni to'plash, o'rganish Mahmud Koshg'ariy ("Devonu lug'otit turk") va Gulxaniy ("Zarbulmasal") zamonlaridan to hozirgi kunlarga davom etib kelmoqda.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, Paremiologiya, xalq og'zaki ijodi, maqollar.

PAREMIOLOGY AS A SCIENCE IN LINGUISTICS

Annotation

Paremiology (Greek paroimia - a wise word, proverb and ... logy) - 1) wise sayings such as proverbs, parables, aphorisms, which appear orally, concisely and simply, concisely and meaningfully, as a logical generalization, moving from generation to generation in a certain language. - The field of study of parems; 2) a series of wise sayings, such as proverbs, parables, and aphorisms, that exist in a particular language. Paremas have been passed down from generation to generation only orally, and are the object of literary study because they are the product of folklore, as most of them often resemble poetic forms and include a number of pictorial means, such as analogy, antithesis, anaphora, alliteration, irony, and pitching. At the same time, parems are the object of study in linguistics because they are made up of words and sentences that express a certain idea. Paremiology combines these two aspects. Paremiology is closely related to phraseology, which studies the origin, historical development, and semantic properties of parems. P. studies all the various expressions that exist in the language, and phraseology, as a part of it, studies only figurative stable compounds. In this respect, they differ from each other. The unity of the object of study, that is, the study of fixed, stable compounds consisting of several words, is a common feature of paremiology and phraseology. The collection and study of paremas dates back to the time of Mahmud Kashgari ("Devonu lug'otit turk") and Gulkhani ("Zarbulmasal").

Key words: Linguistics, Paremiology, Folklore, Proverbs.

ПАРЕМИОЛОГИЯ КАК НАУКА В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Паремиология (греч. Paroimia - слово мудрости, пословица и ... логика) - 1) мудрые высказывания, такие как пословицы, притчи, афоризмы, которые произносятся устно, лаконично и просто, лаконично и осмысленно, как логическое обобщение, переходящее от поколения к поколению. генерация на определенном языке - область изучения паремы; 2) серия мудрых изречений, таких как пословицы, притчи и афоризмы, существующих на определенном языке. Паремы передаются из поколения в поколение только устно и являются объектом литературного изучения, поскольку являются продуктом фольклора, поскольку большинство из них часто напоминают поэтические формы и включают в себя ряд изобразительных средств, таких как аналогия, антитеза, анафора, аллитерация, ирония, качка. В то же время паремы являются предметом лингвистики, поскольку состоят из слов и предложений, выражающих определенную идею. Паремиология объединяет эти два аспекта. Паремиология тесно связана с фразеологией, изучающей происхождение, историческое развитие и семантические свойства парем. П. изучает все разнообразные выражения, существующие в языке, а фразеология, как часть его, изучает только образные устойчивые соединения. В этом отношении они отличаются друг от друга. Единство объекта исследования, то есть изучение фиксированных устойчивых соединений, состоящих из нескольких слов, является общей чертой паремиологии и фразеологии. Сбор и изучение паремов восходит к временам Махмуда Кашгари («Девону луг'отит турк») и Гулхани («Зарбулмасал»).

Ключевые слова: языкознание, паремиология, фольклор, пословицы.

Kirish. Bugun O'zbekiston Respublikasi barcha rivojlangan davlatlar tan olgan va dunyo hamjamiyatida o'z o'rniga ega bo'lgan mustaqil davlatlardan biridir. Respublikamizda bo'layotgan jamiyatning barcha sohasidagi yangiliklar O'zbekistonimizning yanada gullab yashnashiga olib bormoqda. Yurtimizda ayniqsa ta'lim jarayoniga katta e'tibor berilayotgani yoshlar ta'lim-tarbiyasiga o'zining ijobiy hissasini qo'shmoqda. Ayni vaqtda, O'zbekistonda chet tillariga, ayniqsa ingliz tiliga, bo'lgan qiziqish va talabning ortib borishi natijasida ta'lim tizimida chet tillarini o'qitish bo'yicha yangi qaror va farmonlarning ijrosi davlatimiz miqyosida olib borilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Til va madaniyat o'rtasidagi determinizm, ya'ni o'zaro bir-birini taqozo etish haqiqiy "o'zaro chilik"dir. Shu sababli turli mamlakatlar olimlari tomonidan til va madaniyat munosabati masalasi turli yo'nalishlarda o'rganilayotganligi tabiiydir. Bu muammo tilshunoslar (YU.Sorokin, V.Teliya, A.Verbitskaya, V.Kostomarov, D.Olford, D.Xayms kabilar) bilan faylasuflarning (G.Brutyan, E.Markaryan, va boshqalar), psixologlarning (L.Vyigotskiy, A. Leontev, V.Petrenko, P.Gulviste) e'tiborini tortib kelmoqda. Quyuagi olimlarni fikriga ham asoslandik. Mirzayev T. "O'zbek xalq maqollari". - Toshkent: 2003. O'zbek xalq maqollari. - Toshkent: G'. G'ulom nomidagi nashriyotmatbaa ijodiy uyi, 2009. O'zbek xalq maqollari. - Toshkent: Sharq 2012. Safarov Sh. Pragmalingvistika. - Toshkent, 2008

Tadqiqot metodologiyasi. Til va madaniyatning bog'liqligi to'g'risida tilshunos olimlarning fikrlarini izoh sifatida kelgirisidan avval, madaniyat tushunchasiga aniqlik kiritish muammoni ochib berishga yordam beradi. Garchi til va madaniyat bir-biriga uzviy bog'lik, bir-birisiz mavjud bo'la olmaydigan ijtimoiy hodisa bo'lsada, ularning birgalikda fan sifatida rivojlanishi lingvistikaning bir qismi sifatida o'rganilishi oxirgi asrlarda jadal tus oldi. Yigirmanchi asrga kelib til va madaniyatning lingvomadaniyatshunoslik fani doirasida tatbiq etishga katta ehtiyoj paydo bo'ldi.

Tahlil va natijalar. Til va madaniyat o'rtasidagi determinizm, ya'ni o'zaro bir-birini taqozo etish haqiqiy "o'zaro chilik"dir. Shu sababli turli mamlakatlar olimlari tomonidan til va madaniyat munosabati masalasi turli yo'nalishlarda o'rganilayotganligi tabiiydir. Bu muammo tilshunoslar (YU.Sorokin, V.Teliya, A.Verbitskaya, V.Kostomarov, D.Olford, D.Xayms kabilar) bilan faylasuflarning (G.Brutyan, E.Markaryan, va boshqalar), psixologlarning (L.Vyigotskiy, A. Leontev, V.Petrenko, P.Gulviste) e'tiborini tortib kelmoqda. Bu masala nutq madaniyatiga oid tadqiqotlarda muhim o'rin egallaydi. (Yu.Skvorsov, E.Begmatov, A.Mamatov, B.O'rinboev va boshqalar). Keyingi yillarda tilshunoslikda lingvokulturologiyaning alohida tadqiqot yo'nalishi sifatida shakl topishi (A.Красных, V.Maslova, D.Gudkov, D.Ashurova) bu masalaning dolzarblashishiga sabab bo'lmoqda.

Olimlarning aniqlashicha har bir kishi tilimizdagi 800 ga yaqin maqol, matal yoki aforizm haqida tushunchaga ega. Lekin tilning paremiologik boyligi bir necha o'n minglab paremalarni o'z ichiga oladi. Keyingi yillarda jahon, rus va o'zbek tilshunosligida hamda lingvodidaktikasida paremiologik lug'at, paremiologik o'quv-lug'atlari tuzishga katta e'tibor berilmoqda.

Folklorshunos olimlar maqollar va matallarni o'rganuvchi sohani paremiologiya deb atashadi. Paremiya - yunoncha "chuqur ma'noli gap, hikmatli so'z, ibora, maqol, matal" ma'nosini beradi. Paremiya barqarorlik hodisasi bo'lib, bir butun mazmunni, semantik butunlikni anglatadi.

Avvalo, parema va paremiologiyaning tarixiga nazar tashlasak, O.V. Lisina berayotgan ma'lumotga ko'ra, paremiologiya XII asrda yuzaga kelgan va o'rganila

boshlagan. Grekcha paroimiya - «hikmatli so'z, zarbulmasal» ma'nosini anglatib, o'sha paytlarda cherkovlarda bo'lib o'tadigan bayramlarda o'z ma'nosiga ko'ra ishlatilgan. Parema aytuvchilar alohida hurmatga sazovor shaxslar edi, ular maxsus taklif bilan boy xonadonlarga va cherkovlarga borib, bayramlarda hikmatli so'zlar aytganlar. Shuning uchun ham xalq paremiyalari yig'ilgan kitob «paremeynik» deb atalgan. Paremeyniklardan uyda foydalanilmagan. V.I. Dal paremiyani «o'qimishlilar so'zi» deb ataydi va parema o'qiladigan kechada o'qimishli, ziyolilar ishtirok etishini keltirib o'tadi. Paremalar ko'prok pand-nasihat ruhida yozilgan. Qadimda cherkovlarda ishlatiluvchi parema so'zi 1970 yildan boshlab tilshunoslikka «paremiologiya» termini sifatida kirib keldi (Dal, 2004, b. 33).

G.L.Permyakova parema va paremiologiyani sharh xalqlarining hikmatli so'zi deb ataydi va folklorizmi bilan birga vujudga kelganini, bu termin didaktika bilan bir ma'no kasb etishini aytadi (Permyakov, 1979, 6.320). T.L.Evgenevna esa paremani maqolga qarshi qo'yadi va ibora bilan maqolning o'rtasi parema deb ko'rsatadi. Tilshunos o'z ishida paremalarning rus tilidagi modellari to'zib chiqqan (Evgeneva, 1988, b. 45-49).

Pareмага taalluqli o'zbek tilshunoslarining ishlariga nazar tashlasak, X.Berdiyev va R.Rasulovning «O'zbek tilining paremiologik lug'ati»ni tuzganligi, Sh.Raxmatullaevning o'zbek frazeologiyasi, O.Madaevning o'zbek adabiyotini rivojlantirishga qo'shgan ulkan hissasini ta'kidlamay iloji yo'q. O'zbek tilshunosligida paremalarni to'plash, o'rganish Mahmud Qoshg'ariy («Devonu lug'ati turk») va Gulxaniy («Zarbulmasal») zamonlaridan hozirgi kungacha davom etib kelmoqda.

Paremiologiya koinot qonuniyatlarini kuzatish, turmush tajribalariga suyanish asosida chiqarilgan xulosalarni ifodalovchi, xalqning jamiyatga munosabati, ruhiy holati, etnik va estetik tuyg'ulari, ijobiy fazilatlarini mujassamlashtirgan, avloddan-avlodga og'zaki shaklda kirib yuruvchi, ixcham va sodda, qisqa va mazmunli mantiqiy umumlashmada paydo bo'lgan maqol, matal, aforizm kabi hikmatli so'zlarni - paremalarni o'rganadi.

Paremiyalarda insoniyat tafakkuri va hulq-atvori o'z ifodasini topadi. Shuning uchun paremiyalar keyingi yillarda vujudga kelgan antropotsentrik paradigmaning tadqiqot ob'ekti deb olingan. Antropotsentrizm lingvistikada quyidagi masalalar bilan shug'ullanadi:

shaxs faktorlarining tilda namoyon bo'lishi;
tilning shaxs tafakkuri va fe'l-atvoriga ta'siri;
til va jamiyatning o'zaro ta'siri;
til va xalq; ruhiyatining o'zaro ta'siri;
milliy mentalitet va xalq; ijodining bog'liqligi

Paremiya frazeologiya qatlamining eng boy va juda ekspressiv namunasi hisoblanadi. Chunki paremiyalar faqatgina maqol yoki ibora hisoblanib qolmasdan, ular o'zida ko'chma ma'no bilan birgalikda xalq, millat madaniyatini aks ettiradi. Demak, paremiyalar nafaqat til mahsul, balki xalq va butun bir millatning madaniy boyligining tildagi go'zal aksidir.

Maqollarning janr xususiyatlari quyidagilardan iborat:
Maqollarning hajmi qisqa va cheklangan;

Maqollar mazmunan serko'lam va chuqur ma'noni ifodalaydi;

Xalq maqollari shaklan she'riy va nasriy bo'ladi. Ammo nasriy maqollar ham she'riy misralarni eslatadi. Masalan: Ko'za kunda emas, kunida sinadi;

Maqollarda hayotiy voqea-hodisa haqida qat'iy hukm ifodalanadi. Bu hukm musbat yoki manfiy mazmunda aks etadi;

Maqol shaxs hayotidagi xususiy vaziyatni xalq, omma, hayot nuqtai nazardan umumlashtiradi;

Maqol matni tilshunoslikda shaxsi umumlashgan gap hisoblanadi.

Xalq og'zaki ijodidagi maqollar janri tarixiy hayot davomida son va mazmun jihatdan boyish xususiyatiga ega. Ya'ni maqollar zamon o'tishi bilan iste'moldan chiqishi va ayni paytda yangi-yangi namunalari vujudga kelishi mumkin.

Maqollarning iste'moldan chiqishida quyidagi omillar sabab bo'ladi:

Tarixiy hayotning o'zgarishi. Ijtimoiy hayotda maqolni qo'llash

ehtiyojining yo'qolishi oqibatida maqol xalq esidan chiqadi;

Tarixiy so'zlar ishtirokidagi maqollar vaqt o'tishi bilan yo'qoladi;

Ayrim maqollar og'zaki ijodning og'zakiligi belgisi ta'sirida

yo'qolishi ham mumkin. Bir avlod qo'llamagan maqol o'limga mahkum;

Ba'zan maqolning bir qismi yashaydi, ikkinchisi yo'qoladi.

Xalq maqollari asrlar davomida o'zining shakl va mazmun jihatdan nodir xalq og'zaki ijodi namunalari sifatida buyuk va taniqli adiblar e'tiborini jalb qilib keldi. Yusuf Xos Hojibdan tortib Muqimiygacha, Alisher Navoiydan tortib Oybekgacha xalq maqollaridan samarali foydalanganlar. Jumladan:

- Alisher Navoiy lirikasida «Chiqmag'on jong'a umid», «It uyub qoldiyu, ko'chdi karvon», «Men firoqdin desam, ul der Iroqdin»;

- Bobur ijodida: «Bo'lib turur ikki ko'zim yo'lida to'rt», «Men edim

saningdek, sen bo'lg'oysen maningdek»;

- Abdulla Qahhor ijodida «Otning o'limi, itning bayrami», «Qurug' qoshiq og'iz yirtar»;

- «Alpomish» dostonida «Sulton suyagini xo'rlamas», «Elakka borgan xotinning ellik og'iz gapi bor» kabimaqollar ko'plab uchraydi.

Yuqoridagi sabablar maqolning yo'qolishiga olib keladi. Ayni paytda maqollarimiz namunalarining boyish manbalari ham yo'q emas. Ular quyidagilardan iborat:

Ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar natijasida yangi maqollar vujudga keladi. Masalan, O'zbekiston mustakillikka erishganidan sung "Vatanni sevmog' iymondandir" hikmatli so'zini qo'llash ommalashdi. Bu maqolsifat jumla Abdulla Avloniy yozgan "Turkiy guliston yoxud axloq" kitobida Muhammad Paygambarning hadisidir. Ammo bu hikmatli so'z xalqimiz orasida ko'p qo'llanmagan. Mustaqillikdan so'ng eng ommaviy maqolga aylanib ketdi;

Xalq maqollarining yangi-yangi namunalari xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy, ijtimoiy aloqalarning rivojlanishi natijasida paydo bo'ldi. "Olma og'ochidan olisga tushmas" maqoli "Yabloko ot yabloni daleko ne padaet"ning tarjimasidir. Bugungi kunda bu maqolning kelib chiqishi hech kimni deyarli qiziqitirmaydi;

Yangi maqollarning paydo bo'lishi allomalar, dono adiblar aytgan hikmatli so'zlar bilan bog'lik bo'ladi. Tarixda biz Yusuf Xos Hojib, Axmad Yugnakiy, Alisher Navoiy ijodi bilan tanishar ekanmiz, aforizm deb atalmish muallifi aniq, dono va hikmatli so'zlarga duch kelamiz. "Oz-oz o'rganib dono bo'lur, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur" kabi misollar shular jumlasidandir.

Xalq maqollari shakl va mazmun jihatdan matallarga yaqin janr hisoblanadi. Matallar ham ixcham matnga ega ekanligi bilan maqolga o'xshaydi. Matal, odatda, notiq nutqi tarkibiy qismini tashkil etadi, ammo mustaqil qo'llanganda tugal fikr anglatmaydi. Masalan, xalqimizda "Yaxshi gap bilan

ilon inidan, yomon gap bilan qilich qinidan chiqar" degan maqol bor. Agar maqolning yarim matnini "Falonchi ilon inidan chiqadigan qilib gapirdi" tarzida qo'llasak, biz matal aytgan bo'lamiz va "Falonchi yaxshi gapirdi" ma'nosini bildiramiz. Chunki "ilon inidan chiqadigan" so'z birikmasi alohida aytilsa, mustaqil ma'no anglatmaydi. Ma'lum bo'ladi, matal shaxs nutqini go'zallashtirish uchun xizmat qilar ekan, xolos. Maqol esa mataldan mustaqil ma'no ifodalay olish xususiyati bilan farqlanadi.

Shunday qilib, til taraqqiyotining hozirgi bosqichida ko'pgina olimlar maqol, matal va aforizmlarni o'rganuvchi paremiologiyani tilshunoslikning alohida bir mustaqil sohasi sifatida e'tirof etishmoqda. Maqollar hali yozuv paydo bo'lmasdan oldin xalq og'zaki ijodiga muhrlangan va jamiyat ongining bir qismiga aylangan. Yozuv paydo bo'lgandan so'ngina, u madaniy yodgorliklarda o'z aksini topa boshlagan. Shunday maqollarning ba'zilar tarixiy rivojlanish jarayonida o'zlarining kelib chiqqan manbalari haqidagi ma'lumotlarni yuqotgan, ba'zilar esa xalq og'zaki ijodining namunasi hisoblangan va mualliflari nomalumi edi. Eng qadimgi maqollar namunasi Evropada Aristotelga tegishli bo'lib (er.avv IV- III asrlar), ular antik davrdagi shoir va faylasuflarning xikmatli iboralari edi. Shuningdek, "Ptaxotep qonunlari" nomli qadimgi misr pand nasihatlar (maksima) to'plami (er.avv. XXV asr), faylasufona g'oyalarni ifoda etuvchi va ahlok-odob normalariga bag'ishlangan qadimgi Hind va Xitoydagi to'plamlar ma'lum va mashhurdir.

X-XI asrlarda Angliyada diniy qarashlarni rivojlanishi natijasida didaktik asarlarga bo'lgan ehtiyojni oshirib bordi va bu davrda bir qancha pand nasihat mazmunidagi asarlar vujudga keldi. Shunday asarlardan biri, eng qadimgi ingliz maqol matallarining yozma to'plami hisoblangan "Proverbs of Alfred" edi. U 1150 - 80 yillarda yozilgan va u o'zida diniy, odob- ahloqqa doir yul yo'riq va ko'rsatmalarni mujassamlashtirgan. Yuqorida ko'rsatilgan to'plam va "The book of proverb" to'plami oldinroq paydo bo'lgan "Proverbs of Solomon which the raen of Hezekiah king of Judah copied"(ap.aBB 700 yillar), "Wisdom of Amenemope" (er. avv.X-VI asrlar) asarlari asosida paydo bo'lgan. Angliyada maqol va adabiyotga bo'lgan qiziqish o'rta ingliz davrida (XVI-XVII asrlar) ya'ni "maqol tarzidagi hikmatli iboralarning oltin davri"da yanada ortdi. Turli xil yozuvsiz shevalardan foydalanib kelayotgan ingliz jamiyati bu davrga kelib, kitob bosish sirini bilib oldi. Ko'p yillar mobaynida jamlanib kelgan donishmandlik rasmiy ravishda pand nasihat maqomini oldi va xalq boshqaruvining didaktik quroliga aylandi, maqollar esa adabiy janr sifatida tan olindi va turli asarlarda o'z aksini topa boshladi. Ko'prok bu davrda maqollardan cherkov xodimlari foydalanar edi. Ular maqollardan foydalanishni ma'kullabgina kolmasdan, balki o'zlari ham Bibliya va "faylasuflarning maqollar to'plami"dan olingan sitatalardan muntazam ravishda ibodat paytida foydalanishar edilar. XIII-XV asrlarda maqollar targ'ibot paytida beg'am, beparvo katoliklarni qo'rqitish vositasi bo'lib xizmat qilgan va ular odatda barcha uchun tushunarli bulgan oddiy xalq tilida jagapglardi.

Masalan: "Don't cast your pearls before swine"- axmokka gap uqtirmoq eshakning qulog'iga tanbur chertmoq;"A house divided against itself can't stand"- Bo'linganni bo'ri yer, ayrilganni ayiq yer. Keyinroq bunday hikmatli iboralarni yig'ib, to'plam sifatida chop etishga qaror qilindi. Maqollarni o'zlashtirishga bo'lgan qiziqish ularni turli maqsadlar yo'lida keng ko'lamda foydalanish ularni ilmiy jihatdan o'rganishni talab qilar edi. Maqollarni qisqa va lo'ndaligi, yodlab qolish uchun osonligi va boshqalarga ta'sir o'tkaza olganligi uchun olimlar va notiqlar o'zlarining chiqishlarida ulardan unumli foydalanishar edilar. Ushbu davrda Angliyada maqollarni o'rganishda aniq bir maqsadga yo'naltirilgan ilmiy o'rganish yo'qligi sababli, olimlar ularni

sonini va ularni kelib chiqish manbalarini aniqlash bilangina chegaralanishardi. XV-XVI asrga kelib Angliyada 12000 yaqin maqol va maqol tarzidagi iboralar bor edi va ular muntazam ravishda xalq tarafidan og'zaki va yozma nutqda qo'llanar edi. XV asrga kelib Angliyada mavjud hikmatli iboralardan to'plam yaratish an'anasi mavjud bo'lib, ular hattoki lotin tilidagi tarjimai bilan berilar edi. Usha davrning diqqatga sazovor to'plamlaridan biri Erasmusning "Matallar" nomli ishi hisoblanadi. U o'z ichiga lotin va grek mualliflarining 4251 ta hikmatli iboralarini olgan bo'lib, 1500-1536 yillar mobaynida bir necha bor chop etilgan. Undan so'ng Angliyada hikmatli iboralarni o'z ichiga olgan bir qancha to'plamlar paydo bo'ldi. Ular kompilyativ harakterga ega bo'lib, undagi maqol va matallar Erasmusning ishlaridan olingan. Erasmusning ishlarining o'z ichiga olgan qiziqarli to'plamlardan biri Tomas Barletning "Dicta Spientum" (1527) to'plami hisoblanadi. Bu davrga kelib, Erasmusning ishlari asosida paydo bo'lgan to'plamlar anchaginani tashkil etar edi. Jumladan, Richard Taverner (1539), Nikolas Udall (1540), Uilyam Baldavining "Ahlokiy falsafaning traktati" (1747), Bartolomeo Robertson (1621), Jon Klarkning "Paremiologia Anglo-Eaypa" nomli to'plami Erasmusning ishlari asosida paydo bulgan. Bu davrgacha bulgan barcha to'plamlar nafaqat maqol, matallarni iborat bo'libgina qolmay, balki o'z ichiga qadimgi mutafakkirlarning mulohazalarini (aforizmlar), Bibliyadan olingan sitatalarni ham olardi. Bu davrga kelib, ingliz maqollarini to'plash ma'lum tartibga tushib qolgan edi. Shunday to'plamlar sirasiga Jon Xeyvudning "The dialogue of proverbs" (1546) kiradi. Ushbu to'plamga 1267 maqol va maqolsimon iboralar kirdi. 1659 yil Jeyms Xouell "PAROIMIOGRAFIA, Proverbs or Sayed Saws" nomli maqollar to'plamini nashr ettirdi (Taylor, 1934, Grichenko, 2006). Keyinchalik 1670 yilda Jon Rey "A collection of English proverbs", 1855 yil Bonning "Maqollar kitobi", 1870 yilda Xatslittaning "Ingliz maqol va maqolsimon iboralari" nomli to'plamlari chiqdi (Grichenko, 2006). XX asrga kelib paremiologik birliklarni nazariy jihatdan o'rganish boshlandi, ular ustida lingvistik tadqiqotlar olib borila boshladi, ya'ni olimlar paremiologik birliklarni bibliografik to'plamlar yaratish, yangi materiallar yig'ish va uni oldingisi bilan solishtirish, ularning strukturasi, paydo bo'lish tarixi, evolyusiyasi va ularni xalq mentaliteti bilan bogliqlik taraflarini o'rgana boshladi (A. Taylor, M. Wolfgang, G. Milner, A. Kgarre). 20 asr oxirlariga kelib paremiologik birliklarni o'rganish yanada kuchaydi va hozirga kelib ko'plab mukammal ingliz maqol va matallar to'plami mavjud. Masalan, S. Burton (1948), U. Smit (1970) va V. Kollinzlarning (1974) lugatlari shular jumlasidandir.

O. Madayevning ma'lumotiga qaraganida, bu jihatdan qaraganda, o'zbek folklorshunosligidagi dastlabki harakat XI

asrga taalluqlidir. XI asrda Maxmud Koshgariy "Devonu lug'otit-turk" asariga (1074) maqollar, qo'shiqlar, rivoyat, afsona va boshqa janrga mansub namunalarni kiritdi.

Hech ikkilanmay aytish mumkinki, dala sharoitida olim yozib olgan ijod durdonalarida bevosita bizning ajdodlarimiz ham ishtirok etgan. Mahmud Koshgariy otalar so'zini eslamoq ma'nosida, avvalroq aytganimizdek, "sav" atamasini keltiradi. Keyinchalik Alisher Navoiy maqoldan misol keltiradi va "masal" atamasidan foydalanadi. Filologiya fanlari doktori, professor X.G. Ko'r-o'gli Safaviylar davri (XV-XVI asr)da turkiy maqollar to'plangani, ammo bu majmuaning yo'qolgani haqida ma'lumot bergan. O'zbek xalq maqollariga muayyan bir tartib berib, majmua va xrestomatiyalarga kiritish, ulardan maxsus to'plam tuzish ishlari esa XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlandi. Masalan, venger olimi Xyu Vamberning 1867-yilda Leypsigda nashr etilgan "CHigatoy tili darsligi" xrestomatiya-lugatida o'zbek folklori va adabiyotining ayrim namunalari qatoriga 112ta maqol kiritilgan bo'lib, ularning nemis tiliga tarjimai ham keltirilgan.

Xulosa va takliflar. O'zbek tilidagi hikmatli so'zlar to'plamini 1923 yilda "O'zbekcha otalar so'zi" (to'plovchi va to'zuvchi Mullo Bekjon Raxmon o'gli) deb nomlashgan bo'lsalar, 1926 yilda "O'zbek maqollari" (to'plovchi va to'zuvchi Sherali Ro'zi) deb atashdi. Shu paytdan "maqol" atamasi janr sifatida keng o'rin oldi, deyish mumkin. Shundan keyin B. Karimov, Sh. Rizo, U. Azimov, U. Xolmatov, X. Sharif, M. Afzalov, S. Ibrohimov, S. Xudoyberganov, R. Jumaniyozov, M. Ahmadboeva, E. Siddikov, T. Mirzaev, K. Imomov, G. Jahongirov, S. Kosimov, Z. Xusainova, B. Sarimsokov, A. Musakulov, M. Jo'rayev kabi o'nlab olim va ziyolilar xalq maqollarini to'plash va o'rganishda faol ishtirok etdilar. Ayniqsa, 1987, 1988 yillarda ikki jildidan iborat "O'zbek xalq maqollari" kitoblarning nashr ettirilishini bu sohada alohida voqea sifatida ta'kidlash mumkin.

Xulosa o'rinda, shuni ta'kidlash lozimki, maqollar asrlar davomida og'izdan og'izga o'tib kelgan maqollar xalqimizning dunyoqarashi, jamiyatga bo'lgan munosabati, ahloqiy normasi, tarixni va ruhiy holatni ifodalaydi. Ular o'zining tuzilishi jihatidan qisqa, lo'nda, puxta mantiqli, fikgap tugallanmagan va siqiq ishlangan bo'ladi. Maqollar kishining ongini o'stiradi, ularni to'g'ri, rostgo'y, mexnatsevar, mard, sabotli va matonatli bo'lishga o'rgatadi, kishidagi yaxshi insoniy fazilatlarini targ'ib etadi. Fikrni qisqa, anik ifodalashga o'rgatadi. Yozuvchi, shoirning asarlarini badiiy jihatdan ta'sirli qiladi. Turmushning hamma sohasida, mehnat jarayonida, jonli suhbatda, yozma adabiyotimizda maqol va xikmatli iboralar juda ko'p ishlatiladi. Aytmoqchi bo'lgan fikrlar obrazli qilib ifodalaniladi. Ularda butun-butun kitoblar mazmuniga teng keladigan fikr va sezgilar mavjud bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirzayev T. "O'zbek xalq maqollari". - Toshkent: 2003.
2. O'zbek xalq maqollari. - Toshkent: G'. G'ulom nomidagi nashriyotmatbaa ijodiy uyi, 2009.
3. O'zbek xalq maqollari. - Toshkent: Sharq 2012
4. Safarov Sh. Pragmalingvistika. - Toshkent, 2008

Internet saytlari:

5. <https://uz.wikipedia.org/w/in dex.php>.
6. ziyo.net
7. <http://www.oxfordhouse.com>
8. <http://www.yourdictionary.com>
9. <http://www.longman.com>

Отабек ЮСУПОВ,

*Самарқанд давлат чет тиллар институти доценти в.б.
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),
Email: otabekuz10@mail.ru*

Фил.ф.ф.д., А Сайфуллаев тақризи асосида

ИНГЛИЗ ТИЛИДА ЛЕКСИК ДУБЛЕТЛАРНИНГ ЭТИМОЛОГИК ТАДҚИҚИ

Аннотация

Мазкур мақолада инглиз тилида лексик ва этимологик дублетлар атамаси, уларнинг шаклланиши ва тарихий ривожланиш тараққиёти босқичлари масалалари ҳақида сўз юритилган. Инглиз тилига скандинавия, норман, француз ва латин тилларидан ўзлашган лексик дублетларнинг хронологик таҳлили ҳамда уларнинг фарқли ва ўхшаш жиҳатлари мисоллар билан асосланган.

Калит сўзлар: лексик дублетлар, этимология, тилшунослик, маданият, лингвокультурология, сўз ўзлаштирилиши, талаффуз, поэтик жанр, семантик дифференциация, дивергенция, шева, уйғониш даври, тарихий тараққиёт, мулоқот.

ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АНГЛИЙСКИХ ДУБЛЕТОВ

Аннотации

В данной статье рассматриваются термины лексико-этимологические дублеты, их формирование и исторические этапы развития в английском языке. Исследование основано на хронологическом анализе истории английского языка с использованием ряда примеров лексических дублетов, заимствованных в английском языке из скандинавского, норманнского, французского и латинского языков. На примерах изучено различие и сходство дублетов.

Ключевые слова: лексические дублеты, этимология, лингвистика, культура, лингвокультурология, словосочетание, произношение, поэтический жанр, семантический дифференциация, дивергенция, диалект, ренессанс, историческое развитие, коммуникация.

ETIMOLOGICAL STUDY OF ENGLISH DOUBLETS

Annotation

This article deals with the term lexical and etimological doublets, their formation and historical development stages in the English language. The study is based on a chronological analysis of the English language history with a range of examples of lexical doublets derived into English from scandinavian, norman, french and latin. Difference and similar features of doublets have been studied with the examples.

Key words: lexical doublets, etymology, linguistics, culture, linguoculturology, word combination, pronunciation, poetic genre, semantic differentiation, dialect, renaissance, historical development, communication.

Лексик дублетларнинг аксарият қисми муайян бир шарт-шароитларда сўзларнинг маъносида ўзгариш содир бўлиши ва унинг натижасида эски ва янги маънолар ўртасида фарқ пайдо бўлиши сабабли юзага келади. Янги ва эски маъно ўртасидаги узулиш шароитида янги маънога эга бўлган сўзнинг талаффузида фарқ пайдо бўлади ва шу сабабли сўзнинг имлосида ҳам янги шакл пайдо бўлади. Бунда янги сўзни шакллантириш пайтида эски сўзнинг образи асосий ролни ўйнайди, унинг негизи, унда ифодаланган ўзак маъно сақланиб қолади ва иккинчи сўзга ўтиши кузатилади. Лексик дублетларнинг катта қисми этимологик дублетлар бўлгани учун этимология лингвистик тадқиқотларда муҳим аҳамиятга эга.

Этимологик тадқиқот доирасида сўзнинг шакли ва маъносига тилнинг ички омиллари, маданий-ижтимоий, тиллараро алоқалар, ҳудудий, даврий жараёнларнинг таъсири остида тил бирликларида парчаланиш, сурилиш, йўқолиш, силжиш каби ҳодисаларни бошидан кечирганлиги ўрганилади.

Бундан ташқари, этимологик тадқиқот натижасида биз сўзнинг шакли ва маъносига таъсир кўрсатадиган экстралингвистик омиллар, хусусан, тарихий воқеа-ҳодисалар, моддий маданият, дин, мифология кабиларнинг роли ҳақида ҳам маълумотга эга бўламиз.

В.Н. Топоровнинг фикрича, этимологик таҳлилнинг вазифаси турли тизимлар (филологик, сўз

яшаш, лексик, семантик, услубий-поэтик)нинг кўрсаткичларини аниқлаш; ўрганилаётган сўз пайдо бўлишига олиб келган ўша кўрсаткичларнинг кесилиш нуктасини белгилаш; сўзнинг кейинги тараққиёти, ўзгариши йўналишини аниқлашдан иборатдир [4].

Бундан кўриниб турибдики, этимологиянинг вазифаси бу алоҳида, яқка-яқка сўзларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини ўрганишдан иборат эмас.

А. Маматов этимологиянинг икки турини ажратди:

Умумий этимология;

Хусусий этимология [3].

Олимнинг таъкидлашича, этимология махсус фан сифатида кенг қулоч ёйган эмас ва ҳануз тор чегарадаги илм аҳлининг ўрганиш объекти бўлиб қолмоқда. Шубҳасиз, этимология тилшуносликнинг ўта мураккаб соҳаларидан биридир. Унинг мураккаблиги шунда-ки, ҳозирги инсон ўз аجدод, авлодига ва ўзгаларга оид ўта узоқ давр ҳодисаларини кўриш, эшитиш ва кузатиш имкониятига эга эмас, ёзма ёдгорликлардан фойдаланиш эса, худди кечагидек гап. Шунинг учун одам ва тилнинг бошланғич, ибтидоий даврлари ҳақида фараз қилишга, бошқа ёндош фанлар эришган ютуқ ва натижалардан фойдаланиб фикр юритишга ҳам тўғри келади.

Этимологик дублетлар атамаси билан тилшуносликда бир ўзакдан келиб чиққан, аммо турли шакл ва маънога эга бўлган сўзлар тушунилади. Латин

тилидаги “discus” (доира) сўзи инглиз тилига бир неча марта ўзлаштирилди. Биринчи марта бу сўз қадимги инглиз тили даврида “disc” шаклида кириб келди ва кейинроқ ўз шаклини ўзгартириб “dish” (идиш маъносида) шаклини олди.

Ўрта давр инглиз тили томонидан бу сўз “desc” шаклида ўрта аср лотин тилидан ўзлаштирилди. (яъни discus-desc). Ўрта давр инглиз тилида бу сўз deske-desk шаклида ишлатилди ва унинг маъноси “конторка” (столнинг бир тури).

Лотин тилидаги “discus” сўзи шунингдек, ҳозирги инглиз тилида “desk” шаклида ва “стол” маъносида ҳам ишлатилади.

Худди ўша даврда (ўрта давр инглиз тилида) француз тилидан “dais” помост, хоналарда махсус ваъзлар айтиш мақсадида ясалган “минбар” маъносида пайдо бўлди (французчаси deis). Бу сўз ҳам, ўз навбатида, лотин тилидаги “discus” сўзидан ривожланган бўлиб, асрлар ўтиши мобайнида француз тилида ўз фонетик структураси ва маъносини ўзгартирган эди [6].

Ниҳоят XVII асрда классик лотин тилидан “discus” сўзи инглиз тилига “disc” шакли ва “диск” маъносида яна бир марта ўзлаштирилди. Энди бу ўзлашма ҳозирги кунгача талаффузи ва маъносини ўзгартирмаган шаклда сақланиб келмоқда. Масалан, floppy-disc, CD-disc, DVD disc, disc-jockey кабилар.

Шундай қилиб, лотин тилидан олинган битта сўз инглиз тили тарихининг уч босқичида шаклланиш моҳиятига эга ҳамда инглиз тилидаги учта сўз учун манба сифатида этимологик дублет бўлиб хизмат қилган. Бу учта сўз турли даврда турли йўллар билан инглиз тилига кириб келган бўлиб, уларга этимологик дублетлар сифатида қараш мумкин. Бу сўзларнинг турли манбадан келиб чиққанлигини этимологик таҳлил ёрдамидагина аниқлаш мумкин, холос. Этимологик дублетлар фақатгина бошқа тиллардан кириб келган сўзлардагина кузатилади, деган фикр бироз хато бўлади. Бу ҳолат инглиз тилидаги бир сўзнинг талаффузи ва маъносида рўй берадиган ўзгаришлар натижасида ҳам пайдо бўлиши мумкин. Масалан, инглиз тилидаги shade (қош қорайиши, қоронғу тушиши) ва shadow (соя) сўзлари қадимги инглиз тилидаги sceadu сўзидан келиб чиққан. Ўрта инглиз тилида schadwe, schadewe, schadowe, schade schadewe, schadowe, schade. Ҳозирги “shade” сўзи қадимги инглиз тилидаги “sceadu” сўзининг бош келишидаги шаклининг ривожланиши натижасида пайдо бўлган бўлса, “shadow” сўзи эса бу сўзнинг датив келишидаги шаклидан ривожланди.

Инглиз тилининг ўзидаги сўздан ривожланган этимологик дублетга мисол қилиб “mead” ва “medow” (ўтлоқ, яйлов) сўзларини келтиришимиз мумкин. Улар орасидаги фарқ шуки, “mead” сўзи поэтик жанр, шеърятнинг жанр ва стилларида ишлатилса, “medow” сўзи худди шу маънода нейтрал услубда қўлланилади [1].

“Dyke” (тўғон, дамба) ва “ditch” (канал, ариқ, зовур) сўзлари ҳам бир ўзакдан ривожланган ва семантик дифференциацияни бошидан кечирган сўзлар жуфтлигидир [6].

“Of” (-дан, -нинг ва ҳ.к.) маъноларида ишлатилувчи предлог ва равишлар ҳам лексик дублетлар бўлиб, уларда ҳам юқоридаги ҳолатлар содир бўлган.

“Thorough” (синчиклаб амалга оширилган тўлиқ, кенг) сўзи ва “through” (орқали) сўзлари ҳам бир ўзакдан ривожланган лексик дублетлардир.

“Cloths” (газламалар) ва “clothes” (кийим-кечаклар) сўзлари ҳам этимологик дублетлардир. “Whit” (ушоқ, миттивой, жонона) сўзи ва “wight” (мавжудот) сўзи ҳам шулар жумласидандир.

Дублетларнинг бу тури миқдоран кўпчилиكنи ташкил этмайди. Инглиз тилида этимологик дублетларнинг асосий манбаси бўлиб, бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлар хизмат қилади.

Инглиз –скандинав дублетлари. Бу гуруҳга мансуб дублетларнинг бир элементи инглиз тилидан ва бошқаси эса скандинав тилларидан келиб чиққан. Бу дублетларнинг пайдо бўлишининг асосий сабаби уларнинг бир тил гуруҳига мансублиги билан изоҳланади. Бир гуруҳга мансуб бўлганлиги учун уларда кўп ҳолларда бир хил ёки ўхшаш фонетик жараёнлар кузатилади ва улар сўзларга турли хил шакллар бериши мумкин бўлади. Скандинав тилларидаги бу сўзлар инглиз тилига кириб келгач, улар инглиз тили қонуниятларига мослашди ва дублетлар ҳосил қилди. Инглиз-скандинав этимологик дублетларининг кўпчилиги таркибида “sk” ундош кластерига эга бўлган сўзларни кўриш мумкин. Бунда “sk” элементли сўзлар скандинав тилларидан кирган сўзлар бўлса, “sh” элементли сўзлар инглиз тилининг ўз таркибидаги сўзлар бўлади [2].

Масалан: skirt (кўйлак), screech (қулоқни қар қилгудек қичқирмоқ) - shriek (бақирмоқ); scar (чандик) - share (улуш); screw (винт) - shrew (лўлисифат, чакаги ўчмайдиган хотин); scabby (типраки, қараб бўлмайдиган ифлос) - shabby (охори тўқилган, увадага айланай деб қолган).

Скандинав тилларидан ўзлашган дублетлар орасида талаффузида ўзгариш содир бўлган ва бир-биридан анчайин узоқлашиб кетган дублетлар ҳам мавжуд. Масалан: eggja (ғиж-ғижламоқ), egg -(ғиж-ғижламоқ), edge (чегараламоқ, четланмоқ); geisa (кўтармоқ), raise (кўтармоқ, қатта қилмоқ), gear (тарбияламоқ), gear (тарбияламоқ).

Француз тилидан кириб келган дублетлар. Француз тилидан кириб келган дублетлар пайдо бўлишининг сабаби шимолий ва марказий шева гуруҳлари ўртасида фарқларнинг мавжудлиги билан изоҳланади. Инглиз тили ҳар иккала шева гуруҳларидан сўз ўзлаштирилганлиги сабабли бир қатор дублетлар пайдо бўлган.

Марказий шевалар гуруҳидан ўзлашган этимологик дублетлар: chase (овламоқ, кетидан бормоқ, изидан бормоқ, қувламоқ); chieftain (дохий, қабила бошлиғи маъносида); chattel (кўчадиган мулк); chart (денгиз харитаси); chivalry (рицарлик); chart (поэтик, черковга оид, кўшиқ айтиш); channel (бўғоз, ўзан); guard (қўриқлаш хизмати, гвардия, қорувул); gage (гаров).

Шимолий шевалар гуруҳидан ўзлашган этимологик дублетлар: catch (ушламоқ, тутмоқ); captain (капитан); cattle (хайвон, қорамол подаси); card (карта); cavalry (кавалерия); cant (жаргон); canal (канал); ward (таянч, қўмак); wage(s) (иш ҳақи).

Кўриниб турибдики, бир сўз марказий ва шимолий шева гуруҳларида турлича шакл ва мазмунга эги бўлиши мумкин.

Француз тилидан ўзлаштирилган дублетларнинг яна бир гуруҳи – бу турли даврда сўз ўзлаштириш натижасида пайдо бўлади. Биринчи қатлам ўрта асрларда кириб келган сўзлар бўлса, иккинчи қатлам эса XVIII асрларда қабул қилинган сўзлардан иборат.

Масалан: annoу (ғашини келтирмоқ) – ennui (зерикмоқ, соғинмоқ); corpse (мурда) – corps (корпус); suit (розилик, рухсат, кечириш) – suite (казо-казолар); saloon (трактор) – salon (салон); liquor (суяқлик) – liqueur (ликер).

Француз-лотин дублетлари. Француз тилидаги кўплаб сўзлар лотин тилидан кирган сўзларнинг ривожланиши натижасидир. Табиийки, жонли француз тилида бу сўзларнинг кўпчилиги ўз шакл ва маъноларини

ўзгартирган ва бирламчи лотин шаклидан катта фарқланишни бошидан кечирган. Ўрта асрларда норманд истилоси пайтида кўплаб француз сўзлари кириб келди. Уйғониш даврида инглиз тилига классик лотин тилидан кўплаб сўзлар бевосита тўғридан-тўғри ўзлаштирилди.

Классик лотин тилидан кириб келган сўзларнинг баъзилари француз тилидан ўзлаштирилган сўзларнинг бирламчи туб шаклларига бориб тақалади. Шу йўл билан ҳам этимологик дублетлар пайдо бўлиши кузатилади. Бунга мисол қилиб қуйидагиларни келтириш мумкин:

Ўрта, қадимги француз тилидан инглиз тилига	Лотин тилидан инглиз тилига (XVI асрда)
feat (жасорат)	fact (факт)
treason (соткинлик, хоинлик)	tradition (анъана)
reason (онг, ақл-идрок)	ratio (коэффициент, муносабат)
ray (нур)	radius (радиус)
dainty (нафис)	dignity (кадр-киммат)
chamber (комната, хона)	camera (камера)
defeat (мағлубият)	defect (нуқсон, камчилик).

Норманд-француз тилидан қабул қилинган сўзлар бир қанча ўзгаришларни бошдан кечирди ва шакл жиҳатдан француз тилига яқинлашди. Масалан, Чосердаги “viage”, ҳозирги инглиз тилидаги “voyage” саёҳат сўзи орфографик жиҳатдан француз тилига тўла мос келади. Қадимги инглиз тилидаги “leal” (содик) сўзи “loyal”га ўзгарди. “Marchis” (маркиз) сўзи “marquis”га ўзгарди; “flaute” (флейта) сўзи “flute”га ўзгарди (француз тилида flute).

Ўрта давр инглиз тилидаги “douter” феъли ва қадимги француз тилидаги “douter” сўзлари “қўрқмоқ” маъносини билдиради. Масалан, “redoubtable” (қўрқинчли, ваҳимали) сифати ва “rederet” (редут) оти. Ҳозирда бу эски маъно ҳар иккала тилда йўқолди ва ҳозирги инглиз тилидаги “doubt” ва француз тилидаги “dauber” феъллари “шубҳаланмоқ, гумон қилмоқ” маъносида ишлатилади. Инглиз тилидаги “danger” сўзи француз тилига “ҳокимият” маъносида кириб келган, аммо вақт ўтиши билан бу маъно инглиз тилида ўзгаришга учраган ва ҳозирда бу сўз “хавф-хатар” маъносида ишлатилади.

Ўзлаштирилган сўзлар маъносида ўзгаришлар содир бўлишини бошқа сўзлар мисолида ҳам кузатишимиз мумкин.

“Machine” (машина), “machinist” (машинист), “machinery” (механизм, машиналар) сўзлари француз тилидан кириб келган. Бунга лотин тилидан қабул қилинган “механизация” сўзини қиёслаш мумкин. “Механизация” сўзида эса машина, механизмлардан умуман ҳеч нарса қолмади. Инглиз тилидан machinal сифатида эса “ch” ҳарф бирикмаси икки хил ўқилади (k) ва (j) [7]. Бу каби дублетларга celtic сўзини ҳам киритиш мумкин. Бу сўз икки хил талаффуз қилинади. Агар бу сўз [keltik] деб талаффуз қилинса, сўз “кельтларга алоқадор, кельтларга тегишли” деган маънони билдиради. Агар бу сўз [seltik] деб талаффуз қилинса, у фақат футбол командасининг номини билдиради. Инглиз тилининг тарихий тараққиёти даврида бир маънони билдирувчи икки сўздан иборат этимологик дублетлар пайдо бўлганки, унда от инглиз тилида ва мос келувчи сифат эса лотин тилидан кириб келган сўз ёрдамида берилади. Масалан:

Nose (бурун) – nasal (бурунга алоқадор); Mind (ақл) – mental (ақлий); Worm (курт) – vermicular (куртларга алоқадор); The middle ages (ўрта асрлар) – medieval (ўрта асрларга алоқадор); Sun (куёш) – solar (куёшга оид); Star (юлдуз) – stellar, sidereal (юлдузларга алоқадор); Town (шаҳар) – urban (шаҳарга алоқадор); Man (одам, эркак) – human (инсоний, эркакларча); Money (пул) – monetary, pecuniary (пулга алоқадор); Letter (хат) – epistolary (хатга алоқадор); School (мактаб) – scholastic (схоластик, расмий).

Қуйидаги лексик дублетлар таркибига кирувчи сўзлар эса семантик жиҳатдан айрим фарқли хусусиятларга эга. Уларда бу қаторнинг бир аъзоси роман тилларига мансуб бўлса, бошқаси герман сўзидир. Масалан: Captive – prisoner

Captive – тутқин, маҳбус, ҳарбий ҳаракатлар вақтида қўлга олинган ҳарбий асир. Prisoner – ҳар қандай асир, ҳибсга олинган шахс (ҳар иккала сўз роман тилларидан кириб келган).

Инглиз тилидаги heaven (осмон) сўзи қадимги инглиз тилидаги “heofon”дан ривожланган бўлиб, унга скандинав тилларидан кириб келган “sky” (булут) сўзи қарши қўйилди ва “булут” сўзи кейинроқ маъно кенгайиши оқибатида “осмон” маъносида ишлатила бошлади. Натижада, “heaven” сўзи ва “sky” сўзлари ўртасида маъно дивергенцияси юзага келди. Heaven диний маънони қабул этган бўлса, sky дунёвий, табиий осмонни билдира бошлади. Бу ўзбек тилидаги қилинадиган таржимада ҳам ўз аксини топган. “Heaven” – “фалак”, “sky” – “осмон”.

Ўзбек тилида бу қаторга “осмон, кўк, само, фалак, гардун” сўзлари киритилади. Само-китобий, поэтик услубга хос; осмон – кенг қўлланилади; гардун эскирган, китобий ва ҳ.к. [5].

Лексик дублетларнинг шаклланиши тиллар тарихий тараққиётининг узоқ давом этган жараёнида содир бўлган. Инглиз лексик дублетларининг пайдо бўлиши ҳинд-европа тиллари материали асосида кечган бўлса, ўзбек тилидаги лексик дублетлар ҳинд-европа (форсий), семит (араб) ва олтой тиллари (туркий тиллар) материалида шаклланиган. Инглиз ва ўзбек тилларидаги лексик дублетлар деярли бир хил вақт оралиғида (X-XVII асрлар) шаклланди. Инглиз тилидаги дублетлар аввало лотин, кейинроқ скандинав тиллари ва француз тили билан яқин мулоқотда бўлиши натижасида пайдо бўлган, ўзбек тилидаги дублетлар эса, ўзбек тилининг араб, форс-тожик тиллари билан яқинлашув мулоқотда бўлганлиги оқибатида шаклланади.

Хулоса қилиб айтганда, лексик дублетларнинг этимологияси масаласи илмий адабиётларда жуда кўп муҳокама қилинган бўлса-да, олимлар ягона бир тўхтамга келмаганлар. Кўп тилшуносларнинг фикрича лексик дублетларнинг пайдо бўлишига тил тараққиётининг маълум босқичлари фонетик қонуниятларининг юзага чиқиши оқибатида, ёки эволюцион жараёни бошидан кечираётган фонетик ҳодисалар ҳамда турли даврларда халқларнинг турли мулоқоти сабабли сўз ўзлаштирилиши натижасида юзага келади, бу ерда учинчи бир воситачи тилнинг иштироки ҳам эътибордан четда қолдирилмайди. Бу жараёнлар манба тилда ёки қабул қилувчи тилнинг ўзида сўзнинг ўзлаштирилиши натижасида ҳам бўлиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Бутаев Ш., Ирискулов А. Инглизча-ўзбекча Ўзбекча-инглизча луғат. –Т.: Фан, 2009. – Б. 313.
2. Ильиш Б.А. История английского языка. –М.: Высшая школа, 1968. – С. 203.
3. Маматов. А. Ўзбек тили этимологияси. –Т., 2010. – Б. 4.
4. Топоров В.Н. О некоторых теоретических основаниях этимологического анализа. №3. ВЯ, 1960. – С. 49.
5. Хожиев А., Аҳмедов А. Синонимия // Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент: Фан. 1981. – Б. 28.
6. Skeat W.W. An Etymological Dictionary of the English Language. –New-York: First Perigee Printing, 1980. – P. 127.
7. Webster-Merriam, 2020: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/machinal>.